

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192423

UNIVERSAL
LIBRARY

“ लोकहितवादी ”

म्हणजे

रावबहादुर गोपाळराव हरि देशमुख
फर्स्ट क्लास सरदार राहणार पुणे,

ह्यांचें चरित्र.

कागदपत्र, उपलब्ध माहिती व स्वतःचा अनुभव
इत्यादिकांच्या आधारे लिहिलें.

लेखक—

“ महाराष्ट्रभाषा-चित्रमयूर ”

कृष्णाजी नारायण आठल्ये,

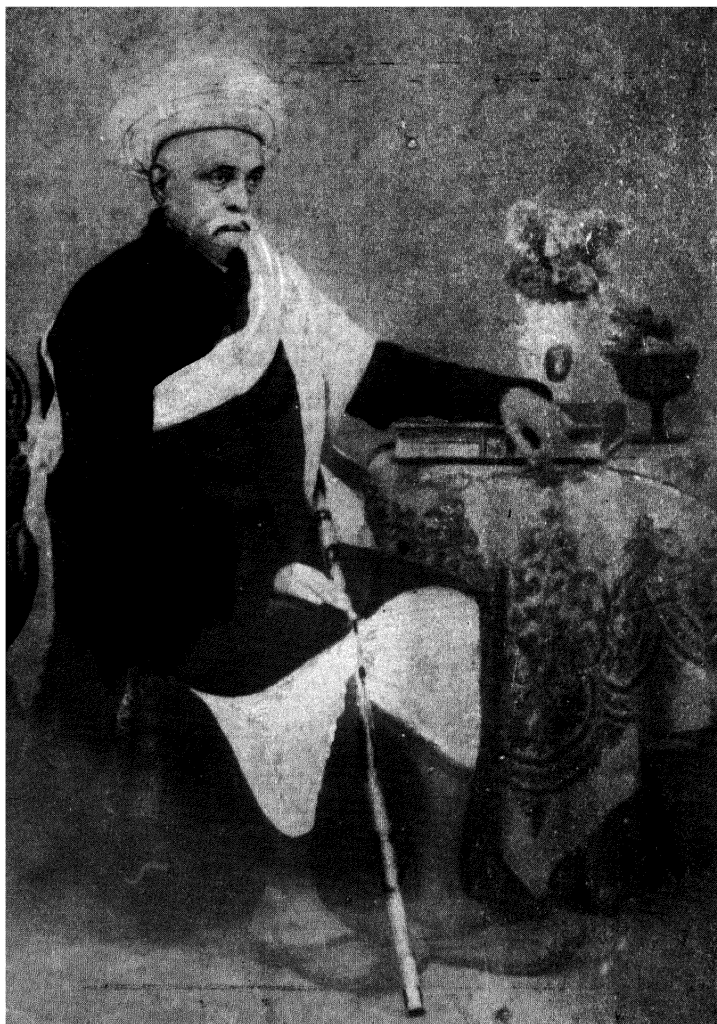
एडिटर ‘ केरळकोकिल ’.

मुद्रक व प्रकाशक—शंकर नरहर जोशी,
‘ चित्रशाळा प्रेस, ’ १०२६ सदाशिव पेठ पुणे सिटी

१९२६ इसवी

किंमत १२ आणे.

कै० रावब० गोपाळराव हरि देशमुख.

प्रस्तावना.

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचोवाच ।

करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वंद्याः ॥ १ ॥

मुख हे प्रसादाचे मंदिर : अतःकरण दयेने भरलेले; भाषण अमृतासारग्वं मधुर; परोपकार हेच ज्यांचे कर्तव्य. असे पुरुष असतील ते कोणास वंदनीय होणार नाहीत ? अर्थात् सर्वासच वंदनीय होतील हे उघड आहे. हेच लक्षण राववहादुर गोपाळराव हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी ह्या ग्रहस्थांस अक्षरशः लागू आहे. पण या विधानावर कोणी अशीही शंका काढतील की ' सुधा मुचोवाचः ' हे वाक्य त्यांना मुळीच लागू पडत नाही. कारण त्यांनी ' लोक-हितवादी ' या नांवाखाली जे अनेक लेख प्रसिद्ध केले आहेत. त्यात अज्ञानी लोकांवर, आळशांवर व धर्माच्या नांवाखाली वेडेवेडेचार करणांवर अतिशय कडक टीका केली आहे. इतकेच नव्हे तर त्यांमध्ये कित्येक वेळां अतिशय कठोर शब्दांचाही भडिमार केला आहे. मग त्यांची वाणी अमृतासारखी मधुर कशी म्हणतां येईल ? ही शंका सक्कदर्शना खरीशी वाटते, पण ती भ्रामक आहे. प्रत्येक गोष्टीला दोन दोन अंगे असतात. एक वैयक्तिक व दुसरे सामाजिक किंवा लौकिकी. किंवा पाहिजे तर त्याला ' तात्त्विक ' नांव दिले तर अधिक योग्य. सूर्य दररोज पूर्वेकडून पश्चिमेस जातो, असे म्हणणे हे शास्त्र-दृष्ट्या व्यर्थ होय. कारण सूर्य जाग्यावरून मुळीच हालत नाही. आपली पृथ्वीच आपणांस घेऊन दर तासास एक हजार मैल पूर्वेस जात आहे. हा विचार हल्लींचा एखादा शाळेतील विद्यार्थीही सांगू शकेल. बरे; आपण दर तासास हजार मैल वेगाने प्रवास करीत असून व्यक्तिमात्राला त्याचे काडीचिही ज्ञान नसते, असा हा वैयक्तिक व लौकिक प्रकार किंवा अनुभव आहे. प्रत्येक बाबीची गोष्ट हीच; एखादा मुलगा खोडकर असला. दुर्व्यसनी निघाला, तर आईबाप त्याला ' गाढव ' ' मूख ' वगैरे हवे तितके अपशब्द बोलतात, किंवा बरती मारतातही. पण त्यांच्या मनांत त्या मुलाबद्दल यत्किंचित् वाईट असत नाही.

तर उलट ते सर्व करणें त्यांच्या हिताकरितांच असतें. त्याप्रमाणेंच लोकहितवादींचा वैयक्तिक हितापेक्षां सार्वजनिक हिताकडे फार ओढा होता. सार्वजनिक हिताकरितां त्यांचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत असे. आलस्यांत, दुर्व्यसनांत लोक गर्क झालेले पाहून त्यांच्या आंतल्यांस पीळ पडे. त्यामुळे एखादा मुलगा कोणत्याही उपायानें वळतीवर येत नाही असें पाहिलें म्हणजे बाप जस, कडीनिकडीला येऊन अगदीं निर्वाणीचे कठोर शब्द बोलतो, त्याप्रमाणेंच लोकहितवादींच्या लेखांतील हे कठोर शब्द लोकांस केवळ सन्मार्गावर आणण्यासाठीं आहेत, ही गोष्ट विसरतां कामा नये. एरवीं त्यांचें अंतःकरण केवळ 'सज्जनस्य हृदयं नवनीतं' असेंच होतें. आमचा व लोकहितवादींचा फारस निकटचा सहवास नव्हता; तरी, आमचा बराच काल त्यांच्या प्रत्येक चिरंजीवाच्या निकट सहवासांत गेल्यामुळे मधून मधून त्यांची कारकीर्द १७।१८ वर्षे आम्हांसही पहावयास मिळाली आहे. त्यावरून आमची तर खात्री झालीच आहे. परंतु ज्यांचा ज्यांचा त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष परिचय असेल, त्यांचीही पण खात्री झालीच असेल की, लेखामध्ये जितका त्यांचा उग्रपणा दिसून येतो तितका प्रत्यक्ष बोलण्यांत कधींच आढळून येत नसे, इतकेंच नव्हे, तर त्यांना राग म्हणजे काय, कठोर शब्द म्हणजे कसले ते त्यांच्या मुखांतून कधीं चुकूनही येत नसत. म्हणजे:—

फणसा अंगीं करड काटे ।

आंत साखरेचे गांटे ।

ह्या तुकोबाच्या उक्तीप्रमाणेंच त्यांची वृत्ति होती. त्यांच्या वृत्तीचा नमुनाच पाहणें असेल तर, त्यांचे हल्लीं ह्यात असलेल्या उभय चिरंजीवांशीं ज्यांचें निकट सान्निध्य असेल, परिचय असेल, किंवा जे कोणी करून घेतील. त्यांस हुबेहुब लोकहितवादींच्या शांत, मृदु भाषणाची आठवण झाल्यावांचून राहणार नाही. तरी पण एवढी गोष्ट खरी कीं परोपकार हें लोकहितवादींचें अहर्निश व्रत असल्यामुळे त्यांची वृत्ति चिरंजीवांपेक्षांही अत्यंत उदार व गंभीर होती हें म्हटल्यावांचून राहवत नाही.

गोपाळराव हर्षाच्या अंगचा हा दातृत्वगुण त्यांच्या वंशजामध्येही उतरलेला आढळतो. लोकहितवादींचे तिसरे चिरंजीव कै. रामचंद्र गोपाळ उर्फ भाऊसाहेब श्री. ए. एल. एल. बी. बडोदे येथील सरसुभे यांच्या वाटणीस त्यांनीं

अमदाबाद येथील वाडा, एक धर्मशाळा व साठ सत्तर एकर जमीन इतकी वली होती. परंतु भाऊसाहेबांच्या पश्चात् त्यांचे चिरंजीव रा. गोविंदराव महाराष्ट्रांतच राहू लागल्यामुळे गुजराथेतल्या या जमिनीचा नीट व्हावा तसा बंदोबस्त होईना, ह्यास्तव सन १९०३ साली त्यांनी अमदाबादचा वाडा विकून टाकला व धर्मशाळा आणि इतर पिकाजं जमीन, सुमारे ६०।७० एकर, जिचा वर्षाचा सारा २०० रु. येत होता, ती सर्व जमीन 'महिपतराव रूपराम अनाथाश्रम' या संस्थेला बक्षीस दिलो. आणि त्यांत विशेष गोष्ट ही की ती त्यांनी, स्वतःच्या वाटणीची असून आपल्या किंवा वाडिलांच्या मते न करतां आपले कीर्तिमान् आजोबा गोपाळराव हरि यांच्याच नांवाने दिली आहे. ही गोष्ट अत्यंत भूषणभूत होय.

६) लोकहितवादींच्या रावबहादुरीच्या सेवेपेक्षां कलमबहादुरीची सेवा विशेष महत्त्वाची आहे. कारण रावबहादुरी ही इहलोकच्या प्रभूला रुजू आहे; परंतु कलमबहादुरीची सेवा जगत्प्रभूच्या ठिकाणी रुजू आहे. कारण ती त्यांनी केवळ निरपेक्षबुद्धीने केली आहे; परोपकारबुद्धि व समाजहित जागृत ठेवून केली आहे; आणि तें व्रत त्यांनी अखंड पतकरले आहे. ह्यापेक्षां आणखी भूतदया ती कोणती ?

लोकहितवादींनी आपल्या निबंधसंग्रहांत ब्राह्मण जातीवर कडक आग्रहार केल्याचा निबंधमालाकारांनी जरी गवगवा केला आहे तरी त्यांच्या कडे कोणीही ब्राह्मण जावो; तो विद्वान् असो की अक्षरशः असो; तरी त्यांनी कधी कोणाचा उपमर्द केला नाही. उलट त्याची रीतिप्रमाणें कांहीना कांहीं संभावना ही होतच असे. त्यांच्यापुढे कोणत्याही जातीचा याचक झाला तरी तो कधी विन्मुख जात नसे. मग ब्राह्मणाला दक्षिणा मिळेल किंवा काय सांगावयाच्या पाहिजे ? लोकहितवादींच्या चरित्रांतील जे अनेक गुण आहेत, ते तर असोतच; पण सर्वांत श्रेष्ठ, सर्वव्यापक व ईश्वरी प्रभावाचा गुण म्हणजे 'परोपकार' हाच होय; त्यांत हा ब्राह्मण की शूद्र की कोणी अन्य ? हा प्रश्नच नाही. रस्त्यावर कोणीही दीनदुबळा, अनाथ पंगू दृष्टीस पडला की, रावबहादुरांची स्वारी घोड्यावर असली तर घोडा थांबवावयाचा, गाडीत असली तर गाडी थांबवावयाची, व पायानें चालत असतील तर तसेच तेथें थांबवावयाचें. मग त्याची विचारपूस करून कोणास बख्शपात्र,

रोगी असल्यास औषधपाणी, पैसा अडका, खाणेपिणे याची कांहीतरी सोय करून मग पुढे जात असत. हा त्यांचा गुण फार अलौकिक होता. त्याची उदाहरणे आम्ही शेंकडों पाहिलेली आहेत. व ती मोठी गमतीची आहेत. पण ती येथे आतां पुनः देत वसून ग्रंथ वाढविण्यांत अर्थ नाही.

परंतु यावर आणखी एक प्रश्न असा उद्भवतो की, अशा प्रख्यात पुरुषांचे चरित्र कधीच प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होतें, ते आजपर्यंत कसे झाले नाही ? अशा विख्यात पुरुषांचे चरित्र आजपर्यंत मुळीच होणार नाही असे कसे घडेल ? त्यांची लहान लहान त्रोटक चरित्रे, निबंध, ज्ञानचक्षु, ज्ञानप्रकाश, पुष्पगुच्छ, विविधज्ञानविस्तार, निबंधमाला इत्यादि वर्तमानपत्रांतून व मासिक पुस्तकांतून कैक वेळां प्रसिद्ध झाली आहेत. एक दोन वर्षांपूर्वी दक्षिणा प्राइझ कमेटिनंही 'लोकहितवादी' वर निबंध लिहिणारास बक्षीस वगैरे देऊन एक लहानसें स्वतंत्र पुस्तकही छापविलें आहे. तथापि त्यांच्या दत्त-रांतील कागदपत्र चाळून, इतर माहिती गोळा करून, साधार व साग्र असें चरित्र आजपर्यंत छापून प्रसिद्ध झालें नव्हतें हें खरें; पण प्रयत्न मुळीच चालू नव्हता असें मात्र नव्हतें, तरी कोणतेही कार्य शेवट्यास जावयाला योग यावा लागतो, तो योग आज थोडा उशिराने कां होईना पण आला, हेंही कांही कमी नाही.

सुमारे २५।३० वर्षांपूर्वी डॉ० नानासाहेब देशमुख ह्यांनीं आम्हांस मुद्दाम पत्र पाठवून लोकहितवादींचे चरित्र लिहिण्याविषयीं मुचविलें होतें, परंतु त्यावेळीं आम्हीही दुसऱ्या अनेक कामांत गुंतलों असल्यामुळे व मलबारसारख्या दूर-वरच्या प्रवासांत असल्यामुळे आम्हांसही तें कार्य अंगिकारतां आलें नाही. व नानासाहेबांनीं, त्याबद्दल पुन्हां कांहीं लिहिलें नाही. अशाखालीं पांचचार वर्षे गेलीं. पुढें सोलापूरचे कोणी पंडीत नांवाचे गृहस्थ लोकहितवादींच्या परिचयाचे होते. त्यांनीं नानासाहेबांस भेटून आपण तें काम मोठ्या हौसेनें करतों असें सांगितलें. म्हणून नानासाहेबांनीं तें काम त्यांजकडे सोंपविलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं लहानसें चरित्र लिहूनही तयार केलें. परंतु कागदपत्र पहावेत ते पाहिले नाहीत. त्यांचे ग्रंथ कोणते त्यांचा शोध केला नाही. त्यांच्या कारकिर्दी कोठकोठें कसकशा झाल्या व त्यांत महत्त्वाचे फेरफार काय काय झाले ह्याचाही उल्लेख नव्हता. फक्त सांगावांगीच्या किरकोळ गोष्टी भरल्या होत्या व त्याही लोक-

हितवादींच्या इभ्रतीस मुळीच शोभेशा नव्हत्या. इत्यादि कारणांनी ते चरित्र अगदीच निरुपयोगी झाले. ते लिहिणारेही पण लवकरच निवर्तले. आणि लोक-हितवादींचे चरित्र लिहिण्याचा प्रश्न बरीच वर्षे जसाच्या तसाच राहिला. पुढे केसरीचे माजी लेखक कै० लिमये ह्यांनी ते काम अंगिकारले व त्याकरतां मुंबई-हून कांगदपत्रांची पोर्ती पुण्याचे चित्रशाळेत येऊन पडली. यासही कांही काल लोटल्यानंतर लिमयेही प्रेगने अकस्मात् कैलासवासी झाले. त्यानंतर श्री. आप्पा-साहेब देशमुख पेन्शनर कलेक्टर यांचे जामात रा. सा. अभ्यंकर B.A.L.I.B. वकील सांगली यांनीही ते काम आपण हौसेने करण्याचे पत्करले. तेव्हा ती कांगद-पत्रांची चित्रशाळेतील पोर्ती सांगलीस जाऊन पडली. तेथे ती तशीच पांचचार वर्षे होती. रावसाहेबांना वकीलीचे काम, म्युनिसिपालिटीचे काम इ. अनेक व्यव-सायामुळे त्या कामाकडे लक्ष देण्यास वाव मिळाला नाही. अखेर आम्ही मुंबईस कीर्तन मासिकाचा संघर्ष सोडून पुण्यास यावयास निघालो असताना सहज डॉ० नानासाहेबांस भेटावयास गेलो असता त्यांनी हे काम आमचेवर सोप-विले. त्याप्रमाणे आम्ही लागलीच सांगलीस जाऊन कांगदपत्रांची सर्व पोर्ती तपासली व त्यांची निरनिराळी फेरिस्ते लावून एकतिस दसरे तयार केली. व त्यांतून चरित्रास अत्यंत आवश्यक तेवढे कांगद निवडून काढून आम्हीं हे प्रस्तुतचे चरित्र लिहून तयार केले.

कांगदपत्रांचा संग्रह इतका विपुल पहावयास मिळाला की त्यामुळे किती लिहावे आणि काय लिहावे असे आम्हांस होऊन गेले. बरेच लिहिलेले ग्रंथ छापवयाचे राहिलेले होते ते वेगळे काढले; ह्या शिवाय फुटकळ लेख होते त्यांचीही विषयवारी लावली. अण्णासाहेबांच्या विलायतेहून आलेल्या पत्रांची फाईल, शामजी कृष्णवर्माची पत्रे, संस्थानिकांची पत्रे, युरोपियन अमलदाराची पत्रे, हीं तर महत्त्वाची आहेतच, पण त्यांच्या प्रत्येक मुलांची पत्रेही फार वाच-ण्यासारखी आहेत. त्या सर्वांची ३१ दसरे अनुक्रमणिकेसह वर्तमान तयार करून ठेविली,

चरित्रांस आवश्यक म्हणून जेवढे कांगदपत्र निराळे काढले होते, तेवढ्या-वरूनही चरित्र फारच मोठे होईल असे वाटू लागले; इतकेंच नव्हे तर झाले-ही होते. परंतु मागाहून त्यांतही बरीच छाटाछाट करून निव्वळ महत्त्वाची माहिती तेवढीच राहिल अशा बेताचें हे चरित्र करण्यांत आले आहे.

ही अस्सल प्रत तयार होऊनही ५।४ वर्षे पुन्हा तशीच पडून राहिली होती. ह्याचें कारण रावसाहेब अभ्यंकर ह्यांच्या मनांत आणखी तांत कांहीं महत्त्वाची भर घालावयाचें फार होतें. पण तेही ' लॉ क्लासा 'कडे वगैरे गुंतल्यामुळें तेंही काम त्यांच्यानें झालें नाहीं. पण तोंपर्यंत अशी मौज झाली कीं, ही आम्ही लिहिलेली ' लोकहितवादी ' च्या चरित्राची हस्तलिखित प्रतच ह्या हातांतून त्या हातांत जात जात दुसऱ्याच लेखकांनीं ह्या प्रतीतील बरीचशी माहिती घेऊन नवी पुस्तके लिडून दक्षिणा प्राइझ कमिटींतून बक्षिस-ही मिळविली ! नुकत्याच नव्या काळाच्या परवाच्या एका अंकांत ' लोक-हितवादीचें कार्य ' म्हणून बराच लांबलचक लेख आला आहे. त्यांतच शेवटीं 'आठवणे ह्यांचा हस्तलेख ' म्हणून जो उल्लेख केला आहे तो हाच होय.

ह्या चरित्राला प्रस्तावना लिहावयाची ती तरी रावसाहेब अभ्यंकर ह्यांनीं लिहावी असा आमचा व इतरांचाही फार हेतु होता. म्हणून आम्हीं त्यांस मुद्दाम त्यासाठीं लोणावळ्यास पत्र लिहिलें. पण त्याच दिवशीं पुणें येथील सुप्रसिद्ध ज्ञानप्रकाश छापखाना दुर्दैवानें जळून खाक झाल्यामुळें ज्यांच्या भिस्तीवर अभ्यंकर त्यांत भर घालणार होतें, तीं ज्ञानप्रकाश वर्तमानपत्राची जुना फाईलेंच त्यांत पार नष्ट होऊन गेली ! त्यामुळें त्यांनाही उमेद राहिली नाहीं. अर्थात् त्यांचा प्रस्तावना लिहिण्याचा बेतही तहकूब झाला. अशा रीतीनें आज बरीच वर्षे तयार होऊन छापून प्रसिद्ध न झालेली ही प्रत सर्व जनांस आम्ही आज प्रेमानें सादर करीत आहोंत.

ह्या देशमुखांच्या घराण्याशीं आमचा फारा दिवसापासून घोषा आहे. रावब-हादुर ह्यात असतांना त्यांचा अनेक वर्षे आम्हांस प्रत्यक्ष सहवास घडलेला आहे. त्यामुळें लोकहितवादीची मूर्ति अद्याप आमच्या डोळ्यासमोर दिसत आहे; त्यांचे शब्द कानांत घुमत आहेत; आणि त्यांच्या कृति वारंवार अंतःकरणांत स्मरत आहेत. शिवाय त्यांच्या प्रत्येक चिरंजिवांशीं आमचा बराच सहवास घडलेला आहे. कोणाजवळ चार सहा महिने, कोणाजवळ वर्ष दोन वर्षे असा आमचा सहवास होताच आणि प्रत्येकाची कृपा मजवर चढत्या प्रमाणानें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां अशा पुरुषाचें चरित्र आपल्याच हातून तयार व्हावें अशी आमची दृढतर इच्छा होती. आणि पाहिली संधि फुकट गेली म्हणून मनाला अत्यंत बाईट वाटत होतें. परंतु ईश्वर नियमानें तें कार्य आमच्या हस्तेंच पुणें व्हावें असें होतें; म्हणूनच पुन्हां इतक्या उलाढाली होऊनही तें काम

मजकडेच आले. तरी तें पुरें होऊन आणखी ५।४ वर्षें तसेंच पडले म्हणून ही मनाला हुरहुर लागली होती. परंतु आज तीही जाऊन हें चरित्राचें काम पुरे झालें.

ह्यास्तव तीच अल्प सेवा मी लोकाहितवादींचे उभयतां चिरंजीव डॉ० नानासाहेब देशमुख एम्. डी. व श्रीमंत आप्पासाहेब देशमुख बी. ए. पेन्डानर कलेक्टर, यांच्या चरणीं प्रेमपुंरंस्सरं अर्पण करून कृतार्थ झाल्याचें समाधान मानतो.

मुक्काम पुणें सिटी
शनवार पेठ घ. नं. ३०६ }
ता. ९।६।२६

सर्वांचा नम्र सेवक,
कृ० ना० आठल्ये.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पान.
१ प्रस्ताव...	१
२ खानदानी घराणें	७
३ जन्म व बालपण	१०
४ व्रतबंध	१६
५ विद्याभ्यासाची सुरवात	१७
६ विवाह-समारंभ	१८
७ आजीबाईंचा आधार	२२
८ आपत्ति	२५
९ पत्र नं. १	३३
१० पत्र नं. २	३६
११ पत्र नं. ३	३९
१२ पत्र नं. ८	४१
१३ अगमानाबदल रिपोर्ट व ठराव	५७
१४ दिनचर्या आणि साहाय्यकर्तृत्व	६५
१५ विलायत-प्रकरण	८६
१६ महापूर	९०
१७ साहाय्यकर्तृत्व	९१
१८ नाशिकची कारकीर्द	१००
१९ जाहिरात	१०१
२० पुण्याची कारकीर्द	१०८
२१ कुटुंबसौख्य	११०
२२ मुलें व त्यांचा गृहशिक्षणक्रम	१११
२३ संततिसौख्य	११५
२४ पुण्यास केलेले ग्रंथ	१३९
२५ विद्याव्यसन	१४१

विषय.			पान.
२६ आक्षेप	..	..	१४३
२७ शतपत्राचा इत्यर्थ	..	..	१५३
२८ इंग्रजी राज्यापासून फळ	..	..	१६८
२९ शाक्तमार्ग	..	..	१६९
३० काळेपाणी	..	..	१७२
३१ दवाखान्याची हकीगत	..	..	१८०
३२ रतलामची दिवाणगिरी	..	..	१८६
३३ आपात्ति	..	..	१९०

“लोकहितवादी”

ऊर्फ

रावबहादुर गोपाळराव हरि देशमुख
फर्स्ट क्लास सरदार राहणार पुणे

ह्यांचें चरित्र.

प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ ज्यानें केला । तो नर भला भला ।

मनुष्य प्राणी जन्मास आला कीं, त्या जन्माचें यथायोग्य सार्थक करणें हीच त्याची इतिकर्तव्यता असते. आणि प्रपंच करून परमार्थ साधणें—परोपकार करणें—हेंच जन्माचें खरें खरें सार्थक होय. कर्तव्य हे प्रत्येकाचे मागें लागलेंच आहे, पण तें मनोनिग्रहानें यथासांग पार पाडणें ही मोठी कुशलता आहे, एक प्रकारची हातोटी आहे; ती सर्वासच साधते असं नाहीं. नाहींतर—

“आला आला प्राणि जन्मासि आला ।

गेला गेला बापुडा द्यर्थ गेला ॥ १ ॥”

अशा नमुन्याचे तांडेच्या तांडे आज अनंत युगें ह्या भवचक्राच्या फेऱ्यांत गिरक्या खात पडलेलेच आहेत. बहुतेकांची दशा हीच, कारण बरील गोष्टी साधण्यास अलोट बुद्धिमत्ता, प्रचंड धैर्य, कट्टा मनोनिग्रह, अखंड उद्योग-शीलता, विद्याभिरुचि, दया, क्षमा, लीनता इत्यादि अनेक सद्गुण अंगामध्यें मुरावे लागतात. हे गुण मनुष्यामध्ये एकदां प्रकाशमान झाले कीं मग दैव अनुकूल असो कीं प्रतिकूल असो तो आपलें कार्य साधतोच. परंतु अशा

महात्म्याला दैव प्रतिकूल असणें म्हणजे बहुधा सूर्याला अंधःकारानें झांकण्यासारखें आहे. कारण दैव हें उद्योगाचे नेहमीं दासच बनलेलें असतें. “उद्योगाचे घरीं ऋद्धिसिद्धि पाणी भरी” ही म्हणही प्रसिद्ध आहे; पण तितक्यातूनही जरी तें प्रतिकूल झालें तरी सुद्धां तो त्यांतून उत्तम रीतीनें पार पडतो. आतां असे पुरुष विरळा आढळतात ही गोष्ट खरी आहे. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे:—

“शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे
साधवो नहि सर्वत्र चंदनं न वने वने ॥ १ ॥”

प्रत्येक पर्वतावर कांहीं माणकें सांपडत नाहींत; किंवा दरएक हत्तीच्या गंडस्थळांत मोती मिळतें असें थोडेंच ! दिसेल त्या रानांत जाऊन चंदनाचे वृक्ष पाहूं लागले तर कोठून मिळतील ? त्या प्रमाणेंच सत्पुरुषही कांहीं वाटेवर पडलेले नसतात. तेही फार कचितच जन्मास येतात.

मनुष्याला आपल्या व आपल्या कुटुंबाच्यानिर्वाहा करितां प्रपंच करावा लागतो. त्या प्रपंचाच्या निर्वाहाचें साधन म्हणजे राजाश्रय किंवा व्यापारधंदा. राजाश्रय मिळाला म्हणजे प्रपंच—निर्वाहाचें साधन होतें हें खरें; पण परमार्थासाठीं परोपकार करणें—जनहित साधणें—हाच मनुष्याचा मुख्य धर्म आहे. आपलें पोट कोण भरीत नाहीं ? रानांतले पशुपक्षी सुद्धां भरतात. पण आपल्याबरोबर इतर जनांचेही जो कल्याण करतो तोच खरा सत्पुरुष होय. तोच इहलोकीं धन्यता पाऊन परलोकींही शांतिमुखाचा उपभोग घेतो. असे जे कोणी सत्पुरुष धन्यवाद घेऊन गेले त्यांतच “लोकहितवादी” किंवा रावबहादूर गोपाळराव हरि देशमुख ह्या थोर पुरुषाची गणना करतात. म्हणून आज आम्ही त्यांचें (शक्य तेवढें) विस्तृत चरित्र प्रसिद्ध करित आहों.

परंतु येथें सामान्य जनांच्या मनांत अशी एक शंका येण्याचा संभव आहे कीं ‘रावबहादूर गोपाळराव हरी देशमुख,’ हें नांव ठीक झालें, पण ‘लोकहितवादी’ हें काय ? ‘जस्टिस ऑफ धि पीस’, सारखी एखादी पदवी तर सरकारांनीं दिलेली नाहींना ? आणखी त्यांना जाऊन बराच काल लोटल्यामुळें व त्यांचे लेखही आतां फारसे उपलब्ध नसल्यामुळें तर ही शंका येण्याला पुष्कळच जागा आहे. म्हणून त्या संबंधानें येथेंच थोडासा खुलासा करून ठेवतो म्हणजे वाचकांस फार वेळ ह्यासंबंधानें बुचकळ्यांत पडावयास

नको. सदरचे चरित्र-नायक म्हणजे रावबहादुर गोपाळ रावजी देशमुख हे ब्रिटिश सरकारच्या अव्वल अमदानींतील एक मोठे थोर अंमलदार होऊन गेले. त्यांस पगारही तसाच मोठा होता. व त्याप्रमाणेंच त्यांचें औदार्यही, अत्यंत तारीफ करण्यासारखें होते. ते नेहमी गोरगरिवांचा परामर्ष घेत असत. पण ह्याशिवाय ते लोकांस सन्मार्गास लावण्यासाठीं जो लेखनद्वारें उपदेश करित तो केवळ अपूर्व होय. ते घरंदाज होते; त्यांचा पगार त्यास गाद्या-गिरद्या पुरविण्यासारखा होता, तरी ते त्यांवर चैनीने लोळत न पडतां आपलें काम यथास्थित संभाळून फावल्या वेळांत निरपेक्ष बुद्धीनें लोक-कल्याणासाठीं युक्तिवादाचे शेकडो लेख लिहीत असत. परंतु असे लेख कडू औषधा-प्रमाणें ते केव्हां केव्हां असमजस जनास रुचत नाहीत. निदान प्रथम तरी त्यांस थोडेसे श्रोत्रतात. म्हणून वर्तमानपत्रांतील अशा लेखांखालीं आपलें खरें व प्रचारांतलें नांव लिहिण्याची बहुधा वढिवाट नाही. त्यासाठीं ‘क्ष’, ‘वाचक’, अशी टोपण नांवें धारण करून तींच त्या लेखांखाली घालण्याची रीती आहे. त्यास अनुसरून आपल्याही अंगिकारलेल्या लोकसेवेच्या व्रतास साजेसे त्यांनीं “**लोकहितवादी**” हें नांव धारण केलें होतें व ह्याच ‘लोकहितवादी’च्या लेखावर ‘निबंधमाले’सारख्या मासिक पुस्तकांतून टीका वगैरे झालेल्या आहेत. तेव्हां ‘लोकहितवादी’ हें त्यांचें स्वीकृत नांव त्याकाळीं सर्वास माहीत होते आणि त्यांचे सारे लेख ह्याच नावानें बहुधा ओळखले जातात, म्हणून त्या लोकप्रसिद्ध नांवाचा आम्ही त्यांचे नांवाबरोबरच उल्लेख केला आहे.

खरें म्हटले तर अशा थोर व नामांकित पुरुषांचें चरित्र ह्यापूर्वी कधींच प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होतें. परंतु आजपर्यंत तसा योग आला नाही ही खरोखरीच दिलगिरीची गोष्ट आहे. कारण त्यांना परलोकवासी होऊन आज तिसावर वर्षे झालीं. आणि जसजसा हा काल अधिक अधिक लोटत जाईल तसतशी त्यांच्या बदलची माहितीही नष्टच होत जाणार. तेव्हां आज मितीस उपलब्ध झालेल्या माहितीवरूनच का होईना त्यांचें हें चरित्र लिहून तयार झालें हेंच मोठें सुदैव होय. ‘**अकरणात्मंदकरणं श्रेयः**’ अशी एक म्हण आहे. हें चरित्र आजपर्यंत न घडण्यासही अनेक कारणे झाली आहेत. तीं येथें देत बसणें उचित नव्हे. तरी पण ह्या महात्म्याचें चरित्र आजपर्यंत

मुळींच कोणी लिहिलें नाहीं असें नाहीं. कांहीं वर्षांपूर्वी 'बालबोध' मासिक पुस्तक, सुप्रसिद्ध लेखक कै. विनायक कोंडदेव ओक ह्यांच्या नेतृत्वाखाली 'निर्णयसागर' छापखान्यांत निघत होतें. त्या वेळीं त्यामध्येही 'लोकहितवादी'चें सचित्र चरित्र आलेलें आहे. तें बऱ्याच वाचकांना अवगत असेल. तसेंच गुजराथी भाषेमध्येही एक 'गोपाल चरितम्' म्हणून गद्यपद्यात्मक पुस्तक असल्याचें ऐकतां. ज्ञानप्रकाश, पुण्यगुच्छ, देशहितैषी, थिआसोफिस्ट, ज्ञानचक्षु इत्यादि ठिकाणीही त्यांची त्रोटक माहिती आहे. पण हीं सर्व चरित्रे अगदींच त्रोटक आहेत. तसेंच सन १८८६ मध्ये आर्. एन्. जालभाई ह्या पार्शी गृहस्थानीं

“the portrait gallery of western india”

“थि पोर्ट्रेट ग्यालरी ऑफ वेस्टर्न इंडिया” ह्या नांवाचा एक इंग्रजी व गुजराथी फार मोठा व सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ केला आहे. त्यांत दक्षिण हिंदुस्थानांतील नामांकित पुरुषांची इंग्रजी व गुजराथी भाषेमध्ये फार परिश्रमानें मिळविलेली त्रोटक चरित्रे देऊन विलायतेंतील नामांकित कारागिराकडून तयार केलेली चित्रेही पण त्यांत घातली आहेत. ह्यांत दिलेली माहिती जरी अगदीं निवडक व महत्त्वाची आहे, तरी त्यांत कांहीं चुकाही आहेत. उदाहरणार्थ 'लोकहितवादी'चें चरित्रच का घ्याना ? लोकहितवादींना खरोखर ६ पुत्र असून ह्या चरित्रांत ५ म्हणूनच लिहिलें आहे ! आणि रावबहादुर कृष्णराव ऊर्फ अण्णासाहेब जे ब्राह्मण जातीतील पहिलेच ब्राह्मण विलायतेस जाऊन ब्यारिस्टर होऊन आले, त्यांचें नांवही नाहीं, व उल्लेखही नाहीं ! ह्याकरितां आम्ही आज मितीला ह्या थोर पुरुषांच्या संबंधानें जेवढी माहिती उपलब्ध करवेल तेवढी करून त्यावरून तयार केलेलें चरित्र हें वाचकांपुढें ठेवीत आहों. ह्याच्या वाचनानें उद्योगाचें माहात्म्य, धैर्याचें पाठबळ, सदाचाराचें फळ, विद्येची महती, धरोपकाराचें सामर्थ्य, व कालाची परिस्थिति इत्यादि अनेक गोष्टी डोळ्यापुढें उभ्या राहून मानवी ज्ञानांत थोड्याबहुत अंशानें तरी भर पडेल अशी आशा आहे.

पण हें चरित्र लिहिण्यास आरंभ करण्यापूर्वी तत्कालीन स्थितीचें थोडेसें तरी दिग्दर्शन करणें अवश्य आहे. कारण कोणत्याही चरित्र नायकाचे आचार, विचार व कृति हीं सारीं त्यावरच अवलंबून असतात. त्यांत जर कां राज्यक्रांतीचा संबंध आला, तर मग काय ? बोलणेंच नाहीं. कारण राज्य-

क्रांति झाली कीं, कालमन्वंतराचें सारेंच पारडे फिरून जातें. आमच्या चरित्रनायकाचे जन्मस्थानीं हाच योग आल्यामुळे त्या वेळच्या उलाढालीचा उल्लेख करणें भाग आहे. ही राज्यक्रांति कोणती ? तर शेवटच्या बाजीरावाचें सुमारे ७००००००० सात कोटींचे राज्य इंग्रज कंपनीने हरण करून त्यास ब्रह्मावर्तास नेऊन खानसंख्या करीत बसावयास लावले ही होय. हाय ! हाय ! **भरतखंडावर** केवढा बरें हा दारुण प्रसंग ! दसईच्या तहानंतर थोड्याच वर्षांनीं जिकडे तिकडे टोपीवाले पसरले. ब्राह्मणी बादशाही ठार झाली. स्वराज्य होतें ते पार रसातळास गेले ! आम्ही सारे हिंदु लोक स्वराज्य गेले म्हणून हळहळतो. पण आमच्या चरित्रनायकाचें स्वराज्यच नव्हे तर 'स्वशांति-राज्य' नष्ट झालें. तेव्हां त्यास व त्यांच्या वाडवडिलांस किती बरे दुःख व्हावें ? त्यांचे झाडून सारे पूर्वज पेशव्यांचे एकनिष्ठ सेवक, उजव्या हातचे सरदार; तेव्हां ह्या खानदान घराण्याला हा प्रसंग पाहून किती बरे वाईट बाटले असेल ? ह्याची केवळ कल्पनाच केली पाहिजे. त्याचा थोडासा भाग पुढे येईलच. ब्राह्मणी बादशाही संपून टोपीवाल्यांची बादशाही सुरू होतांच एकदम सारा मनु बदलला. पुणें पहिलेंच असून त्याचे धिग्जिणे असे वाटूं लागले. ब्राह्मण लोकांचें सारेंच वैभव नष्ट झाल्याने त्यांना तर दाही दिशा ग्रन्थ वाटूं लागल्या. त्यांना यजमानच नाही मग मान कुठला ? श्रीमंत देशोधडीला लागलें; नाना फडणीसांचें नांवच बुडालें; बापू गोखल्यांनीं स्वर्गाची वाट धरली. साडेतीन शहाण्यांपैकीं अर्धा तर काय पण पावशहाणा सुद्धां कोणी उरला नाही. पहावें तों घरोघर शहाणे व घोघर श्रीमंत !* सारा गांव मामाचा घण एक नाही कामाचा अशी अवस्था प्राप्त झाली. जे टोपीवाले पूर्वी बूट काढून हात बांधून नानापुढें चोरून तोफ × आणल्याबद्दल नाकदुरया काढीत होते-

* पेशवाईत पेशव्यांच्या घराण्याशिवाय कोणत्याही नांवामागें श्रीमंत अथवा नांवापुढें साहेब हे लावीत नसत.

× ह्याविषयी पेशव्यांच्या बखरींत असा उल्लेख आहे कीं, नाना फडणीसांनीं इंग्रजांस पुण्यांत मुंबईहून व्यापाराचें जिन्नस व त्यांस खाण्यापिण्यास लागणारें सामान आणण्याची परवानगी दिली होती; त्याप्रमाणे इंग्रजांचें सामान मुंबईहून पुण्यास बिनहरकत येत असे. असे असतां एकदां इंग्रजांचें सामान पुण्यास येत असतां

तेच टोपीवाले—ज्यांना बेटांतून शहरांत परवान्याशिवाय येण्याची मोकळीक नव्हती.—तेच आतां वर नाकानें बूट पाटलोण घालून साऱ्या शहरांतून मिरवू लागले ! वेदशास्त्राच्या शाळा जाऊन तेथें इंग्रजीचा फलफलाट झाला. लोड तक्के जाऊन खुर्च्या टेबलांचा मुळमुळाट झाला. हातावर शालजोड्या लटकवणारे शास्त्री जाऊन स्टार्किंग बूटवाले रावबहादुर चमकू लागले. वेदशास्त्र-संपन्न ब्राह्मणास ओगराळ्यांतून रूपायांची दक्षिणा मिळत असे ती बंद होऊन तिच्यावर डेक्कन कॉलेज बनलें ! भारत, रामायण, वगैरे ऐतिहासिक बखरी मार्गे पडून जिकडे तिकडे मारिस वगैरे आंग्ल पंडितांचे इतिहास वावरू लागले. विटाळ, चांडाळ, जातिभेद संपुष्टांत येऊन ‘ बाजूला हो ’ म्हणण्याची सोय राहिली नाही. ज्या भूदेवांस पूर्वी परकीयांचा विटाळ सुद्धां खपत नसे त्यांसच हां हूं न म्हणतां साहेबांच्या हातांत हात घालण्याचा प्रसंग आला ! व सोबळें ओवळें चटसारे गुंडाळून ठेवावें लागलें. तेव्हां अर्थात कालच फिरल्यामुळें प्राचीन वेदविद्यारूप पवित्र भागीरथीचें खान बंद करून ह्या नव्या आंग्ल विद्यारूप नवविद्याभांडारांत बुडी मारण्याकरितां सर्वासच कंवर कसणें भाग पडलें. असो.

तर अशा ह्या अश्रुतपूर्व रूपांतराच्या स्थितींत वेदविद्येला मान नाही; नव्या उलाढाली कांहीं समजत नाहीत. राज्यकर्त्यांशीं धड बोलतां सुद्धां येत नाहीं असें झालें. तेव्हां ब्राह्मणांना साहजिकपणें असें वाटूं लागलें कीं,

घाटांतील चौकीवरील पहरिकऱ्यानीं तें अडकविलें व पुण्यास जाऊं देण्याचें नाकारलें. तेव्हां इंग्रजांचे वकीलांनीं नाना फडणीसाकडे इंग्रजांचें सामान घाटांत चौकीदारांनीं अडविल्याबद्दल तक्रार केली. त्यांस नानांनीं उत्तर केलें कीं इंग्रजांचें सामान अडकाविलें तें बरोबर आहे. कारण त्यांत व्यापाराचे अगर खाण्यापिण्याचे जिनस नसून तोफ व दारुगोळे वगैरे लढाईचें सामान आहे. हें नानांचे उत्तर ऐकून इंग्रजांचे अगदीं गुप्त कारस्थान नानास कसें कळलें याचें त्या वकीलास अत्यंत आश्चर्य वाटलें व नानांनीं सांगितलेली गोष्ट खरी असल्यामुळें, ती अगदीं लज्जित झाला. त्यानें मुकाब्यानें नानांचा निरोप घेऊन इंग्रजी रेसिडेंटास झालेली हकीकत सांगितली. ती ऐकून रेसिडेंटांनीं मुंबईसरकारास कळविलें कीं पुण्यास नाना फडणीस आहेत तोपर्यंत आपला शिरकाव पेशव्यांचे राज्यांत होणें शक्य नाही.

आतां ही आपली भटपणाची विद्या सोडून किंवा गृहस्थानीं खडैघाशीस रजा देऊन इंग्रजी शिकून पोट भरावे हेच बरें.

खानदानी घराणें.

अशा ह्या वर सांगितलेल्या देशाच्या व्युत्क्रम स्थितीतच आमच्या चरित्र नायकाचा जन्म झाला. म्हणजे अर्थातच त्याच्या वडिलांनीं पेशवाईच्या किंवा श्रीमंतीच्या अखेरच्या वैभवांचा उपभोग घेतला. व चिरजीवांनीं ब्रिटिश रियासतीच्या अव्वलीच्या वैभवाचा उपभोग घेतला. ह्याकारितां प्रथम त्यांच्या वाडवाडिलांची इभ्रत, वैभव, राहणी, वगैरे थोडक्यांत सांभून मागाहून चरित्रनायकाच्या कथानकास सुरवात करूं. ह्या घराण्याचा मूळ पुरुष विश्वनाथ ह्या नांवाचा होता. तो गोपाळरावांचा निषणजा. ह्यांचे मूळचे उपनाव 'सिद्धये' असे आहे. हे मूळचे कोंकणचे रहिवाशी. विश्वनाथपंत हे आपल्या प्रांतां 'देशमुखी' करून सुखवस्तु राहात असत. परंतु 'देशमुखी' म्हणजे काय, हे सुद्धां आज कितीएकदां कळणार नाही. म्हणून त्याचाही खुलासा करतो. पूर्वी गांवचा सरकारी वसूल करणें तो कोणीतरी लायक मनुष्य करून देण्याचा मक्ता घेत असे. व त्याजबद्दल त्यास सरकारांतून १० टक्के कमिशन मिळे. अशा वसूल करणारास 'देशमुख' व त्या वतनास 'देशमुखी' असे म्हणत असत. विश्वनाथपंतांनी अशा प्रकारचे १२ गांवचे 'देशमुखी' चे वतन खरेदी केलेलें होतें. विश्वनाथपंत हे चित्पावन जातीचे अर्थात पेशव्यांचेच जातीचे ब्राह्मण होत. ह्यास कोंकणस्थ ब्राह्मण असेही म्हणण्याचा परिपाठ आहे. पूर्वीचे ब्राह्मण म्हटले की ते बहुधा सात्त्विक वृत्तीचे असावयाचे. त्याप्रमाणे हे घराणेंही सात्त्विक वृत्तीचे होतें. आल्या गेल्या अतिथीस भोजन घालणें हे तर त्यांचे कुलव्रत. विश्वनाथपंतास चाळिसाव्या वर्षी एकच पुत्र झाला. त्याचें नांव नारायण. विश्वनाथपंतांचा जन्म सन १६५० मध्ये झाला होता. व नारायणरावाचा जन्म सन १६९० मध्ये झाला. विश्वनाथ पंत हे आपल्या साठ्ठाव्या वर्षी म्हणजे सन १७१० मध्ये वारले. त्यावेळीं त्यांचा मुलगा नारायण हा बीस वर्षांचा होता.

नारायणरावास—१ वामनराव, २ गोविंदराव, ३ अंतार्जापंत, व ४ लक्ष्मणराव असे चार मुलगे होते. अर्थात विश्वनाथपंतांचें कुटुंब ह्या पिढीपासून वाढत चालले. तेव्हां सर्वांनींच कोंकणांत राहून येवढ्या कुटुंबाचा निर्बाह व्हावा

कसा, ही चिंता उत्पन्न होऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व भानू व्याप्रमाणें पूर्वी कोंकणांतून निघून घाटमाथ्यावर येऊन सातारच्या महाराजांच्या आश्रयास राहिले, त्याप्रमाणें हे चौघेहि बंधु सन १७५४ मध्ये पुण्यास आले. त्यांत लक्ष्मणराव हे चौघांतही फार हुशार असून नाना फडणीसांची त्याच्यावर फार बहाल मर्जी असे. त्यावेळीं पुण्यास फड म्हणून फडणीसांच्या हाताखाली पेशवाईच्या सर्व कामाची एक मोठी कचेरी होती. तेथें सर्व राज्यांतून पत्रे येऊन त्यांस उत्तरें जात असत. तेथें त्यावेळेस नवीन मुत्सद्दी तयार होत. कोंकणांतून नवीन आलेली होतकरू व हुशार मुलें तेथेंच ठेवीत. तेथेंच या चारी बंधूंस चाकऱ्या लागल्या. अशा प्रकारें चारी बंधूंची पुण्यास सोय झाल्यानंतर नारायणराव हे सन १७६० त कोंकणांत आपल्या गावीं वारले. लक्ष्मणराव देशमुखांची स्वामिभक्ति किती निस्सीम होती ह्याची साक्ष पुढील गोष्टीवरून चांगली पटते. श्रीमंत नारायणराव पेशवे मारले गेले तेव्हां त्यांची पत्नी गंगाबाई गरोदर होती. तिचें चांगलें संरक्षण व्हावें म्हणून नानांनीं तिला पुरंदरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेवलें व तिच्या तैनातीस आपल्या पूर्ण विश्वासांतील लक्ष्मणराव देशमुख यांची नेमणूक केली होती. पुढें एके दिवशीं कोणी येऊन नानांस अशी बातमी सांगितली कीं, “ राघोबादादींनीं गंगाबाईस किल्ल्यांतून पळवून नेलें.” तें ऐकून नाना म्हणाले “ पण लक्ष्मण नारायण देशमुख मेल्याची बातमी अद्याप आली नाहीं !” अहाहा ! ह्याचें नांव विश्वास व ह्याचें नांव स्वामिभक्ति ! त्यांची खात्री होती कीं लक्ष्मणराव जिवंत आहेत तोंपर्यंत गंगाबाई दुसऱ्याचे हातीं लागणें शक्य नाहीं. पुढें गंगाबाई किल्ल्यावर प्रसूत होऊन त्यांस पुत्ररत्न झालें. तेच सर्वाई माधवराव होत. लक्ष्मणरावांची एकनिष्ठा व हुशारी पाहून नानांनीं त्यांस वांकेड म्हणून एक गांव जिल्हा रत्नागिरी तर्फे लांजे पैकीं इनाम करून दिला. तें गांव लक्ष्मणराव यांनीं आपल्या एकट्याच्या नांवें इनाम न घेतां आपणासह चारी बंधूंच्या नांवावर घेतलें. तें अद्यापि त्यांच्या वंशजांकडे चालू आहे. ह्या चारही बंधूंची जन्मल्याचीं वर्षें मिळालीं नाहींत, परंतु ते अनुक्रमानें सन १७८२, १७९२, १८०२ व १७८७ ह्या सालांत परलोकवासी झाले. ह्या चारही बंधूंस प्रत्येकास पुत्रसंतति होती. हे सारे पेशव्यांचे एकनिष्ठ सेवक असून सर्वजण कमीजास्ती प्रमाणानें चांगल्या अधिकाराला पोचले होते. चिंते

वामन देशमुख तर नानाफडणीस वारल्यानंतर पेशव्यांचे फडणीसच होते, हे पेशव्यांच्या बखरीतही नमूद आहे. हरि गोविंद हे पेशव्यांचे शेवटले मुख्य सेनापती बापू गोखले यांचे फडणीस होते. तिसरे कुणाजी अनंत हे सरदार बिचूरकर यांचे फडणीस होते. हरिपंताकडे १०००० चा सरंजाम होता, व स्वारी खर्चासाठी १२००० ची नेमणूक होती. हरिपंत हेच आमच्या चरित्र नायकांचे म्हणजे गोपाळरावजीचे वडील होत. अर्थातः—
१ गोपाळराव हरि—२ हरि गोविंद—३ गोविंद नारायण—४ नारायण विश्वनाथ.

अशी ही चरित्रनायकापासून विश्वनाथपंता पर्यंत वंश परंपरा लागते. गोपाळरावांच्या वडिलाचे नांव हरिपंत हे वर आलेच आहे. मातोश्रीचे नांव काशीबाई. ह्या वासुदेव अनंत बर्वे कुंधेकर ह्यांच्या कन्या होत. हरिपंत हे सरदार गोखले—म्हणजे पेशव्यांचे मुख्य सेनापति—ज्यांस बापू गोखले असे म्हणतात, त्यांचे फडणीस. धोडो बल्लाळ गोखले ह्यांची धोडी वाघाबरोबर लढाई झाली त्यांत धोडोपंत गोखले पडले. त्या स्वारीत त्यांच्या बरोबर हरिपंत देशमुखही होते. पण ते बचावून आले. पुढे बापू गोखले, चिंतामण पांडुरंग षटवर्धन व बसली साहेब या त्रिवर्गीच्या फौजेने वाघास मारले. तेव्हां गोखले, साहेबाबरोबर पुण्यास आले. तो पुन्हां त्यांस बसली साहेबांबरोबर दौलतराव शिंद्यावर पाठविले. त्यांची सरजे अंजनगांवां अजंठ्याजवळ लढाई होऊन शिंदे पराभव पावले. नंतर परशुराम षडित प्रतिनिधी यांनी कऱ्हाडास बंड* केले होते त्याजवर गोखले यांची नेमणूक झाली. तेव्हां त्यांच्याबरोबर हरिपंतही गेले होते. त्या स्वारीत प्रतिनिधीचा पराभव होऊन इ० स० १८०७ मध्ये त्यास पुणे येथे कैद करून आणले तेव्हां त्या स्वारी बरोबर हरिपंत ही पुण्यास आले.

पुढे श्रीमंतांचे व इंग्रजांचे विघडल्यावर बापू गोखले यांच्या ठिकठिकाणी लढाया झाल्या. शेवटी गोपाळपूर अष्ट येथे जनरल स्मिथ साहेबांशी लढाई होऊन त्यांत बापू साहेब पडले, तेव्हां बापू साहेबांचे शिल्क राहिलेले लष्कर श्रीमंत पुणे सोडून उत्तरेकडे जात होते त्यांस जाऊन मिळाले. त्यांत हरिपंत देशमुखही होते. पुढे अशीरगडानजीक श्रीमंत व जनरल मालकम

* खरोखर पाहिले तर प्रतिनिधींनी काही बड केले नव्हतें, तर त्यांच्या मायलेकरांतल तो तंटा होता.

यांची गांठ पडली. तेथें श्रीमंतांनीं आपलें सर्व राज्य इंग्रजांस अर्पण करून आपणास पेन्शन नेमून घेऊन आपण ब्रह्मावर्तास रहावयास गेले. तेव्हां हरिपंत हे श्रीमंतांचे आज्ञेनें पुण्यास आले; ते त्यांचे वकील म्हणून पुण्यास होतें. श्रीमंतांनीं पुणें सोडल्यावर इंग्रजांनीं एक जाहीरनामा काढला कीं, “श्रीमंतांचा पक्ष सोडून सर्व लोकांनीं एलफिस्टन साहेबास येऊन भेटावें. ह्यास दोन महिन्यांची मुदत ठेवली आहे. तेवज्यांत जो कोणी येणार नाही, त्याची पुढें कोणत्याही प्रकारची तजवीज होणार नाही. ” ह्या दोन महिन्यांत हरिपंत हे श्रीमंतांच्याच स्वारींत असल्यानें साहेबांस भेटावयास गेलें नाहींत. तेव्हां अर्थात हरिपंताकडे ३ गांव जहागीर होते तें जप्त झाले. पण पुढें श्रीमंतांच्या रद्दबदलीनें त्यांचे ते तीन गांव सन १८२४ मध्ये म्हणजे गोपाळराव एक वर्षाचे असतांना इंग्रज सरकारनें त्यांचे हवाली केलें. इतकेंच नव्हे, तर मागची सर्व उत्पन्नाची रक्कम सुद्धा दिली. ह्या गावाचें सालीना उत्पन्न १०,००० दहा हजारांचें होतें. हरिपंत ह्यास ४ पुत्र होतें. पहिले परशुरामपंत हे पहिलें कुटुंबापासून झालेले होते. दुसरें, चिंतोपंत हे बार्शीस व इतर ठिकाणीं मुनसिफ होते. तिसरे, गोपाळराव—हेच आजचे आमचे चरित्र नायक असल्यानें ह्याचें संपूर्ण चरित्र पुढें येणारच आहे, सबब येथें त्यांच्याबद्दल कांहींच सांगणें नको. चवथे, गोविंदराव—हे तळेगांवास व इतर ठिकाणीं मुनसिफ होते.

जन्म व बालपण.

येथ पर्यंत चरित्र नायकाच्या वाडवडिलांचा थोडक्यांत इतिहास झाला. आतां खुद्द त्याच्या जन्मापासूनच त्याच्या चरित्रास प्रारंभ करूं. रावबहादुर गोपाळराव हरि देशमुख ज्यांनीं लोकहिताप्रतिपत्ति लिहिलेल्या लेखाखाली त्या व्रतास योग्य असें ‘ लोकहितवादी ’ नांव धारण केलें होतें,—त्यांचा जन्म पुणें येथें त्यांचे बाड्यांत ता. १८ फेब्रुवारी सन १८२३ ह्या दिवशीं झाला. ह्याच्या मातुश्रीचें नांव काशीबाई असल्याचें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. ह्या बाई महा साध्वी व सुशील होत्या. गोपाळराव हे लहानपणीं अंगानें गुटगुटीत होते. त्यांची शरीरकाठी पहिल्यापासूनच बळकट होती. कपाळ विस्तीर्ण, डोळे पाणदिर, वर्ण गोरा, छाती, गाल, पिंढ्या, हनुबटी वगैरे भरदार. ही त्यांची ठेवण अगदीं लहानपणापासून तों बहुतेक शेवट पर्यंत कायमच होती. ह्यामुळे त्यांच्याकडे पाहिलें म्हणजे कोणाचेही मन मुप्रसन्न होत असे.

पुढें गोपाळरावास पांचवें सहावें वर्ष लागू लागलें तसतसें ते आपल्या समयस्क खेळगड्यांस जमवून त्यांत नाना प्रकारचें खेळ खेळूं लागले. परंतु साऱ्या मुलांत गोपाळरावांची नेहेमीं वरकडी असे. शरीर निकोप, काठी बळकट, ताकदवान्, आणि मुद्रा पाणीदार, नेत्र तरतरीत, बोलणे ठासून व देलदार यामुळे साऱ्या मुलांवर त्यांचे सहर्जा वजन पडत असे. शिवाय गोपाळराव कधीं कोणाच्या वाटेस जात नसत इतकेंच नव्हे तर उलट प्रत्येकास 'कांहीनां कांहींतरी मदतच करीत. न्यायीपणानें बोलावयाचे व वागावयाचे, असा त्यांचा नेहेमीचा परिपाठ असे. एक वेळ असें झालें की, चेंडू वेळत असतां एका मुलाचा चेंडू उडून तो दुसऱ्याच्या घरांत पडला. तो या घरांतल्या मुलास सांपडला. दुसऱ्या दिवशी पुन्हां मुले चेंडूने खेळूं लागली असतां तो सांपडलेला चेंडू घेऊन त्या घरचा मुलगाही तो आपला चेंडू घेऊन वेळूं लागला. परंतु आदल्या दिवशी ज्या मुलाचा चेंडू हरवला होता त्या मुलानें तो आपला चेंडू ओळखला आणि म्हणूं लागला की 'हा चेंडू माझा आहे, हा गल तुझ्या घरांत जाऊन पडला होता.' तो दुसरा मुलगा म्हणे 'हा चेंडू माझ्या घरांत सांपडला तेव्हां तो माझा आहे.' असे म्हणून ते दोघेही भांडूं लागले. शेखर ते भाडण सर्वांनीं गोपाळरावांकडे आणले. तेव्हां गोपाळरावांची मुंज पुढां झाली नव्हती ! तरी ते सर्व ऐकून म्हणाले " अरे समज; एखाद्याची कांही वस्तु चुकून आपल्या घरांत पडली, तर आपण ती ज्याची त्याला देऊं नये नाय ? तिला आपलीच म्हणावी ? उद्यां एखाद्याची झिऱ्याची आंगठीतुझ्या घरांत पडली, तर तिलाही तूं आपलीच म्हणणार काय ? छे ! हिऱ्याचो आंगठी पुढां ज्याची त्यालाच दिली पाहिजे. नाहो तर लोक काय म्हणतील ! हे ! ढांडा आहेस तूं. चेंडू तो काय ? आणि त्याच्यासाठीं खोटे बोलून भांडतोस तें काय ? प्राण गेला तरी आपण खोटे बोलू नये. टाक देऊन त्याचा चेंडू घाला. तुला खेळावयास पाहिजे असल्यास हा घे माझा. " असे बोलून त्यांनीं आपला चेंडू त्या मुलास दिला. तेव्हां तो खजील होऊन त्यानें मुकाट्याने याचा चेंडू त्यास देऊन टाकला.

‘ मोठेपणाचीं विन्हें लहानपणांच दिसूं लागतात ’ अशी एक आपल्यांत हण आहे; आणि तिचें प्रत्यंतर बहुधा अनेक ठिकाणीं आढळून येतें. बडो-
णाच्या महाराणी जमनाबाई साहेब ह्या एका पाटलाच्या घरां जन्मल्या होत्या,

तरी त्या लहानपणी कसला तरी हत्ती करून त्यावर नेहेमी बसत असत ! तेंच भविष्य पुढें खरें झालें. त्याचप्रमाणें गोपाळरावजींची गोष्ट आहे. तेंही नेहमी बरोबरीच्या मुलामध्यें असले म्हणजे आपण मोठ्या उच्चासनावर बसून बाकीच्यांचा काहींना काहीं तरी न्याय तोडीत असत. व ह्यांची हुशारी व तरतरीतपणा पाहून बाकीचीं मुलेंहीं ह्यांस फार वचकत व मान देत. ' मुलांचीं लक्ष्णें पाळण्यांत दिसतात ' तसेंच झालें. कारण हेच आमचे चरित्र-नायक पुढें मुंबई स्मॉल कॉज कोर्टाचे जज व ठाणें येथें डिस्ट्रिक्ट जज व सेशन जज झाल्याचा वृत्तांत पुढें येईलच. हे कधीं कधीं दुसऱ्या मुलाला घोडा करून आपण त्यावर स्वार होत. पण आपण घोडा होऊन दुसऱ्याला कधीं स्वार होऊं यावयाचें नाहीं असा त्यांचा वाणा असे.

त्यांचे वय जसजसें मोठें होत चाललें, तसतसें ते शाळेंत जाऊन मराठीचा अभ्यास करूं लागले. पण शाळा सुटली कीं, फिरावयास जाण्याचा त्यांना मोठा नाद असे. आणि तो अगदीं अखेरपर्यंत होता. आणि तें सुद्धां रोज जावयाचें तें भिन्न भिन्न दिशेला जावयाचें. आज पर्वतीकडे, तर उद्यां चतुःश्रृंगीकडे, परवा मुळामुठा, तर तेरवा वानवडी असा त्यांचा नेहमीचा परिपाठ असे. आणि त्यांच्याबरोबर नेहमी पांच चार मंडळी असावयाचीच असावयाची. एकटें कधींच जात नसत. सरदार घराण्यांतील असल्यामुळें त्यांस बंदुकीनें निशाण मारण्याचाही अभ्यास होता.

एके दिवशीं पहाटेस स्वारी संगमावर येऊन तेथील कौतुक पहात उभी राहिली होती. इतक्यांत पलीकडे एक बंदुकीचा बार झाला ! तेव्हां गोपाळरावांचें लक्ष तिकडे गेलें, तों तेथें काहीं सोजीर लोक आणि त्यांचेवरील एक ऑफिसर निशाण मारण्याचा खेळ खेळत अससेले दृष्टीस पडलें ! ते निशाण मारण्यास शिकत होते. त्यांनीं एक पाण्यानें भरलेली घागर समोर शंभर कदमावर ठेवून तिजवर निशाण धरलें होतें. त्या घागरीस निशाण लागून मधोमध ती दुमंग व्हावी असा त्या लोकांचा हेतु होता. परंतु तो साध्य होईना. त्यांचा ऑफिसर त्यांना वरचेवर शिकवीत होता, परंतु त्यांना बरोबर नेम काहीं साधेना ! प्रत्येकानें बंदूक हातांत घेऊन नेम मारून पाहिला, परंतु घागरीस निशाण लागलें नाहीं. शेवटीं त्यांच्या ऑफिसरनें आपल्या हातीं बंदूक घेऊन निशाण मारून पाहिलें तथापि तेंही चुकलें ! तेव्हां ते

सर्व सोजीर लोक मोठे खजील झाले. हा सर्व प्रकार आमच्या गोपाळरावांनीं दुरून पाहिला तेव्हां त्यांच्यानें मग उगीच राहवेना. ते स्वतः या मंडळीजवळ येऊन इंग्रजी भाषेत त्यास म्हणाले कीं, 'काय तुम्ही हुशार !' एवढे मोठे घागरीचे निशाण तुम्हाला मारता येईना, मग लहान बारीक असं एखादे निशाण कसे माराल ? आंब्याच्या झाडावर उंच ठिकाणीं एखादा रुपाया अगर पावली बांधून ठेवली तर तें निशाण तुम्ही कसे माराल ?' असे इंग्रजांत गोपाळराव त्यांस म्हणाले. तेव्हां ते अधिक लाजून गेले. गोपाळराव इंग्रजी बोलण्यांत एव्हांपासूनच मोठे पटार्डत झाले होते. त्यांचे भाषण ऐकून त्या ऑफिसरास वार्डट वाटून थोडा रागही आला. आणि तो डोळे बटारून गोपाळरावास म्हणाला कीं 'तूं ब्राह्मणाचा पोरगा होऊन मोठ्या गोष्टी बोलतोस ? बोलण्याचें काम सोपे आहे, परंतु करण्याचे काम अवघड असते समजलास ?' तेव्हां गोपाळराव त्या ऑफिसरास म्हणाले कीं, थोडा वेळ माझ्या हातांत बंदूक देऊन पहा बरे ? ब्राह्मणाचा पोरगा कसा काय आहे तो तुम्हांला दाखवितोच ! हे भाषण ऐकून त्यांनीं आपली भरलेली बंदूक चटदिशी गोपाळरावांचे हातांत दिली ! गोपाळराव अगदीं डगमगले नाहींत. त्यांनीं आपल्या हातांतील 'सोटा' आपल्या सोबत्याच्या हातांत देऊन आपण ती बंदूक नीट हातांत धरून घागरीचा नेम बरोबर दृष्टींत धरून एकदम चाप दाबून ती उडविली ! त्याबरोबर नेम लागून त्या घागरीचीं दोन मधोमध शकले झाली ! तेव्हां ते सर्व लोक अत्यंत आश्चर्यचकित झाले.

असो. घागरीचे मधोमध दोन तुकडे बरोबर झालेले पाहून त्या युरोपिअन हापिसरास गोपाळरावाविषयीं मोठे कौतुक व धन्यता वाटली ! ह्यावरून युरोपिअन लोक मोठे गुणग्राही असतात, ही गोष्ट चांगली व्यक्त होते ! या हापिसरची मर्जी गोपाळरावावर मोठी खूष झाली आणि त्यांनीं आपली तीच खाजगी बंदूक गोपाळरावास बक्षिस देऊन म्हटलें कीं, 'तुला मिलटरी खात्यांत नोकरी करण्याची इच्छा आहे काय ? माझे बरोबर चल; मी तुला आमच्या जनरल साहेबास भेटवितो !' तेव्हां गोपाळराव त्याला 'होय' म्हणाले आणि त्याचेबरोबर जनरल साहेबांचे बंगल्यावर गेले.

हा समय अव्वल इंग्रजी अमलाचा होता. बरेंच इंग्रजी लष्कर त्यावेळीं पुण्या-

जवळ गारपिरावर होतें. जनरल साहेबांचा बंगलाही गारपिरावरच होता. लष्करी बडे साहेबांची आणि गोपाळरावांची भेट होऊन बोलणें झालें. गोपाळरावांनीं आपले देशाच्या इतिहासाचें पुराण त्याला बरेच सांगितलें. त्यावरून गोपाळरावास इंग्रजी चांगलें बोलतां येतें हें साहेबास कळून आलें. आणि निशाण चांगलें मारतां येतें ही हकिकत यांच्या कानावर पूर्वीच गेलेली होती ! अर्थात् जनरलसाहेब खूप होऊन, विनोदानें म्हणाले कीं, “ब्राह्मण लोक जर इतके निशाण मारण्यांत हुशार होते तर त्यांनीं आपलें राज्य कसें गमावलें ?” या साहेबांच्या प्रश्नावर गोपाळरावांनीं समर्पक उत्तर दिलें कीं, “ब्राह्मणांचें राज्य गेलें तें त्यांच्या बंदुक मारण्याचा कसबाच्या अभावामुळें किंवा तलवार बहादुरीच्या अभावामुळें गेलें, असा मुळीच अर्थ नाही. त्यांचें राज्य गेलें तें ऐक्याच्या अभावामुळें गेले !”

असो. गोपाळरावांचें समयोचित व समर्पक उत्तर ऐकून जनरल साहेबास मोठा संतोष झाला ! आणि त्यांनीं गोपाळरावास ‘बडा हुशार है’ अशी हिंदुस्थानी भाषेंत शाबासकी दिली आणि सांगितलें कीं, “नोकरी पाहिजे म्हणून एक अर्ज लिहून उद्यां तूं मला येऊन भेट ! मी तुझ्याविषयीं विचार करून तुला चांगली नोकरी देईन !” असें सांगून गोपाळरावास रजा दिली.

पुढें मिलीटरी खात्यांत नोकरी धरावी अशी सल्ला घरांतील मंडळींपैकीं कोणाचीच पडली नाहीं, व गोपाळरावांच्याही मनांत लष्करी नोक होण्याची इच्छा नव्हती ! अधिक अभ्यास करावा, विद्वान व्हावें, मोठे इत व्हावें, ग्रंथकार व्हावें, सरकारचे मंत्री व्हावें अशीच त्यांची मनीषा होती

त्यांना थंड पाण्यानें स्नान करण्याचा व पोहण्याचा फार नाद. एके दिवशीं गोपाळराव हे आपल्या काहीं सवंगड्यांसह पर्वतीच्या तलावावर गेले. व सर्वांनीं कांठावर कपडे काढून ठेवून पोहण्यासाठीं तलावांत उड्या टाकल्या, आणि मोठ्या आनंदानें पोहूं लागले, परंतु त्यांत एक अतिशय भित्रा मुलगा असून त्याला मुळींच पोहावयास येत नव्हते. सारीं मुलें कशीं मजेनें तलावांत पोहतात, मजा मारतात, आणि आपल्याला पाण्यांत उतरतां सुद्धां येत नाहीं, म्हणून मनांत खजील होऊन येवढेसें तोंड करून तो कडेला उभा होता. त्याच्याकडे गोपाळरावजींचें लक्ष गेलें, आणि ते त्यास म्हणाले “अरे ये, असा भितोस काय ? शीर पाण्यांत; मी शिकवितो तुला पोहावयाला.” विचारा

पोहावयास शिकण्यासाठी उत्सुक झालेला पोर, त्यास वाटले खरंच, एकदां पाण्यांत तर जाऊन पहावें. म्हणून तो हळू हळू पाण्यांत तर शिरलाच, पण जरासा खोल पाण्यांत जातांच गटकळ्या खाऊ लागला. तेव्हां सारींच पोरे ओरडलीं. गोपाळराव पोहत पोहत त्याच्याजवळ गेले आणि मोठ्या प्रयत्नाने त्यांनीं त्यास बाहेर काढलें.

पण दुसऱ्या दिवशीं काय विचारतां ? साऱ्या गावांत बातमी पसरली कीं गोपाळराव देशमुख काल एका मुलाला बुडवित होतां ! जो तो ह्याबद्दल गोपाळरावास विचारूं लागला. घरच्या माणसांनींही याबद्दल गोपाळरावजी-पार्शी विचारपूस केली. पण ते मुळाच डगमगले नाहींत किंवा खोटेही बोलले नाहींत. खरा प्रकार होता तो त्यांनीं बेधडक सांगून टाकला. ते म्हणाले “ होय मी पाण्यांत ये म्हटलें खरें, पण त्यांत कांहीं माझा वाईट हेतु नव्हता, तो बुडूं लागला तर त्यास बाहेर काढण्याइतकी माझ्या अंगांत ताकद होती.” ते म्हणाले “ मी कधीं खोटें बोलणार नाहीं.” केवढी बरे सत्यप्रीति ही ! ह्यावरून जॉर्ज बॉशिंग्टनच्या गोष्टीचे कोणास स्मरण होणार नाहीं ?

मोठेपणीं विकसित होणाऱ्या सद्गुणांचा अंकुर बालपणांतही दृग्गोचर होत असतो. ही गोष्ट पुढें दिलेल्या दयाशीलतेच्या गोष्टींवरून चांगली निदर्शनास येते. ती गोष्ट अशी—गोपाळराव लहानपणीं शाळेत गेले म्हणजे त्यांची पार्ट^१ दसर, बुकें वगैरे आणावयास घराकडून एखादा गडी किंवा पोरगा पाठवित असत. तो शाळा सुटवयाचे वेळीं जाऊन त्यांचीं बुकें वगैरे सामान घेऊन त्यांच्याबरोबरच दररोज घरीं येत असे. एके दिवशीं घरचा गडी गोपाळरावास व त्यांचीं बुकें आणावयास निघाला असतां पाऊस येऊं लागला. मातोश्रीनें गोपाळरावास भिजत यावयास लासूं नये म्हणून त्याच्या-पार्शी एक बनावतीची टोपी दिली. ती घेऊन तो पोरगा गोपाळरावाकडे शाळेंत गेला. शाळा सुटल्यावर गोपाळरावांनीं आपली पाटी, पुस्तकें त्या पोऱ्यापार्शी दिली आणि बनावतीची टोपी त्यांस पांघरावयास घालून आपण काचा मारून त्याच्यामागें उघडे पावसांतून भिजत चालले. घरीं आल्यावर मातोश्री पाहतात तो गडी आला आहे बनावतीची टोपी पांघरून आणि त्याचें धनी म्हणजे आपले चिरंजीव आले आहेत पावसानें भिजून चिंब होऊन ! हा प्रकार पाहून त्यांना फार वाईट वाटलें. व त्या गळ्यास रागें भरूं लागल्या.

पण गोपाळराव म्हणाले “आई ! जरा थांब. त्याला रागें भरूं नको. मीच ती टोपी त्याला पांघर म्हणून सांगितलें. कारण माझी चिरगुटें भिजलीं तर तुम्ही मला दुसरी नेसावयास द्याल, पण त्या गरिबाचीं चिरगुटें भिजलीं तर त्याला दुसरी कोण बरें देणार ? ह्याकरतां आपल्याला जर उद्यांपासून त्याला मजकडे पावसांतून पाठवावयाचें असेल तर त्याला दुसरें घोंगडें वगैरे कांहीं तरी द्या, नाहीतर मी असेंच करीन.” दुसऱ्या दिवसापासून त्या विचान्याला घोंगडें मिळालें हें कांहीं सांगणें नकोच.

व्रतबंध.

गोपाळरावजींच्या वयाच्या सहाव्या वर्षी म्हणजे इ. स. १८२९ मध्येच त्यांच्या वडिलांनीं त्यांचा व्रतबंध मोठ्या थाटानें केला. तेव्हां अर्थातच रोज संध्यावंदन करण्याचा प्रसंग आला. उपाध्यायांनीं गायत्री-मंत्राचा जप दिला. संध्या, पूजा, नैवेद्य, वैश्वदेव, रुद्र, सौर व पवमानाच्या संथा देण्यास सुरवात केली. परंतु आजपर्यंत मिळालेले इतर शिष्य वेगळे व हे आतांचे पट्ट छात्र अगदीं वेगळे ! हे आधींच तैल बुद्धीचे, दोन चार गुंडिका केल्या कीं झाला अध्याय पाठ ! उच्चारांत कीं स्वरांत चूक म्हणून नाही ! असे थोडे दिवस चालले; परंतु महिना पंधरा दिवस होतांच शिष्यांनीं गुरुचा पराजय करण्याची पाळी आणली. गोपाळराव एके दिवशीं उपाध्येबोवास म्हणाले, “अहो गुरुजी ! मला आज संध्येंतील अर्थ तरी सांगा हो ! आपण काय म्हणतो तें कांहींच समजत नाही तर त्याचा उपयोग काय ? ” उपाध्येबोवा आश्चर्यचकित होऊन छोट्या यजमानांच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. तेव्हां गोपाळराव म्हणाले, “निदान गायत्री-मंत्राचा तरी अर्थ सांगाच, नाहीतर मी साफ सांगतो उद्यांपासून मी कांहीं संध्या करणार नाही.”

संध्याचा अर्थ आधीं भटजीबोवांना कळेल तर ना पुढें ते शिष्याला सांगणार ? आणि त्यांतून गायत्रीमंत्राचा ! मग तर काय आटोपलाच बाजार ! भटजी अगदीं गोंधळून गेले. त्यास उत्तर काय द्यावें व काय न द्यावें हेंच सुचना. त्यांनीं “बरें पुढें सांगतां येईल, सध्यां तुम्ही आधीं पाठ तर करा. नीट पाठ झाल्याखेरीज अर्थ काय कामाचा ! ” अशी कांहीं तरी समजूत करून ती वेळ मारून नेली. परंतु दररोज गोपाळरावजींचा हा कांहींना कांहीं तरी ससे-मिरा गुरुजींच्या मार्गे हा असेच. तो कांहीं सुटेंना. ‘प्राणायामांत नाक धरल्यानं-

च काय होतें ?' 'अस्त्रायफट्' म्हणून टाळी कशाकरितां वाजवावयाची ?' अशा मार्मिक प्रश्नांची मालिका रोज त्यांच्यामागे असावयाचीच, आणि उपाध्येबुवा त्यामुळे अगदीं मट्ट्याला यावयाचे. असे होतां होतां जेमतेम नित्यकर्मापुरती संध्या, पूजा, नैवेद्य, वैश्वदेव, रुद्र, सौर वगैरे अध्ययन एकदाचें संपलें, व मग उपाध्येबुवा हळू हळू ह्या धाकटे यजमानास समक्षासमक्ष फारसे भेटे-नासे झाले !

विद्याभ्यासाची सुरवात.

गोपाळरावजींचा तरतारितपणा व शोधकपणा इतका तीव्र होता की, सामान्य मनुष्याची त्यांच्यापुढे कांही लटपट चालत नसे. संध्येच्या कामांत उपाध्ये-बुवांची तारांयळ उडाली यांत फारसें नवल नाही. परंतु शाळेंत शिकल्यासव-रलेल्या मास्तरांची सुद्धा गोपाळरावजीं पुढे हवेलंडी उडत असे. गोपाळरावांची चौकसबुद्धि इतकी विलक्षण होती की, तिला दुसरी तोड नाही. पुष्कळ मुलें चौकस असतात व त्यांच्या भलभलत्या शंकांचीं उत्तरें देतां देतां कधीं कधीं आईबापांच्या देखील नाकीं नऊ येतात; परंतु गोपाळरावजींच्या शंका तशा प्रकारच्या नव्हत्या; त्या तर पहिल्यापासूनच फार मार्मिक असत.

गोपाळराव मराठी शाळेंत शिकत असतांना त्यांनीं इंग्रजी भाषेचा घरीं ग्वासगी रीतीनें अभ्यास केला होता. ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. आधीं इंग्रजी भाषा म्हटली म्हणजे किती कठीण; मराठी भाषेहून तिची रचना अगदीं भिन्न; ती हल्लींच्या काळीं शिकू म्हटलें तरी सुद्धां किती जड जातें; मग अजबल इंग्रजींत ती त्यांनीं लहानपणा कशी साध्य केली असेल ती असो. कारण इंग्रजी शाळेंत जाण्याचे पूर्वींच ती त्यास अवगत असल्याचें त्यांच्या इंग्रजी शाळेच्या मास्तराच्या सर्टिफिकेटांत नमूद आहे. या सर्टिफिकेटावरून असे समजतें की, ते १८४१ मध्ये म्हणजे आपल्या बयाच्या अठराव्या वर्षी सरकारी इंग्रजी शाळेंत गेले व तेथें त्यांनीं तीन वर्षे अभ्यास करून १८४४त म्हणजे आठव्या बयाच्या २१ व्या वर्षी त्या शाळेतील अभ्यास संपविला. ह्याशिवाय मोठेपणीं संस्कृत, पारशीयन, हिंदुस्थानी, गुजराथी, या भाषाही त्यांना अवगत असल्याचे R. D. Golbhooy ह्यांनीं आपल्या ' पोर्नेट ग्यालरी ' नांवाच्या पुस्तकांत नमूद केलें आहे. अगदीं लहानपणापासून त्यांचा आवडला विषय म्हटला म्हणजे इतिहास. त्यांतील गोष्टी सारा दिवस त्यांच्या तोंडीं असत. आणि ते मोठ्या भक्तिभावानें आपल्या सर्व सोबत्यांस

व घरांतील वडील माणसांस सुद्धा त्या सांगत असत. त्या ऐकून सारीं मनुष्ये त्यांच्या स्मरणशक्तीचें व बकटत्वाचें मोठें कौतुक करीत. तसेंच त्यांना लहानपणापासून व्याख्यान देण्याची हौस असे व ते आपल्या बरोबरीची मंडळी जमवून त्यांस इतिहास व दुसऱ्या निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यान देत असत. हेच त्यांच्या मनांत लहानपणापासून घोळत असलेले विचार त्यांनीं निर्व्वस्तानें ' लोकहितवादी,' नांव धारण करून त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांतून सर्वसाधारण लोकांचे उपयोगाकरतां प्रसिद्ध केले आहेत.

विवाह-समारंभ.

मुलगा चांगला लिहिणारा वाचणारा व शाहाणा निघाला म्हणजे त्याचें लग्न करावयाचें त्याच्या आईवापाच्या मनांत येणें हें साहजिकच आहे. परंतु पूर्वीच्या लोकांची समजूत कांहीं निराळीच असे. मुलाची मुंज झाली न झाली तांच त्याच्या दोन हाताचे चार हात कधी होतील ह्याची त्या वेळच्या आईवापास चिंता पडत असे. त्यांतून घराणें श्रीमंत असलें तर मग काय पहावयासच नको. आपल्या पाळाचें मंगलकार्य केव्हां उरकेल, सूनवाई घरांत केव्हां पाऊल टाकतील, व्याहीविहिणी होऊन केव्हां एकदां मिरवूं असं त्यांस होऊन जात असे. त्यांत घोडनवरा आणि घोडनवरी झाली कीं, ती डोळ्यासमोर सुद्धा पहावयास नको. नवरानवरी कशी अगदीं गोजिरवाणी असावीत ही इच्छा. गोपाळरावावरही तीच पाळी आली. मुलाला चांगलें लिहितां वाचतां येते; मुलगा हुशार, पाणीवर, देखणा, अंगारपिंडानें मजबूत, तेव्हां अद्याल स्वस्थ वसूं देणार कोण ? मुंज होऊन पुरतें एक वर्षही लोटलें न लोटलें तांच मुलीवर मुली सांगून येऊं लागल्या. जाहागिरदारांचा मुलगा हुशार, सटुणी, शेकडो नक्स करूनही मिळणार नव्हे, मग असं हातचें स्थळ कोण जाऊं देणार ? शनवारांतील इनामदार गोळे यांची मुलगी, म्हणजे चित्रकूटच्या जहागीरदार जोग ह्यांची नात, ही सांगून आली. मुलगी फार सुस्वरूप, सटुणी, निटस, बांधा सुदृढ अशी होती. शिकली सवरली काय ? ह्या प्रश्नाचें त्यावेळीं नांवेही नव्हतें. हुंडापांडा सर्व जमलें. मग काय उशीर ? गोपाळरावांच्या माताभितरांस असं झालें कां आपल्या डोळ्यादेखत येवढा लग्नसोहळा एकदां उलगडला कीं, ' कृतकृत्यश्च भारत ' झालें. त्यांनीं त्या कार्याला लागलीच स्कार दिला. तो लग्नसोहळा मोठ्या थाटानें पार पडला. हेही पिढीजाद श्रीमंत, व तेही पिढीजाद श्रीमंत. मग न्यून तें पडणार कोठें ?

पण बहुल्यावर नवरानवरी किती वर्षांची ? नवरा सात वर्षांचा आणि नवरी ४ वर्षांची ! उभयतांत अंतर तीन वर्षांचे ! खुद्द गोपाळरावजींच्या लग्नांतील हुंडा पांडा व मानपान जरी आम्हांस कोठे पहावयास मिळालें नाहींत, तरी ह्या देशमुख घराण्यांत जीं दुसरीं लग्नं झालीं होती, त्या लग्नांतील खर्चावरून ह्या लग्नांतील खर्चाचेही अनुमान होण्यासारखे आहे. म्हणून त्यांच्याच घराण्यांतील दुसऱ्या एका लग्नाची उपलब्ध झालेली यादी मुद्दाम देत आहों. तिच्यावरून त्यावेळच्या श्रीमंतांच्या घराण्यांतील लग्नाच्या खर्चाची बरीच कल्पना येते. ती यादी हीः—

श्री

यादी श्रीमद्वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजेश्री शंकर अप्पा दीक्षित यांच्या मुलाचें लग्न राजमान्य राजेश्री कृष्णाजीपंत देशमुख यांची कन्या वधू निश्चय करून त्यासंबंधें बोलणें ठरले, विद्यमान आत्माराम योगीराज निसदत सुभेदार.

८००० सौभाग्यवती विहिणीस वरास व वधूस वस्त्रे अलंकार, वर-दक्षणा एकंदर मिळोन ८००० आठ हजार रुपये हल्लीं शिक्षा द्यावे. दागिने, वस्ता करावयाची याद अलाहिदा ठरली आहे. त्याप्रमाणें लग्नाचे समारंभास दीक्षित बावांनीं ध्यावें.

४००० वाट खर्चः जातां येतां घोडीं, माणसे, डोल्या, भोजन-खर्च विवाहसंबंधें; एकंदर चार हजार रुपये.

१२००० एकूण वारा हजार रुपये हल्लीं शिक्षा द्यावयाचे.

तपशीलः—

५००० तूर्त पोचवावयाचें.

३००० वाट खर्चाबद्दल ४००० पैकीं.

२००० दागिने वरदक्षणेबद्दल ८००० पैकीं.

५०००

२००० पुण्याचे मुक्कामीं द्यावयाचे दागिनेवस्ताबद्दल ८००० पैकीं.

५००० सोमांत पूजनाचे वेळेस द्यावयाचे.

१००० वाटखर्चाबद्दल ४००० पैकीं.

४००० आठ हजार पैकीं.

५०००

येणेंप्रमाणें करारवरहुकूम उभयपक्षीं रहावें. वधूस वस्त्रें, अलंकार दीक्षित बाबांनीं घालावीं. सदरहू कराराशिवाय दीक्षित बाबास ऐवज पोंचणार नाहीं. सदरहू कराराप्रमाणें देशमुख देतील, न दिल्यास खुद्द आत्माराम योगीराज देऊं. बि। आत्माराम माराडकर दस्तुर खुद्द. शके १७४८ व्यय नाम संवत्सरे—कार्तिक वद्य ६ सोमवार.

श्री.

यादी सौ० विहिणीस, वरास व वधूस वस्त्र, अलंकार श्रीशंकर अप्पा दीक्षित याणीं करवून लग्नाचे समारंभास द्यावयाचें ते अजमास किंमत रुपये.

६०० सौ० विहिणीस वस्त्र-अलंकार

५६०० वरास

= ४१०० अलंकार

६०० कडीं सोन्याचीं.

३०० तोडे सोन्याचे.

२५०० केंद्री मोल्याची.

५००चौकडा.

२०० आंगठ्या.

४१००

५०० ताट, वाट्या, तबक, चौफुला, रग्याचे दागिने.

१००० संच पोषाख दागिने

५६००

१८०० वधूस

१२०० अलंकार दागिने.

६०० वस्त्र पितांबरसुद्धां.

१८००

८०००

सदरहू किंमतप्रमाणें दागिनें, व वस्त्र दीक्षित बाबांनीं ऐवज घेतल्यास लग्नाचे वेळेस द्याव्या. शिवाय बाटखर्चीं जातां येतां लग्नसंबंधें मिळोन चार हजार अलाहिदा घ्यावे. हा करार येणेंप्रमाणें ठरला आहे. बि. रा. आत्माराम नाईक माराडकर रुजूं.

थोरांचें सारेच थोर ! एवढ्या खर्चांत गरीयांचीं कितीएक लग्नें उरकलीं असतीं ! गोपाळरावांच्या लग्नांतही असाच अलिजहा खर्च झाला असावा असें अनुमान करण्यास पुष्कळ अंशीं जागा आहे. दपूचे नांव गोपिकाबाई असें ठेविलें. व त्याच पुढें “ आईसाहेब ” ह्या नांवाने प्रसिद्धीस आल्या. ह्या बाई महान् साध्वी, पतिसेवापरायण, व्यवहारदक्ष, सुशील व संतती संपत्तीनें भाग्यशाली अशा निपजल्या. ह्या उभयतां पतिपत्नी मध्यें अखेरपर्यंत निस्सीम प्रेम होतें. आणि सांगण्याला अभिमानाची गोष्ट ही कीं, गोपाळरावजी येवढ्या हुद्यावर चढले असून व हजारों रुपये तनखा झडत असून ही त्यांनीं आजन्म एकपत्नी व्रत पाळलें, ही खरोखरच अपूर्व गोष्ट होय. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे:—

विश्वामित्र पराशरः प्रभृतयो वातांबुपर्णाशनाः ।

स्तेपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मोंहंगताः ॥

शाल्यन्नं सघृतं पयोदधि युतं भुंजंति ये मानवाः ।

स्तेषामिन्द्रिय निग्रहां यादेभवोर्द्ध्विध्यस्तरे त्सागरे ॥ १ ॥

“ विश्वामित्रपराशरासारखे महान् महान् ऋषी, जे केवळ वायुभक्षण करून, उदक प्राशन करून किंवा पाला खाऊन राहणारे ते मुद्दां तरुणींचें सुंदर मुखकमल पाहतांच लपट होऊन पडले. असे वसतां दररोज यथेच्छ घृतकल्या मधुकल्यावर ताव मारणाऱ्या मनुष्याच्या हातून इंद्रियदमन होईल, तर मग समुद्रामध्यें विंध्याद्रि तर्पतच तरला म्हणून समजलें पाहिजे. ”

तेव्हां एवढा मनोनिग्रह ज्यानें वैभवाच्या दिखरावरही आरोहण होऊन केला तो महात्मा केवढा धन्य वरे ! अस्तु. गोपाळरावजी जसे अत्युच्च कुलांतील होते, त्याचप्रमाणें गोपिकाबाईही अत्युच्च कुलांतील होत्या.

श्रीमंत दाजीसाहेब कुरंदवाडकर यांच्या मातोश्री, ह्या गोपिकाबाईंच्या चुलत भगिनी, व हल्लींचे सांगली संस्थानचे अधिपति श्रीमंत चिंतामणराव अप्पासाहेब ह्यांच्या सखल्या मातोश्री ह्या गोपिकाबाईंच्या सावत्र भावाची मुलगी म्हणजे भाची होत. गोपिकाबाईंचें लग्नांत वय अवघे चार वर्षांचें ! तेव्हां त्या वयांत लिहिण्या वाचण्याची विद्या ती त्यास काय असणार ? आणि शिकविणार तरी कोण ? आतां सारखें आहे थोडेंच ! त्या कालीं वायकानीं विद्या शिकणें म्हणजे महत्त्व आणि गोपाळराव तर प्रथमपासूनच स्त्री-शिक्षणाचे कैवरी. तेव्हां त्यांस आपली पत्नी अक्षरशः राहिलेली कशी खपणार ? पण करतात काय ?

जुनी पद्धत ! पुढें प्रौढपणीं गोवाळरावजींनीं लिहिण्यावाचण्याचा त्यास तगादा लावला. परंतु गरोदरपण, वाळंतपण, मुलांची जोपासना, प्रपंच मोठा, घरांत सारा कारभार स्वतः पहावयाचा, यामुळें एवढ्या थोर वयांत त्यांना तरी तें साधावें कसे ? तरी त्यांनीं पत्नीची आज्ञा शिरसावंच करून र ट फ करीत लिहिण्यावाचण्याचें काम चालविलें व बालबोध पत्र लिहिण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली. त्या जेमतेम बालबोध पत्र लिहूं लागल्या. पुढें काहीं दिवसांनीं मोडी सुद्धां लिहूवाचूं लागल्या. शिवलीलामृत व रुक्मिणीस्वयंवर हे त्यांच्या नित्यपाठांतले ग्रंथ असत. शिवाय फावल्या वेळीं त्या तुकारामाचे अभंग व वामनी श्लोक वाचीत. असो. तर याप्रमाणें वार्डसाहेबांनीं पत्नीच्या आज्ञेनुरूप प्रपंचाचा सर्व उद्योग संभाळून मुलापाळांच्या तारांयळीत सुद्धां मोडी बालबोध लिहितांवाचतां येण्याइतकी विद्या संपादन केली हेंही त्यांस भूपण होय. आणि इतक्या लहान वयाच्या दंपत्यास सद्दृढ व विपुल संतती होऊन त्यांना दीर्घ कालपर्यंत सुखानें व आनंदानें संसार केला ही ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

आजीबाईंचा आधार.

पुढें कांहीं वर्षांनीं म्हणजे गोपिकाबाई यांचा संसार वाढत चालल्यावर ह्या देशमुखांच्या घरांत एका नव्या फळकळीच्या मनुष्याची भर पडली. हें माणूस कोण ? तर श्रीमंत सौभाग्यवती गोपिकाबाईंच्या मातोश्री होत. त्यांचें ह्या मुलीवांचून दुसरें अल्प जगलें नाहीं. तेव्हां अर्थात त्यांचा सारा जीव, ओढा काय तो ह्या मुलीवर. तिला सोडून राहणें म्हणजे त्यांना अगदीं जिवारची गोष्ट वाटणें साहजीकच होतें. शिवाय मुलीलाही पुढें मुलेंयाळें होऊं लागलीं. तेव्हां त्यांच्या संगोपनासही असं जिद्दाळ्याचें कोणीतरी माणूस घरा-मध्ये पाहिजेच होतें. तो योग अनायासें आला, तो असा. इनामदार गोळे यांस प्रथम कुटुंबापासून मुलगा झालेला जगला नाहीं म्हणून त्यांनीं द्वितीय-संबंध केला.* ह्या द्वितीय संबधानंतर सौ० गोपिकाबाईंच्या मातोश्री आपल्या

* पुढें या द्वितीय संबधापासून इनामदार गोळे यांस मुलगा झाला. त्याचें नांव दोमोदर मोरेश्वर ऊर्फ दाजीसाहेब गोळे. हेच गोपिकाबाईंचे सावत्रबंधु. यांचीच कन्या श्रीमंत माईसाहेब या हल्लींचे सांगलीचें संस्थानाधिपति यांच्या मातोश्री होत.

एकुळत्या एका मुलीकडे राहूं लागल्या. कितीही श्रीमंती असली आणि चाकर नोकर कितीही ठेवले तरी जिव्हाळ्याच्या माणसाची सर कधीच कोणाला येत नसते. तेव्हां अर्थातच ह्या याईना आतां येथेंच तुम्ही वृद्धापकाळीं आपल्या मुलीपार्श्यांच सुखानें रहा म्हणून सर्वांनीच गळ घातली. तेव्हां त्यांनीही नाहीं होय म्हणतां अखेर मोठ्या मिनतवारीने तालमाल पाहून ती गोष्ट मान्य केली व त्या आपल्या अंतकाळपर्यंत देशमुखांच्या घरीच राहिल्या. गोनिकावाई साहेबांस जी मुले झाली ती त्यांस “आजी” म्हणूं लागलीं, हे उघडच आहे. त्यावरून त्यांचे नांव ‘आजी’ पडलें. व तेच सर्वांतो सर्वां झालें. देशमुखांच्या घरांत ह्या आजीवाई म्हणजे कांहीं सामान्य मनुष्य नव्हत्या. तर तो एक मोठा खंदा शिपाईच होता म्हटलें तरी चालेल. आजीवाईचा याणाच नेहेमी मर्दाना असे. चित्रकूटचे जहागीरदार जोग याच्या त्या कन्या असल्यामुळें त्यांस उत्तम प्रकारच्या खंदा घोड्यावर बसून फेरफटका करतां येत असे. पोहोण्याच्या कामांत तर त्या इतक्या पटाईत होत्या कीं कांहीं पुसं नये. पुरुषांची कामें कसलीही असोत, त्या ह्या सहज करून टाकावयाच्या. त्या कशालाच भीत म्हणून नसत. चोरा-त्रिांची व भुतांश्वेतांची त्यांना कधीच भिती वाटत नव्हती. देशमुखांचें घर श्रीमंतांचें. तेव्हां तेथें रात्री येरात्री केव्हां तरी लाग साधल्यास पहावा म्हणून रामोशी वगैरे बंदमाप लीक रावसाहेब घरी नसले म्हणजे कधीं कधीं उगाच-च्या उगाच मध्यरात्रीच्या सुमारास मोठमोठ्या हाकां मारून घरांतील माणसांस भेवडावीत. पण आजी त्या हाकांना कधीं एक दिवसही भीक घालीत नसत. अमदावादेस गोराळराव हरि जज्जाच्या कामावर असतांना घरांत १८१५ शिपाई नेहमीं असत. पण वेळेस हाक मारली तर बहुधां कोणी असावयाचा नाहीं. आणि असला तर झोंप घेत पडलेला असावयाचा, व आजींनीं जर विचारलें ‘कां रे तूं कोठें होतास ?’ तर प्रत्येकाने जवाब द्यावयाचा कीं, मी रात्रीच्या पहाण्यावर असतो, त्यामुळें दिवसां झोंप घेतल्याशिवाय कसें चालेल ? हीच त्याची सवय. हें ऐकून आजींनीं एके दिवशी अशी मौज केली कीं, रात्री मध्यरात्रीच्या सुमारास एकट्याच बाहेर आल्या आणि हळूच पहाण्यांत जाऊन पाहूं लागल्या. तों काय ? कोणी कुंभकर्णाचें व्रत पतकरलें आहे, कोणी डुलक्या खात आहेत, कोणीं कैफांत गुंगले आहेत ! हा प्रकार पाहून त्यांनीं त्या प्रत्येकाचें पागोटें हळूच काढून घेतलें आणि तीं सारीं

पागोट्टी घेऊन मुकाट्याने घरांत आल्या आणि ती एका वाजूस न दिसेशीं ठेवून दिली. हवालदार, जमादार, दफेदार, सकाळीं उठून पाहातात तों आपल्या डोक्याचें पागोट्टें नाहीं ! “ मोऱ्या ! तुझे ? ” “ माझं वी नाहीं ! ” अशीच सान्यांची दशा झाली. आणि हे स्वतः कोण ? तर पहारेकरी ! आतां आर्जीना सांगावें तरी काय ? आणि कोणत्या तोंडानें ? घरांतल्या सारा कारभार पहाणार काय त्या आजीवाई. अखेर हातां पायां पडून त्यांनीं तीं पागोट्टी घेतलीं. पण तेव्हांपासून पहाण्यावर डुलकी कोण घेईल ! असा थंदोवस्त झाला.

आर्जीना आल्या मुलीला मुलगा व्हावा ही आवड फार. कारण त्यांना स्वतःला पुत्रसंतान नव्हतें. त्यामुळें त्यांना मुलभ्याची फार हौस वाटे. मुलगा झाला म्हटलें कीं त्या मोठ्या आनंदानें सर्व सोहोळा करीत. आणि मुलगी झाली म्हणून ऐकलें कीं, त्या वाळंतिणीच्या खोलीत पाऊलमुद्रां टाकीत नसत ! मग आनंद कोठचा ! असा त्यांचा स्वभाव (करारी) होता. गोवाळरावजींच्या सर्व मुलांस त्या जीव कीं प्राण करीत असत. सान्या मुलांस आईचा लळा इतका नसे, पण आर्जीचा लळा फार. सान्या दिवस रात्र सारीं मुलें आजीभोंवतीं बसावयाचीं व त्यांच्या मांडीवर लोळावयाचीं. ह्यामुळें आजीवर सर्वोच्च प्रेम, सर्वच माणसें त्यांना पूज्य मानीत. आजी देशमुखांचे घरीं सुमारे २५।३० वर्षे होत्या. त्या वृद्ध होऊन देशमुखांचे घरींच पुण्यांत त्यांचा अंत झाला. त्यांस आमरणांत पोलिटिकल देन्शन मिळत होतें. त्यावेळेस त्यांची आवडती कन्या व जांबई आमदाबादेस होती. त्यांस हें वर्तमान कळल्यावर फार वाईट वाटलें व त्यांनीं आपले चवथे चिरंजीव तात्यासाहेब—जे त्यावेळीं पुण्यास होते त्यांस असें पत्र लिहिलें कीं “ आजी गेल्या ’ असं दोन अक्षरांत तुम्हीं का लिहिलें ? त्या केव्हां गेल्या ? त्यांस काय झालें ! अंतकाळीं काय काय झाल्या ? इत्यादि माहिती सविस्तर लिहून कळवावी.” त्याप्रमाणें तात्यासाहेबांनीं त्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे लिहून कळविलीं. हें पत्र फार वाचण्यासारखें आहे; परंतु विस्तारभयास्तव तें येथें देतां येत नाहीं ! ह्यावरून आजी गेल्यामुळें सौ. वाईसाहेबांस व रावबहादुरांस किती वाईट वाटलें, व त्यांचा केवढा हात मोडल्यासारखा झाला, ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे.

खरोखर आजींचा अंतकाल पुढें २५।३० वर्षांनीं झाला आहे. पण ओघानुसार हे एक प्रकरण येथेंच सांगून टाकलें.

आपत्ति.

संसार हे रहाटगाडगें आहे. त्यांत सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख ही त्याची परंपरा. त्याप्रमाणें ह्या देशमुखांच्या घरांवर तसा प्रसंग गुदरला तर त्यांत फारसें नवल नाहीं. गोपाळरावजींच्या लग्नास कोठें ६।७ वर्षे होत आली; ते मराठी शाळेंतच शिकत होते. त्यांचें मराठी अक्षर फार उत्तम-पेशवाई धर्तीचें असून जावसाली कागद एक वेजीं, दुवेजीं वगैरे यांत ते फार प्रवीण असत. मराठी ग्रंथ वाचण्याचा तर त्यांना मनस्वी नाद असे. दास-बोध, एकनाथो भागवत, ज्ञानेश्वरी हें ग्रंथ त्यांच्या फार आवडीचे असत. असा क्रम चालत असलां त्यांचे सर्वांत वडील असलेले सावत्र धंधू परशु-रामपंत हे फार कर्ते पुरुष असून अकस्मात् वारले. त्यामुळे त्यांच्या बाडिलांस म्हणजे हरिभाऊस फार पुत्रशोक होऊन त्यांची अगदीं कंयर खचली. ती इतकी कीं, तेव्हांपासून त्यांचें कमरेखालचें सारें अम लटकें पडलें ! ते हांथ-रुणास अगदीं खिळून राहिले. आणि अखेर आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षीं वैशाख शु। ११ शके १७५९ ता. १६ माहे मे सन १८३६ ह्या पवित्र दिवशीं कैलासवासी झाले ! त्या दुःखदायक प्रसंगाचें किती म्हणून वर्णन करावें ! परंतु चिंतामणराव व गोपाळराव हे दोघेही धंधू मोटे सहनशील व दिलदार. त्यांनीं ते सर्व दुःख गिळून शांतवृत्तीनें उत्तरकार्य वगैरे सर्व पार पाडलें.

हा एक प्रसंग तर झालाच, पण पुढें दुसरेच संकट दत्त म्हणून उभें राहिले. तें कोणतें ? तर इंग्रज सरकारनीं हरिपंतांकडे चालत असलेला १०,००० हजारांचा सरंजाम होता तो तहाहयात होता, या सयबीवर एकदम जप्त करून टाकला ! पिढीजाद श्रीमंत घराणें ! त्याजवर हा अकल्पित केवढा घरे प्रसंग !

* त्यास एक पुत्र व एक कन्या होती. पुत्राचे नाव पांडोबा. हे खानदेशांत एरंडोल येथें मुन्सफ झाले हांते. त्यांचे चिरंजीव हरी पांडुरंग देशमुख बी. ए. हे मामलेदार होते. त्यांनीं हल्लीं पेन्शन घेतलें असून ते पुण्यास आपले घरी असतात.

एकदम आकाशाची कुऱ्हाडच कोसळली म्हणावयाची. हें ऐकून सर्वांच्याच तोंडचें पाणी पळालें. त्या वेळेस वडील काय ते चिंतामणराव. त्यांनीं काय काय म्हणून करावें ? खरोखर श्रीमंत पेशव्यांचा व इंग्रजांचा जो तह झाला होता, त्यांत पूर्वीच्या जहागिरदारांच्या जहागीरी कायम ठेवूं असें आश्वासन दिलेलें होतें, पण तें सर्व वाजूस ठेवून देशमुखांची जहागीर तहहयात होतो असें ठरविलें ! सत्तेपुढें शहाणपण चालत नाही म्हणतात, तेंच प्रत्ययास आलें. हें वर्तमान चिंतामणराव यांनीं ब्रम्हावर्तास श्री. बाजीरावसाहेब होते त्यांस कळविलें. त्यावेळीं ब्रम्हावर्तास श्रीमंतांजवळ देशमुखांचीं कोणीना कोणीतरी माणसें असतच; व त्यांचा नेहमीं पत्रव्यवहार होत असे. चिंतो वामन देशमुख यांचीं मुलें कधीं कधीं ब्रम्हावर्तास जाऊन राहत असत. ब्रम्हावर्तास ह्या देशमुखांचा स्वतंत्र वाडाच होता. दामोदर चिंतामण देशमुख हे ह्या सुमारास ब्रम्हावर्तास होते, व त्यांचे एक पत्र खुद्द हरिभाऊसच आलेलें मिळालें आहे. तें असें:—

श्री.

तो. राजश्री हरिपंत भाऊ देशमुख

वाडिलांचे सेवेसी,

अर्जत दामोदर चिंतामण देशमुख दोन्ही कर जोडून चरणावर मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार विनंती विज्ञापना ऐशीजे. सुभेदार यांचा ऐबज आपणाकडे ध्यावयाचा त्याजपैकीं हल्लीं हुंडी करण्याविषयीं आपलें पत्र लिहून आलें. त्याचप्रमाणें अजम अरविन साहेब बहादुर याजपासून येथील चलनी कलदार रुपये १२०० अक्षरीं वाराशें घेतलें हे त्यांनीं पुण्यांतील कलेक्टर साहेबास देवविले आहेत. तरी चिठी पावल्यावर मुदत रोज ३०॥, ३०॥ एकूण एकसष्ट दिवसांनीं सदरहू वाराशें रुपये पुण्यांतील हल्लींचे कलेक्टर साहेब यांजकडे पावते करून चिठीवर भरपाई करून घेऊन लिहून पाठविणें. पौष शुद्ध ७ भृगुवार सु॥ सलासीनमयातैनवअल्फ शके १७५१ विरोधीनाम संवत्सरे. मु० श्री ब्रम्हावर्त. बहुत काय लिहणें हे विज्ञापना. सदरहु हुंडीचे रुपये १२०० शिक्का हुजुर पुणें मुक्कामीं खजिन्यास भरणा झाला. ता० २४।२।३०

श्री.

* यादी हरिपंत भाऊ देशमुख यांनी पुण्याहून जिन्नस ब्रम्हावर्तास पाठविणं ते सुमासीतसलासीनमैयातैनवअह्मद शके १७५८ दुर्मुखनाम सवत्सरे.

ब्रम्हावर्त मक्कामी वाड्यांत विहीर पक्की चांगली बांधली आहे त्यांत पाणी विपुल सर्वकाल असते. त्यांजवर वेल रहाट नेहेमी चातू आहे त्याजकरितां माळा नारळाचे काथ्याच्या ऐंशी ऐंशी लोटे रहावया जोग्या लांब साठ हात प्रमाणें तयार करून अगत्य पाठवाव्यात.

- २ कागद गळ्या.
१ दौलातावादी,
१ कोर्दीची पातळ सफेत मोहरदार.

२

४०० बोरुचीं पेर कवडी अगर निगडी वगैरे येथील वारीक लांब पाणीदार पिंक्ली अशी आणण समक्ष परिक्षा करून पाठवावी.

१० रातंब्याच्या तेलाचे गोळे.

८१- चिंच कर्नाटकीं वजन पक्के.

८८५ भूल व गुळगुळी कोंकणीची.

८८३ काजूच्या त्रिया.

८८५ गोडंब्या.

८८५ कडवे कोंकणीचे.

८८५ पावटे.

८१- आंबसोल कोंकणी रातंब्याचें.

८८२ खजूर चांगला.

८८३ तथकीर वर्तकी चांगली.

१ या खेरोज आणखी कांही चमत्कारिक.

* ह्या ब्रम्हावर्तास राहणाऱ्या कुटुंबास लागणारा दक्षिणेतील काही जिन्नस पन्नास हरिभाऊस पाठवावें लागत. अशा प्रकारची एक यादी उपलब्ध झालेली दिल्ली आहे, :-

येणेंप्रमाणें जिनस चिरंजीव सौ० गंगाबाई दीक्षित यांस बडलीस पोंचवून उंट, तट्टे, स्वार, व पायदळ वगैरे माघारें पुण्यास येतील त्यांजबरोबर तेथील साहेब एजंट बहादुर यांची रहदारी घेऊन देऊन पाठवयाचें करावें. छ. १५ मोहरम वैशाख शु० १ इंदुवार.

ब्रम्हावर्तास खुद्द त्यांचाच वाडा असल्यामुळें व तेथें त्यांचींच मनुष्येही असल्यामुळें त्यांनीं हा वृत्तांत श्रीमंत बाजीरावांच्या कानावर घालून आपलें जहागिरीचें जप्त झालेलें गांव सोडवून देण्याबद्दल विनंती केली. तेव्हां श्रीमंतांनीं एजंटस एक पत्र लिहून दिलें तें तेथील मनुष्यांनीं चिंतामण रावजीकडे पाठविलें. त्यांत “ हरिपंत देशमुखांचे जहागिरीचे गांव तहाहयात नसून वंशपरंपरेचे आहेत. त्याकरितां तें त्यांचे त्यांच्या हवाली करावेत. ” हें श्रीमंतांचें पत्र चिंतामणरावांनीं एजंटस दिलें. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कारण त्याकाळीं श्रीमंत बाजीराव साहेब यांस शेवटपर्यंत जे सरदार चिकटून राहिलें त्यांच्या जहागिरी कांहींतरी निमित्तानें जप्त करण्याकडे इंग्रज सरकारचा कल होता. त्यामुळें ती सर्व जहागीर तहाहयात आहे या सबबीवर जप्त केली हेंच बरोबर आहे असें उचार आलें.

चिंतामणरावांनीं ह्या कार्मां फार खटपट केली. एकदां एक अर्ज घेऊन मुंबईस जावें पुन्हां महायत्नेश्वरास जावें, या प्रमाणें “ गडातच सासवडें चैव सासवडातच गडें पुनः ” अशी त्यांची सारखी पायपिटी सुरू होती. अशा सारख्या वाण्या केल्या तरी त्यावेळच्या अधिकाऱ्यांच्या हृदयाला काडी-इतकासुडां घाम फुटला नाहीं. ते लष्त्र सांगत कीं कांहींएक व्हावयाचें नाहीं. प्रपंचाचा खर्च मोठा. लग्नं कायें होऊन कुटुंब वाढलेलें. आणि अशा स्थितींत हा दुर्धर प्रसंग ! तेव्हां सर्वांच्याच तोंडचें पाणी पळालें. परंतु यिटुराहून श्रीमंतांच्या शिफारसीनें कमिशनरामार्फत परभारें विलायतेस लिहून गेलें. तेव्हां त्यांचा विचार होऊन तिकडून लिहून आलें कीं, हे गांव तहाहयात चालतील. हा ठराव हरिपंतास कळविलेला नव्हता. यास्तव त्यांचें कुटुंब गफलतींत राहिलें असेल, म्हणून त्यास गुजान्यापुरतें पेन्शन द्यावें. त्याप्रमाणें काशीबाईस सन १८४३ पासून ६०० रुपये वर्षास पेन्शन मिळू लागलें, परंतु मुलांस कांहींच नाहीं; म्हणून चिंतामणरावादि त्रिवर्ग बंधूंनीं दुसरी एक यादी लिहून, त्यांत आपला खर्च आज कसा आहे, तो दाखल करून, आपणास पेन्शन मागितलें. त्या यादींत त्रिवर्ग बंधूपैकीं प्रत्येकाचा

सालीना खर्च ९०० रुपये, म्हणजे सर्वांचा मिळून सालीना २००० रुपये खर्च कसा अवश्य आहे, हे दाखवून कळविले की “ आमचा दावा पेन्शनरीचा आहे, व आमची खानदानी व आम्हांस पूर्वी उत्पन्न होती तें हल्ली जप्त झालें आहे. व आमच्या मोकदम्यासारखे दुसरे जाहागिरदारास पेन्शन झाली आहेत. हा मजकूर आपण मनांत आणला म्हणजे ६०० रुपये आमचे मातोश्रीस पृथक् तहाहयात झाले, हे आमचे हल्ली कमी खर्च झाला आहे, तरी आहे यास पुरत नाहीत, असे नजरेस येईल. याकरितां यादीचें मनन होऊन सरकारास लिहून जाऊन आमचा सत्वर बंदोबस्त होण्यांत येईल असें झालें पाहिजे. ” कांही दिवसांनी म्हणजे १६ जानेवारी सन १८४४ रोजी त्या यादीस कांहीस अनुकूल उत्तर आले. ह्या अर्जावर प्रत्येक देशमुख बंधूस २०० रुपये पेन्शन देण्याचा ठराव होऊन आला. व मार्गील बाकीबद्दल सरकारांतून ७०० रुपयेही पण त्यास मिळाले. मात्र हे पेन्शन त्यांस सरकारी नोकरी लागल्यावर ती असेपर्यंत मिळणार नाही, पुढे तहाहयात मिळेल अशी शर्त होती. त्याप्रमाणे गोपाळरावजींसही २०० रुपये वर्षासून सुरू झालें. पडत्या काळांत चढता काळ आला तर मनुष्यास सुख होतें; परंतु चढत्या काळांत पडतां काळ आला म्हणजे फार कठीण दशा येते. तीच अवस्था ह्या वेळीं देशमुख घराण्याची झाली होती. तेव्हां या पेन्शनच्या ठरावानें त्यांस बराच धीर आला हे उघड आहे. तें त्यांस नोकरी लागेपर्यंत मिळालें व नोकरी लागतांच ते बंद होऊन पुढे नोकरीतून मुक्त होऊन पेन्शन मिळाल्यानंतर पुन्हां हे वर्षासून सुरू झालें होते. हरिपंताची जहागीर त्याचे मृत्युनंतर जप्त झाली. त्यावेळी गोपाळरावजींचे वय अवघे १३ वर्षांचे होतें. तेव्हां त्यांनीं वर लिहिलेल्या पेन्शनचे खटपटीत विशेष मन न घालतां आपला शिकण्याचा क्रम पुढें चालविला होता. ते विष्णुपंत पाटणकर यांचे कोर्टीत व अमृतराव अप्पाजी रानडे, हवेली तालुक्याचे मामलेदार, यांचे कचेरींत लिहिणें शिकावयास जात असत. तेथील शिकणें संपल्यावर गोपाळरावजींचें मनांत आलें की, आतां ह्या मराठी विद्येत अर्थ उरला नाही. शिवाय वेळोवेळीं इंग्रजी लिहिण्याचें कामही पडते आणि तें करावयास कोणी मिळत नाही; याकरितां आपणच आतां इंग्रजी शाळेत जाऊन आपला इंग्रजी अभ्यास वाढवावा. म्हणून सन १८४१ पासून ते पुणें येथील गव्हर्नमेंट इंग्लिश स्कूल मध्ये जाऊ लागले. ते त्या शाळेत अवघे ३ वर्षे होते. तरी तेव्हां त्यांनीं सर्वांकडून

इंग्रजी भाषेच्या प्राविण्याबद्दल वाढवा मिळविली. तीन वर्षांत एवढा अभ्यास केला ह्यावरून त्यांच्या तैलबुद्धीची साक्ष पडते.

गोपाळरावांस इंग्रजी शाळेंत जाऊन तीन वर्षे झाल्यावर एजुकेशन बोर्डानें त्यांच्या हुशारीबद्दल अभिप्राय नमूद केला; तो असा:—

Extract para 29 from the report of the
Board of Education
for 1844 No. IV

“ One pupil, Gopall Marea Deshmook, has distinguished him-self and deserves to have his name handed up to the Board as a good English scholar, and worthy of its patronage.”

गोपाळरावजींच्या यशाचा हा ‘ श्रीगणेश ’ किंवा त्यांच्या सत्कीर्तीचा हा उगम होय. ह्यापुढें गंगोत्रीपासून ज्याप्रमाणें गंगेचा प्रवाह वाढत्या प्रमाणानें तुफान होऊन शेवटीं सुंदरवनापाशीं सहस्र मुखानें पसरला आहे, त्याप्रमाणेंच त्यांची किर्ति व यशही यापुढें उत्तरोत्तर पसरत चाललें. तेंच सांगण्याचा ह्यापुढें मुख्य भाग आहे.

ही बोर्डानें त्यांची शिफारस केल्याबरोबर गोपाळरावजींनी ती शाळा सोडण्याचा निश्चय केला. आणि मास्तरापाशीं निरोप मागितला. त्या वेळीं त्या शाळेच्या युरोपियन मास्तरानें मोठ्या ध्यानंदानें त्यास सर्टिफिकेट दिलें. इतकेंच नव्हें तर असला बुद्धिमान विद्यार्थी आपल्या शाळेंतून जातो म्हणून त्यांस वाईटही वाटलें. त्यानें दिलेलें सर्टिफिकेट हें:—

Gopall Raw Deshmook entered the Poona Government English school in February 1841. He had previously acquired a considerable knowledge of English, and he has distinguished him-self by the progress he has made since he commenced attending the school. He has a very good knowledge of General History, translate remarkably well from English into Marathi, and compose in English in a style superior to what is commonly to be met with among natives who profess to write that language. He knows Arithmetic and a little Mathematics and writes good hand.

I entertain a very favourable opinion of his abilities and general character, and consider him well qualified to fill a situation of respectability.

(signed) P. A. Eisdale, Head-master
Poona G. E. School.

Poona 9th may
1844

वर दिलेली थोडिनि केलेली शिफारस तेथील जज्ज John Wardan साहेब यांनी वांचून आपण होऊन सरकारांत लिहिले, आणि त्यास दक्षिण-तोल सरदारांच्या एजंटच्या ऑफिसामध्ये ७७ रुपये दरमहाची ट्रान्सलेटरची जागा देवविली. त्याप्रमाणे ते त्या कामावर रुजू झाले. तेथें त्यांचा इंग्रजी अभ्यास पुष्कळ वाढला. पूर्वीभासूनच घरात असलेली जुनी वडील माणसे इंग्रजी लिहिण्यावाचण्याचा मोठा तिरस्कार करीत. म्हणून गोपाळरावजींनी आपल्या लहान विद्यार्थीदशेभासूनच इंग्रजी अभ्यासाला एक निराळीच स्वतंत्र जागा शोधून काढली होती. ती कोडे ? तर त्यांच्या घरांत विहीर असून तिच्यांत एक भला मोठा दगडो कोनाडा यांधलेला होता, त्यांत ते जाऊन बसत आणि इंग्रजीचा अभ्यास करीत. त्या वेळच्या इंग्रजी अभ्यासाच्या आवडी-बद्दल लोकांची मनःस्थिति कशी होती हे दाखविणारा एके ठिकाणी एक इंग्रजी उतारा मिळाला आहे तो असा:—

“ In those days there existed great objection to learning English in Poona. The pupils of an English school were obliged to bathe on their return home and there were not more than 50 boys attending the only English school taught by Mr. Eisdale. There were similar objection also to being employed in the service of a new Government, Gopalrao Haree was the first of the Peshmook family, who entered the service. ”

बुद्धिमान् आणि मेहनती मनुष्य म्हटलें की त्याची केव्हांही भरभराटच होते असते. हा जगाचा नियम आहे. तो गोपाळराव हरीच्या ठिकाणी ही अनुभवास आला. तेही एजंटच्या ऑफिसामध्ये आपलें काम फार सहून

व इमानें इतवारें करीत असल्यामुळें त्याच ऑफिसमध्ये ते १३७ रुपये पगारावर हेड क्लार्क झाले. व तेथपासून त्यांची एकसारखी उत्तरोत्तर वढतीच होत चालली.

आपलें काम कोणतेंही असो, तें लक्ष लावून करावयाचें, हा गुण गोपाळरावांचे अंगी अगदीं लहानपणापासून होता. त्यांनीं इंग्रजी शाळेंत किर्ति मिळविली त्या अर्थी ते आपला अभ्यास झटून करीत असत, हें उघड आहे. आणि सरकारी नोकरी लागतांच तेथील आपलें काम चोख व उत्तम करून वर्षा दोन वर्षांत एवढी वढती मिळविली ह्यावरून ते आपलें काम फार दक्षतेनें करीत होतें हेंही उघडच आहे. ह्याशिवाय ते सार्वजनिक व लोकहिताचीं जीं कामें करीत तीं फारच आश्चर्य करण्यासारखीं असत. कोठेंही कथाकीर्तन असो; त्यांत गोपाळरावजी हे अगदीं नेहमीं पुढें असावयाचे. व्याख्यान म्हटलें कीं गोपाळरावजी तेथें हजर. व्याख्यान द्यावयाचें असलें तरी तयारी. पुढें पुढें तर कोणतीही व कोठेंही सभा होऊं या कीं तेथें गोपाळरावजी देशमुख अध्यक्ष ही गोष्ट तर अगदीं ठरल्यासारखीच झाली होती. लहानापासून तों थोरापर्यंत कोणीही आपल्या सभेमध्ये अध्यक्ष होतां कां म्हणून विनंती करण्यास येवो, राववहादुराकडून त्यांना कधीं नकार हा यावयाचा नाहींच. असा त्यांचा नेहमींचा धारा असे. पण त्यांनीं ह्याहूनही एक मोठा उद्योग ह्या वर्षापासून अंगिकारिला आणि तो बहुतेक आमरणांत चालविला. तो कोणता ? तर लोकांहितार्थ वर्तमानपत्रांतून लेख लिहिणें हा होय. ह्या वर्षापासून म्हणजे सन १८४८ पासून ते राजहितासाठीं व लोकहितासाठीं लेख लिहूं लागले. ते प्रत्येक आठवड्याला बहुतकरून एखादा तरी लेख वर्तमानपत्राकडे पाठवीत असत. त्यांत सरकारकडे कांहीं दोष असल्यास तो दाखवीत किंवा लोकाकडे कांहीं दोष असल्यास तो ही दाखवीत असत. त्यावेळीं ब्राह्मण लोकांत पसरलेलें अज्ञान पाहून त्यांचा जीव तिळ-तिळ तुटत असे. त्याकरितां त्यांची ते स्पष्ट शब्दांनीं निर्भर्त्सना करीत. ह्या-शिवाय त्यांच्या लेखांत अवांतर माहितीही इतकी विपुल असे कीं, तितकी माहिती एखाद्या मोठ्या पंडिताला सुद्धां मिळणें कठीण. त्यांच्या ह्या नुसत्या वर्तमानपत्रांतिल पत्रव्यवहाराचाच 'लोकहितवादीवृत्त निबंधसंग्रह' ह्या-नांवाचा एक १०४९ पृष्ठांचा भाग झालेला प्रसिद्ध आहे ! हा सर्व लेख-संग्रह शिळाछात्रावरचाच आहे. ह्याशिवाय त्यांचें ग्रंथही अनेक आहेत.

व त्यांत ही अत्यंत दुर्मिळ अशी विपुल माहिती भरलेली आहे. ह्याच लेखसंग्रहावर “ निबंधमालाकारां ” नीं सुमारे एक वर्षभर टीकात्मक लेख लिहिले आहेत. ह्यास्तव ह्या सर्वोचा विचार पुढें एका निराळ्याच स्वतंत्र भागांत करण्याचें ठरविलें आहे. तथापि ह्याच वर्षापासून म्हणजे इ. स. १८४८ पासून त्यांच्या लेखांची ज्या अर्थी सुरवात झाली आहे, त्या अर्थी त्यांचे त्या वेळचे थोडेसे तरी विचार येथेंच नमूद करणें इष्ट दिसतें. म्हणून आम्ही त्यांच्या वर्तमानपत्रांतील लेखसंग्रहांतून कांही पहिल्याच वर्षांतोळ अस्सल बरहुकूम पत्रें दाखल करतो.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें गोपाळराव एजंटच्या आफिसांत हेड क्लार्कचें काम करीत असतां पुण्यास कोतवालीच्या जाग्यावर एक ब्राह्मण होता. त्यानें फार अन्याय केले. लोकांवर जुलूम केला; व तो लोकांपासून लांचही घेत असे. इत्यादि गुन्ह्यां त्यांजवर शादीत झाल्यामुळें इंग्रज सरकारनें त्यास कामावरून बडतर्फ केलें, व अतःपर कोतवालीसारख्या जबाबदारीच्या कामावर ब्राह्मण म्हणून नेमावयाचा नाहीं, कारण ब्राह्मण लोक फार लबाड असतात; ह्याकरितां ही जागा ह्यापुढें ख्रिश्चनला द्यावयाची असा निश्चय केला. हें ऐकून गोपाळरावजीस फार वाईट वाटले. व त्यासाठीं त्यांनीं सरकारासही थोडासा हितबोध करण्याकरितां ‘ प्रभाकर, ’ या नांवाच्या वर्तमानपत्रांत नंबर १ चे पत्र प्रसिद्ध केलें. ते असें:—

प्रभाकर ता. १९ मार्च १८४८.

पत्र नंबर १

इंग्रज लोकांच्या व्यक्तिमात्राच्या गैरसमजुतीविषयीं.

विनंती विशेष:—हल्लीं अशी बातमी कळली आहे कीं, पुणें येथें राज्य बुडाल्यापासून फौजदार कोतवालीचे कामावर ठेवीत होते. त्यापैकीं जे ब्राह्मण फौजदार झाले त्या सर्वोची बहुतकरून बहिवाट दुरुस्त नाहीं, असे अनुभवान्तरून कळलें, व माजी फौजदार बळवंतराव गोविंद याजवर तर दरवळ्याचे वगैरे अपराध स्पष्टपणें शादीत होऊन त्यास मोठी शिक्षा मिळाली. तेव्हां ब्राह्मण लोक अविश्वासू आहेत; याजकरितां येथील अधिकाऱ्यांनीं असें मनांत आणलें आहे कीं या कामावर पुनरपि ब्राह्मण न नेमितां ख्रिस्तियन धर्मातील मनुष्य नेमावा, त्यास याविषयीं मी थोडासा मजकूर आपल्यास लिहून

पाठवितों. जर कृपाकरून आपलें पत्रद्वारें प्रसिद्ध होईल तर ब्राह्मणांवरील दोष निवारण होईल, असें वाटतें.

ब्राह्मण लोकांनीं वाईट वर्तणूक केलीं असें अनुभवावरून जें दिसलें तें खरें आहे. परंतु त्याचा दोष ब्राह्मणाकडे नाहीं. कारण चांगले वाईट लोक सर्व जातींत असतातच, परंतु त्यापैकीं एका शोध करून चांगले कुलीन, संभावित, नीतिमान असे असतील त्यांस अधिकारावर नेमावें. धर्मशास्त्री व्यवहार मयुखांत प्रथमतः श्लोक आहे; तो असा कीं:—

व्यवहाराक्षपः पश्येद्विद्वद्भिर्बाह्यैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राजा सभासदः कार्यारिपौमित्रेच ये समाः ॥ २ ॥

याप्रमाणें बहुत अध्ययन केलेले, बहुत ऐकलेले, धर्म जाणणारे, सत्य बोलणारे, निष्पक्षपाती सभासद राजानें अधिकारी नेमावे म्हणून आहे. त्याप्रमाणें जर ब्राह्मण लोक नेमले असते तर असें कां होतें ? इंग्रजी राज्यांत हें रयतेचें फार नुकसानास कारण व दुर्दैव आहे कीं, ज्या साहेब लोकांचे हातीं मोठ्या नेमणुका द्यावयाच्या असतात ते त्या देते वेळीं कांहीं-एक विचार करीत नाहींत. मनास येईल त्यास देतात. त्यांची विद्या, गुण, अब्रु, यांचा शोध घेण्याचे श्रम करीत नाहींत. म्हणून अयोग्य लोक मोठ मोठ्या कामावर मुकरर होऊन लांचेचे वगैरे बोभाटे उठले आहेत. साहेब लोकांचे हातीं राज्य गेलें परंतु ते इकडील लोकांप्रमाणें काम करण्यांत माहितगार आहेत असें नाहीं. ते विद्वान, शहाणे, निष्पक्षपाती आहेत हें खरें; पण देशाची व भाषेची माहिती नेटीव लोकांप्रमाणें त्यांस नाहीं. यामुळें नेटीव लोक जे त्यांचे हाताखाली आहेत त्यांचे हातीं रयतेचे वाईटबरे करणें पुष्कळ असतें. गरीब लोकांस साहेबांची भेट किंवा त्यांशीं स्वस्थपणाचें भाषण होत नाहीं. तेव्हां त्यांस कामगार हेच साहेब असतात आणि हे कामगार लोक वाईट चालीचे, आशाबद्ध व द्रव्यलोभी असतात. म्हणून लोकांस फार छळितात. त्यांतून एखाद्याचे अपराध बाहेर दृष्टोत्पत्तीस येऊन त्यांस शासन मिळतें. परंतु तसें सर्वोस होत नाहीं. नेटीव लोक महान धूर्त आहेत, म्हणून त्यांचे अपराध सांपडणेंही फार कठीण आहे. साहेब लोक मोठें काम ज्यास देतात त्याची हुशारी मात्र पाहतात. परंतु कामगाराचे

फक्त हुशारीचा उपयोग काय ? तिच्याशिवाय दुसरे बहुत गुण त्यास पाहिजेत. मनुष्य कृत्रिम अंतःकरणी व तोंडा पुढें बोलणारा व इकडे तिकडे धावून आर्जवासाठी काम करणारा तो समक्ष मेहेनत घेतो, त्यामुळें इंग्रज लोकांस असे वाटतें की, हा फार चांगला हुषार आहे. परंतु ज्याचें अंतःकरण मलीन व ज्यास धर्मशास्त्र कळत नाहीं त्याचा दुष्टपणा हृदयांत असतो. तो साहेबानें तोंड मागें फिरविले पुरे, कीं लागलाच प्रगट होतो. तेव्हां अशा प्रकारचे लोक अधिकारावर नेमल्यावर मग त्यांचे सद्गुण ऐकावयाची अशा कोटून ? परंतु येणेंकरून सर्व जातीस बद्दा लागला असे नव्हे. ती नेमणाऱ्याचें अलक्ष यामुळें अशा गोष्टी घडतात. पुण्यांत बहुत संभावीत, कुलीन, सरंजामदार व पेनशनवाले गृहस्थ आहेत, परंतु त्यांतील चांगला आणि विद्वान् मनुष्य आजपर्यंत कामावर कोठें ठेवला आहे असें झालें नाहीं. शाळेंतून शिकलेलें कुलीन व विद्वान् यांचेंविषयीं तर सरकारानें बहुत वेळ हुकूम पाठविले आहेत. परंतु जिल्ह्यांतील साहेब लोक त्या सर्वांस एकीकडे ठेवितात. आणि आपले कृपेंतील एखादा मनुष्य त्याचे कुलशील चांगले नसलें आणि अगदीं कवडीचा मोल असला तरी त्यास ठेवून 'रजाचा गज' करतात. या प्रमाण कुलहीन लोक इंग्रजांचे दरबारांत फार जमले आहेत, त्यामुळें ब्राह्मण लोकांची अब्रु कमतर दिसते, हें त्यांचे दुर्दैव म्हणावें. याची तजवीज कोणी मनांत आणीत नाहीत. साहेब लोक मनास येईल तसा दोष ठेवितात हें ठीक नाहीं. राजांनीं खराब लोक सन्निध केले तर कारभार चांगला कसा होईल ? मागे कारभार अशा रीतीनें चालत नव्हता. व माधवराव पेशव्यांच्या वेळच्या किती एक गोष्टी ऐकण्यांत आहेत. त्याजवरून दिसतें कीं, ब्राह्मण लोक सगळे वाईट आहेत असें नाहीं. बाजीरावाचे कारकिर्दीत बहुतेक ब्राह्मणास नीचत्व येऊन ते दुर्गुणी झाले हे खरें आहे. तत्रापि अद्याप न्यायनिष्ठुर व योग्य असेही पुष्कळ आहेत. परंतु त्यांस परीक्षक मिळून जसें कवि म्हणतो " काकः काकः पिकः पिकः " असें करणारे भेटतील तेव्हां व्यवस्था नीट होईल. साहेब लोक भाषा वगैरे शिकण्याचा प्रयत्न करतात, तशी जर मनुष्य निवडून काढण्याची मेहेनत घेतील तर लोकांचा फार फायदा होईल. बहुतेक ठिकाणीं असें आहे कीं, एकादी जागा खाली झाली म्हणजे वेळेस जो उभा असेल त्यास ती देऊन आपली मेहेनत चुकवितात. कारण जर बातमी फुटली तर कोणी शिफारसी आणतात

व कितीएक अर्ज्या पडतात. तेव्हां त्या वाचावयाच्या एवढी मेहनत कोण करतो ? म्हणून तात्काल भलत्या एखाद्या शुभास ती जागा देतात. तेव्हां चांगले लोक कोठून मिळणार ? कांहीं दिवस जागा खाली राहून किंवा परीक्षा घेऊन जितके उमेदवार जमतात तितके जमू देऊन त्यांची नीट चौकशी करून जागा द्यावी, तसें करित नाहीत. आणि जाग्याची सोडत काढतात. येणेंकरून लोकांची अब्रू जाते आणि ठेवणाऱ्याचे बुद्धीची प्रशंसाही होत नाही. याचा बंदोबस्त लौकर होईल आणि उगचि कारणाशिवाय ब्राह्मणाचे अब्रूस दूषण लावणार नाहीत अशी आशा आहे. इंग्रज लोक फार शोधक आहेत. म्हणून त्यांस हें अवघड नाही. कदाचित् याविषयी सरकार लक्ष देईल तर बरें होईल. याजबाबद आणखी कांहीं सूचना पुढें लिहून पाठविण्यांत येतील हे विनंती.

“ लो. हि. ”

पत्र नं. २

लहानपणच्या लग्नापासून अडचणी.

विनंती विशेषः—तारीख ५ वी माहे मार्च सन मजकूरचे पत्रांत आपल्यास ‘प्रवासी’ याणें पत्र लिहिलें तें आपण कृपा करून लोकांत प्रसिद्ध केलें, त्यांतील मजकूर पहातां फार समर्पक आहे. यास्तव त्याचे अनुमोदनार्थ हें पत्रही प्रसिद्ध कराल असा हेतु आहे.

सांप्रत काळांतील लोक अल्पायुषी व रोगिष्ठ असतात, असें महाराष्ट्रांतील लोक म्हणतात. व त्याचे प्रतिपादनार्थ वृद्ध पुरुष अंगापिंडानें सट्ट असतात, त्यांचें उदाहरण दाखवितात, असें होण्याचें कारण ‘प्रवासी’ ह्यांनीं लिहिलें आहे. त्याजवरून साफ दिसत आहे कीं, लोकांच्या चाली आणि नीति भ्रष्ट झाल्यामुळें हा परिणाम निदर्शनास आला आहे. केवळ काळाच्या सत्तेनं अशी गोष्ट घडते असें नाही. हा तर निश्चय दिसतो. परंतु अविचारी लोक मनास येईल तसें बोलतात. आणि कारण लक्षांत अगणीत नाहीत. याजमुळें त्यांस आपली नीतिही सुधारतां येत नाही. जर लोक थोडासा विचार करतील व शास्त्रांशी कशी आहे ती पहातील तर हल्लींचे उत्पत्तींतील लोकही पूर्वीचे लोकांप्रमाणें सट्ट आणि दीर्घायुषी होतील; व असें झालें म्हणजे पूर्वीच्या लोकांप्रमाणें पराक्रमही करतील. परंतु असें न करितां बहुत लोक व त्यांत ब्राह्मण फार

वाकडे आणि अशास्त्र चालतात. हल्लीं लग्नाचे दिवस आहेत याजमुळें किती एक ठिकाणीं वारंवार असें पाहण्यांत येतें कीं, मोठेमोठे संभावीत गृहस्थांचा मुलगा पांच वर्षांचा झाला म्हणजे ते काळजीत पडतात. ती त्यांची काळजी दोन प्रकारची असते; एक मुलाचे लग्न लौकर कसे होईल आणि त्यास हुंडा पुष्कळ कसा मिळेल ? यास्तव मोठा प्रयत्न करून हीं दोन्हीं कायें साधतात. आणि सांत आठ वर्षांच्या मुलास बरोबरीची मुलगी मिळाली किंवा ती विद्वप, हीनकुलोत्पन्न असली तरी द्रव्याचे आशेने ती करतात व मग लग्न उभे राहिले म्हणजे आपल्यास धन्य मानून कर्ज करून पुष्कळ खर्च करितात. याप्रकारें करून कर्जबाजारी होऊन तें लग्न कोणीकडून तरी दगडावर दगड घालून सिद्धीस नेतात. पुढें लवकरच 'प्रवासी' यानें जे परिणाम लिहिले आहेत ते निदर्शनास येतात. आणि बहुधा बापाचे, आईचे डोळ्यादेखत पुत्राचे व सुनेचें वांकडें पडतें. व पहिल्याने जी जोडी गोजिरवाणी दिसते ती मग शत्रूप्रमाणें दिसूं लागते. जो विद्या करण्याचा काळ व जेव्हां शरीर बळकट व्हावयाचे त्यासमयीं पुत्र संसारी व मुलाबाळांचा धनी होतो. मग त्याची विद्या तरी संपूर्ण कशी होईल ? आणि शरीरांत जोम कसा येईल ? घोडा किंवा बैल मेहनतीसाठीं तयार करावयाचा असेल तर त्यास घोडीचें किंवा गायीचे दर्शन होऊं देत नहिंत. याचें कारण हेंच कीं, मग तो बळ होईल व मेहनतीचीं कामे करावयास अयोग्य होईल. तसेंच मनुष्याविषयीं आहे; कारण मनुष्य तरी एक जनावरच आहे. व या जनावरास ईश्वराने बुद्धि-कौशल्य इतरांपेक्षां अधिक दिलें आहे. असें असलां रानचे जनवरांपेक्षां मूर्खपणानें वागतात, तेव्हां त्यांस ईश्वरानें बुद्धिविशेष व विचार दिल्याचा उपयोग काय ? आणि अल्प वयांत मुलास यौवन प्राप्त आहे किंवा नाहीं याचा संशय आहे तो इतक्यांत स्त्रीविषयीं लुब्ध झाल्यानें त्यास दुर्गुण आणि अपौरुष प्राप्त होतें व त्याचें जन्माचें सार्थक होत नाहीं. फजीती मात्र होते. आणि त्याचा बदलंकिंक झाला म्हणजे सर्व कुळाचाही होतो. मग त्याचे बापानें लवकर लग्न करून शिफारस मिळविल्याचे त्यास बक्षीस काय मिळालें बरें ? व्यभिचार मात्र अशानें बहुधा वाढला आहे. आणि विप्रस्त्रियांनीं इतर जातीपेक्षां ताळ टाकला आहे. हें बहुधा लोक समजतात. व पूर्वपिसून बाजीराव पेशवे यांचे अमलांत लोकांत भ्रष्टाकार होऊन ही अधर्मप्रवृत्ति उत्पन्न झाली, तीस लोकांचे अज्ञानानें उत्तेजन आलें आहे. आणि यानें

ब्राह्मणधर्मास फार लज्जा आली आहे. ही दूर करण्याकरितां आपले सारख्यांनीं भगीरथ प्रयत्न केला पाहिजे. वारंवार लोकहितसंबंधीं मजकूर आपण प्रगट केल्यास काळंकरून तरी या गोष्टी हृदयांत ठसून नीति आणि धर्म यांचें स्थापन होईल. यास्तव माझी ही विनंति सर्व लोकांस कळवावी कीं, ज्या चाली एक वेळ पडतात त्या जरी वाईट असल्या तरी त्या लोकांस फार लाडक्या वाटतात. यामुळें त्यांचा त्याग करण्यास अनमान होतो. व जे लहान किंवा गरीब आहेत ते तर अगदींच धजत नाहींत तें मोठे लोकांकडे पाहून दबतात; यास्तव कोणी संभावीत लोकांनीं आरंभ केल्याशिवाय हें होणार नाहीं. महाराष्ट्र देशांत जे मोठाले गृहस्थ आहेत त्या सर्वांस बहुत करून मुलेंबाळें आहेत; त्यांनीं ही गोष्ट मनांत वागवून केली तर इतर लोक त्यांचे पाठीमागें चालूं लागतील. जसें बाजीराव यांचें राज्य बुडालें तेव्हां शुरांचा फार तोटा पडला, तसें आतां इतकें मूर्खपण पसरलें आहे कीं, लोकांस मार्ग दाखविण्याजोगे शहाणे देशांत नाहींत, असें अवर्षण कां पडलें ? लहानपणीं बापांनीं आपलीं मुलें शहाणीं केलीं तर किती एक चांगलीं निघतील आणि लग्न हें केव्हां तरी त्यांचें स्वसामर्थ्यानें घडेल. परंतु मुलास रोजगार धंदा नाहीं, शहाणपण नाहीं, व पुढें कसा काय निघतो, त्याचा अंकूर दिसत नाहीं तो त्याचे गळ्यांत मुलगी यांधून जोखिमांत घालावा व त्याची विद्या, आयुष्य सर्व बुडवावें यांत काय लाभ होतो ? लग्न बापानें केलें म्हणजे त्यांत काय मोक्षसाधन आहे ? ज्याचा तो आपलें पराक्रमानें करील तर फार चांगलें. आणि मोठेपणीं लग्न झालें म्हणजे लग्नसंबंधीं शपथा वगैरे मनांत सार्थ वागतील. आणि त्याप्रमाणें तो वर्तल. परंतु लहानपणीं हें सिद्धीस जात नाहीं. व खाण्यापिण्याची सोय झाल्यापूर्वीं स्त्री व मुलें गळ्यांत पडतात. मग त्यानें पोट्यास मिळवावें, किंवा स्त्रीचे बरोबर रहावें ? थोडके दिवसांत पुण्यांत असा पर्याय झाला कीं, एक संभावित गृहस्थाचे मुलानें एक गरीब व्यापाऱ्याची मुलगी फसविली म्हणून तो हत्ता उत्पन्न झाला होता. कोणी लबाड मनुष्य होते त्यांस सरकारांतून शासन होऊन निवारण झालें; परंतु कारण पाहिलें असतां त्या स्त्रीचें लग्न झाल्यापासून नवरा बाहेर गांवीं पोट भरावयास गेला होता व त्याचे पश्चात् ती कन्या यौवन दशेस आली तेव्हां तिनें एक द्रव्यवान शेजारी गृहस्थ होता त्याचे संबंधानें बहुत कुकर्में केलीं याजमुळें तो नवरा पुनः पुण्यांत आला तेव्हां तें वर्तमान

ऐकून त्यानें स्त्रीचा त्याग केला. असें ऐकण्यांत आलें आहे. तेव्हां अपराध कोणाचा हें वांचणारांचे सदरांत येईलच. माझें म्हणणें इतकेंच कीं, असे दुराचार घडतात व फार ठिकाणीं घडले आहेत, त्यांचा विचार करून जे चांगले गृहस्थ आहेत त्यांनीं कांहीं तजवीज काढावी म्हणजे बरें होईल. नार्हीतर पापवृद्धि फार होत आहे. तीस कोण आवरील तो आवरूं.

“ लो. हि. ”

प्रभाकर ता० २६ मार्च १८४८

पुण्यांत लायब्ररीची स्थापना.

नंबर ३

पुणे येथील पुस्तकगृहाविषयी वर्तमान आपणांस लिहितां. पुण्यासारखे शहरांत विद्याशाळा वगैरे बऱ्याच आहेत; परंतु ग्रंथ वाचण्याची जागा लोकांस अद्याप माहीत नव्हती. व तिचा उपयोग कोणा नेटिव्ह लोकांस माहीत नव्हता, परंतु सांप्रतचे गव्हर्नर साहेब हेन्री ब्रौन यांस सुचविलें कीं, पुण्यास लायब्ररी स्थापण्याचा बेत करावा. त्याजवरून त्यांनीं ता० २८ जानेवारी सालमजकुरीं सर्व लोकांची सभा जमवून त्यांस हा मजकूर निवेदन केला. तेव्हां बुधवारचे वाळ्यांतील इंग्रजी शाळेतील अभ्यासी लोकही पुष्कळ हजीर होते, त्या सर्वांनीं अनुमोदन दिले, व अदालतकिडील चाकर मंडळी व सरदार लोक याणांही बरें आहे असें म्हटले. पुण्यांतील कितीएक आळशी लोकांस लायब्ररी काय हें माहीत नाहीं. याचमुळें सरदार लोकांनीं व कामगार लोकांनीं उदारपणानें पैसा दिला नाहीं. तथापि अजमासे दीड हजार रुपये जमले. सभेपैकीं दहा असामी कमेटींत नेमून लायब्ररीचे कायदे ठरविल्यानंतर पुनरपि ४ थ्या फेब्रुवारीस दुसरी सभा भरली, त्यावेळेस कमेटीपैकीं एका गृहस्थानें विद्येच्या उपयोगाविषयी महाराष्ट्र भाषेंत एक निबंध केला होता तो वाचून दाखविला. पुण्यांतील बहुत गृहस्थांस सांप्रतकाळीं विद्या आणि ज्ञान काय आहे याविषयी समजूत नाहीं व ते आज बहुत वर्षे स्वस्थ घरीं बसून इंग्रज सरकारची देणगी खात आहेत. याजमुळें अशा कामांत ते झटून पडत नाहींत. व त्यांस कितीही समजूत सांगितलें तरी त्यांच्या ज्या जुन्या व पोकळ समजुती आहेत त्याच ते खऱ्या धरतात. व त्या बदलण्यास बहुत दिवस पाहिजेत. याच कारणानें दुसरे सभेंत आणखी जास्त पैसा जमला नाहीं. परंतु

असें ठरविलें कीं, लायब्ररीचें काम पाहण्यास एक धाकटी कमेटी असावी. व तिचीं नांवें त्याच वेळेस लिहिलीं आणि लायब्ररीयन एक असामी नेमून बुधवारचे वाड्यांत कलेक्टर साहेब यांणीं कृपा करून जागा दिली आहे. त्या ठिकाणीं तारीख ७ फेब्रुवारीपासून लायब्ररी सुरू झाली. अद्याप गृहस्थांपैकीं कोणी ग्रंथ वाचावयास व ज्ञान संपादन करवयास येत नाहींत. शाळेंतील विद्वान मंडळी, ज्ञानेच्छु व विद्याभ्यासी मात्र येतात. सरदार लोक येत नाहींत. त्याविषयीं मला असें वाटतें कीं, आम्ही थोर, चार शिपाई, घोडा, व अबदागीर बरोबर घेतल्याशिवाय बाहेर कधीं पडत नाहीं तेव्हां या लायब्ररींत मुलासारखें शिकण्यास जावयास त्यांस लाज वाटत असेल, परंतु अज्ञानामुळे आणि अनश्रुतपणामुळे त्यांची अशी अवस्था झाली. तथापि तिचा परिहारोपाय ते ग्रहण करीत नाहींत हें आश्चर्य आहे. ज्यास अन्नवस्त्र मिळतें ते म्हणतात कीं, आम्हांस विद्येची काय गरज ? व ज्यांस मिळत नाहीं ते पोटपाठी मार्गें लागतात. तात्पर्य, अकल वाढविण्याचें काम कोणाच्यानें होत नाहीं. असो. ह्या अडचणी कांहीं दिवसांनीं दूर होतील व ज्ञानाचें संपादन नेटीव लोकांत चालू होईल. सांप्रतकाळीं तर आपले शास्त्रांत व देशांत काय आहे व इंग्रज लोक हे कोठून येऊन राज्य करतात, व त्यांचीं व्यवस्था काय आहे, हें कोणास माहीत आहे कां ? म्हणून विचारलें तर नाहीं म्हणून बहुतेक शपथ करतील, तेव्हां कोणाचे अमलांत आहों हें ज्यांस कळत नाहीं त्यांचें अज्ञान काय वर्णन करावें ! परंतु हें दूर होण्याचें साधन गव्हर्नर साहेबांनीं लायब्ररी चालू केली याबद्दल त्यांची कीर्ति बहुत काळपर्यंत राहील आणि नेटिव लोक तिचा लाभ समजत नाहींत तरी पुढें कधीं काळीं समजून स्तुति करतील. आणि पुणें येथें मेहेरबान ब्रौन साहेब जज होते त्यांनीं या कामास फार आश्रय दिला. त्यांचे योगानें हें काम सिद्धीस गेलें. असे असें लोक आठवतील अशी आशा आहे. गव्हर्नर साहेब यांनीं हिंदू लोकांचे अज्ञान दूर होण्याचा उपाय पुण्यांतच केला आहे असें नाहीं परंतु नगरास केला आहे, व इतर ठिकाणीं जागोजागचे रेसिडेंट बगैरे अधिकारी यांस तसेंच करण्याविषयीं हुकुम पाठविले आहेत. गव्हर्नर साहेबांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी कपतान फ्रेंच यांनीं तसेंच करण्याची प्रवृत्ति चालू करविली, त्याबद्दल त्याचे ही मोठे उपकार समजले पाहिजेत. परंतु मला फार दुःख वाटतें कीं आपले लोक ज्ञान संपादन करणें हें लहान मुलांचें काम असें समजतात, आणि

शिकत नाहीत. आतां जे असं म्हणणारे आहेत ते कांहीं जाणतात असं असतं तर मी क्षमा केली असती. परंतु ते केवळ अडणीवरचे किंवा सांबापुढचे असून विद्येस असे तुच्छ मानतात. व थोडें खावयास मिळं लागलें म्हणजे आपली अप्रतिष्ठा होईल असे समजून वाचणें व अभ्यास करणें सोडून देतात. याबद्दल वाईट वाटून त्यांचा राग येतो. दुसरें ज्याजवळ द्रव्य आहे ते मदांध त्यांस असं वाटते कीं, आम्हांसारखे कोणी नाहीत. विद्या काय आहे ? विद्येचें सार जे द्रव्य तें आम्हांजवळ आहे असं त्यांस वाटते. व ते आपल्यास सूर्यचंद्राद्वयकें उंच समजतात. ही खोडी नेटीव लोक लवकर टाकतील तर बरं आहे. पूर्वी यांची हीच खोडी होती, परंतु ती बाहेर व्यंगोक्ती सारखी दिसत नव्हती. कारण पुण्यांत पेशव्यांचें राज्य होतें म्हणून त्यांचें ज्ञान व अज्ञान आजपर्यंत दिसलें नाही. परंतु आतां तो समय नाही. आतां बाहेर काय आहे हें समजून आपली नीट व्यवस्था कशाने होईल हें पाहण्याची वेळ आहे. म्हणून आतां नेटीव लोक आळस व गर्व न करतील तर फार चांगले होईल. अस्तु. हल्लीं लायब्ररींत ३०० बुकें आहेत व आखबारा चार आहेत. बरेंच चालले आहे. व पुढें सुधारेल अशी आशा आहे.

“ लो. हि. ”

अशा प्रकारें त्यांनीं अनेक विषयांवर अनेक लेख लिहून आपल्या मता—प्रमाणें आपल्या समाजसुधारणेशिषयी भगीरथ प्रयत्न केले आहेत. व त्यांत नाना प्रकारचे विषय आल्यामुळें ते सर्व लेख लिहून विपुल माहितीनें भरले आहेत. त्याचा विचार येथे आम्ही मुळींच करीत नाहीं. तर फक्त ज्यांच्या योगानें गोपाळरावजींची त्या वेळची समाजसुधारणेच्या संबंधानें काय मते होती तीं ज्यांत बहुतेक एकत्र रितीनें कळतील असं एकत्र पत्र देऊन हा विषय इत—काच ठेवून देतो. सदरहू पत्र असे आहे :—

ता० ७ माहे मे. सन १८६३.

नंबर ८

जुन्या समजुती.

आमचे लोकांच्या पुष्कळ मूर्खपणाच्या समजुती आहेत. आणि इतकी ज्ञानाची प्रसूती झाली आहे तरी लोकांचा वेडेपणा अद्याप दूर झाला नाही. माझे आढळण्यांत ज्या समजुती आल्या आहेत त्यांची पत्रद्वारे एक यादी

प्रसिद्ध करून असें इच्छितां कीं कोणी समजदार मनुष्य असेल त्यानें त्या-विषयीं प्रतिपादन किंवा निषेध करावा. मला वाटतें कीं, या समजुती मूर्ख-पणाच्या आहेत, किंवा शहाणपणाच्या आहेत याचा निश्चय झाला म्हणजे संशय जाईल.

१ ब्राह्मणाशिवाय अन्य वर्णानें विद्या करूं नये. संस्कृत विद्या एकीकडेच आहे. परंतु एकादा मराठा किंवा इतर जातीचा कारकून ब्राह्मणांनीं पाहिला म्हणजे त्यांचे अंगाचे तिळपापड होतात हें काय ?

२ ज्ञानविद्या वाढवूं नये. कारण शहाणे व वेडे एका दरानें विकतील, असें भय वाळगतात.

३ जरी कोणी अपराध करूनही ब्राह्मणांचीं घरें भरलीं तरी त्यास पुण्य-चाऱ्हा असें जाणतात. याचें उदाहरण बाजीराव पेशवे यांचे अपराध कोणी मनांत आणीत नाहींत व ब्राह्मण प्रजा त्यास योग्य मानितात.

४ देव-ब्राह्मणाकरितां कशीही कमें केली तरी चिता नाहीं. यांस उदा-हरणें, कविरानें साधूस जेवण देण्याकरितां चोरी केली.

५ ज्या यंत्रानें बहुत लोकांचें काम थोडे माणसांचे हातून करतात तें चाळूं करूं नये. म्हणजे डाक, छाप्खाना टांकसाळ हे कारखाने लोकांचे पोटास्त बुडविणारे म्हणून त्यांचा द्वेष करितात.

६ सरकार करील तें करील, सत्तेपुढें शहाणपण नाहीं.

७ सर्व गोष्टी नशिबानें घडतात. शहाणपण व उद्योग यांचा उप-योग नाहीं.

८ सर्व सुख द्रव्यापासून आहे, त्यापलीकडे सुख नाहीं व सर्व गुणांचें अधिष्ठानही तेंच आहे.

९ विद्या पोट भरावयाकरितां शिकाबी व ती श्रीमंतांनीं शिकणें जरूर नाहीं.

१० देशाचार, वृद्धाचार, शिष्टाचार, इत्यादिक जुन्याचालीं विरुद्ध आचरण करूं नये. मागील चाल चालत आली ती चालवावी. याविषयीं आग्रह धरतात.

११ वाईट गोष्ट असेल आणि ती चार लोकांचें पोट भरण्याचें साधन असेल तर मोडूं नये.

१२ घर सोडून बाहेर जात नाहींत व मूलांस घरीं बाळगण्याविषयीं आग्रह धरितात.

१३ मुलें नातवडें झालीं म्हणजे जन्माचें सार्थक झालें असें वडिलांस वाटतें. यास्तव मुलांचीं लवकर लग्नें करतात.

१४ इंग्रजांचे राज्यांत पैशास बरकत नाहीं. पाऊस कमी व जरी-मरी फार म्हणतात, व याचें कारण देवताक्षोभ झालेला आहे व इंग्रजांचें कायदे व रीती वाईट आहेत म्हणून समजतात.

१५ ब्राह्मणानें अपराध केला तरी त्यास शासन करूं नये व त्याचें सर्वस्वीं चालविण्यांत महापुण्य आहे, असें मानतात.

१६ धष्टपुष्ट ब्राह्मणास केला तो धर्म, परंतु आंधळ्या कुळंब्यास किंवा लंगड्या महारास दिले तर तो धर्म नव्हे.

१७ पहिल्या लढाया व दंगे वगैरे होते, तेव्हां शिपायांचें पोट भरत होतें. आतां जिकडे पाहवें तिकडे सामसूम झालें आहे. हे वाईट असें कित्येकांस वाटतें. कुळंबी माजले व ब्राह्मण त्यांचे बरोबर झालें हें वाईट वाटतें.

१८ उद्योग न करावा हें थोरपणाचें चिन्ह व व थोरानां वेडे, भोळसर असावें व द्रव्याचा उपयोग इतकाच कीं, चार लोकांचें चालावें स्वस्थ खावें व निजण्यांत, खानसंध्येत आयुष्य घालवावें हाच थोरपणा असें समजतात.

१९ संस्कृतविद्येखेरोज बाकीच्या विद्या व भाषा नरकाचे साधन आहेत.

२० खानसंध्येचा डामडौल करील तो धर्मशील आणि पुण्यवान्; मग त्याची वर्तणूक कशीही असो.

२१ स्त्रियांना विद्या शिकवूं नये व्याभिचार अधिक वाढेल.

२२ थोडा पराक्रम व थोडीशी ब्राह्मणावर भाक्ति केली म्हणजे ईश्वराचा अवतार म्हणून त्याची लोकांत प्रसिद्धि होते. जसे शिवाजी भवानीचा अवतार, माधवराव पेशवे विष्णूचा अवतार.

२३ मुलगा झाला तर संतोष. मुलीचा संतोष नाहीं, अशी रूढी आहे.

२४ स्त्रियांचा पुनर्विवाह करूं नये कारण कीं जिच्या प्रारब्धीं सुख असेल तिचा नवरा मरणार नाहीं, जी अभागी तिचा मरतो.

२५ नवसानें देव पावतो. व मनुष्याचे सुखदुःखावर नवग्रहांचा अंमल चालतो म्हणून त्यांचे नांवानें ब्राह्मणांस दानें वगैरे केलीं म्हणजे पीडा दूर होते. तसेच दुःशकून मानणें इत्यादि.

२६ स्वार्थ पहावा; लोकांची काळजी करूं नये; या अर्थाची म्हण आहे की, लष्करच्या भाकऱ्या कोण भाजतो? राजाची लेंकरें काय खातात, त्याची चौकशी कशास. या समजुतींत हिंदु लोक सांप्रत परदेशांतील व स्वदेशांतील वर्तमानास गैर माहीत. पलीकडचें घरीं काय होतें, याची काळजी शेजारी करीत नाहींत.

२७ आपल्या पाठीमागें कसें होईल याची काळजी करूं नये. ' आपण मेला जग बुडाला,' इत्यादि म्हणी.

२८ पुष्कळ पैसा उधळला म्हणजे लोकांत कीर्ति होते, मग तो पैसा कोठूनही येवो.

२९ यत्किंचित् कारणाकरितां खळवाद करितात; आणि भिकारी होतात; पण त्यास सोडीत नाहींत.

३० परक्याजवळ हात जोडून राहतात. पण आपले स्वकीयांशीं लढाई करितात; अशी चाल आपले लोकांची आहे. आपसांत प्राण देऊन भांडतात, पण परक्याच्या लाथा सोसून नम्र होतात.

एकूण तीस प्रश्न मीं घातले आहेत, हे ज्यास अमान्य असतील त्यानें लिहून कळविल्यास मला फार संतोष होईल. परंतु यासमयीं मूर्खपणाच्या समजुती इतक्या दृढ आहेत कीं, त्यांस असें वाटेल कीं, काय हे प्रश्न? याचीं उत्तरें काय द्यावयाचीं आहेत? पण तसें नव्हे. या गोष्टी मोठ्या आहेत व लोकांच्या गैरसमजुती जाव्या व त्यांनीं मुझ व्हावें अशी इच्छा ज्यास असेल त्यास हें पत्र आहे. इतर जे लक्ष्मीचे दंधू आहेत त्यांचा हिशेब व गणना आमचे मनांत मुळींच नाहीं. ते बोलले सारखे न बोलले सारखे. ही विनंति.

‘ लोकहित वादी. ’

अशा प्रकारें १८४८ पासून लोकहिताच्या गोष्टी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा अव्याहत क्रम चालूं होता हें मागें सांगितलेंच आहे. असो.

शिरस्तेदारीचें काम संभाळून व लोकहितासंबंधीं लेखनाचें काम चालूं ठेवून ते पुढचा आपला अभ्यासही करीत असत. त्यांनीं कामावर लागल्या-पासून दोन वर्षांत म्हणजे इ. स. १८४६ मध्यें मुनसिफीचीही परीक्षा दिली. त्याबद्दल त्यांचें सरटिफिकेट असे आहे:—

Seal of the
Sudder Adawluat

Bombay Sudder Dewanee Adawluat

27 March 1846.

It is hereby certified that Gopall Raw Haree Deshmook has been examined by the committee which assembled in the Sudder Adawluat on the 18th march 1846, and has been declared qualified for the situation of Moonsiff in the Conkan and Deccan.

By order the Sudder Dewanee Adawluat
(signed) W. H. Harrison, Register.

हैं मुनसफीचें सर्टिफिकेट जरी सन १८४६ मध्ये मिळाले होते तरी ५।६ वर्षे त्यास कांहीं मुनसफीची जागा मिळाली नाही. परंतु इ. स. १८५२ मध्ये सातारा जिल्ह्यांतील श्रीक्षेत्र वाई येथील जागा फर्स्टक्लास मुनसफीची केली, त्यावेळीं सरकारने स्मरणपूर्वक गोपाळरावजींचीच नेमणूक केली. त्यावेळीं हुकूम पाठविला तो:—

Sattara 31st August 1852

To

Azum Gopal Raw Hurry Deshmook

Poona.

Sir,

The Commissioner at sattara is pleased to offer you 1st class Moonsiff-ship on his establishment on a salary of 200 Rupees a month.

Should you desire to accept this appointment, you should present your-self at my office in Sattara with the least practical delay.

I remain, Sir,
yours obediently,

(Signed) M. A. Caxon J. A. C.

P. S. your station will be the town of Waee.

ही सरकारची २०० रुपये दरमहाची जागा गोपाळराव ह्यांनीं पत-
करली. व त्याप्रमाणें ते वाईच्या मुनसिफीच्या कामावर जाऊन रुजू झाले.
व येथपासूनच त्यांच्या भाग्योदयाचा अंकुर चांगला जोमांत आला असें
म्हटलें पाहिजे.

श्रीक्षेत्र वाई येथें ते मुनसिफीच्या कामावर रुजू झाले. तेव्हां त्यांच्या
कामाची तरतरी, त्यांचा पाणीदारपणा, त्यांची तैल बुद्धि, अविश्रांत श्रम
करण्याची हौस, येणेंकरून ते वरिष्ठ अंमलदारास प्रिय वाटत व त्यांजबद्दल
त्यांनीं काढलेले उद्गार असे:—

I have a very high opinion; his abilities are of a high
order; his character above suspicion and he appears to
combine with them an earnest desire to discharge his du-
ties conscientiously.

Azum Gopal Raw Hurry	}	H. Newton J. A. Commissioner.
Deshmook 1st class		
Munsiff 1854		

त्याचप्रमाणें इतरांसही ते प्रिय असत. साधारण लोकांतही त्यांचें वजन
फार असे. त्यांच्या शरिराची ठेवण, मुद्रा व लोकोपयोगी स्वभाव ह्यांचा जंग-
जोड असल्याच्या योगानें लोक त्यांना अतिशय पूज्य मानीत. ते सहज
रस्त्यानें जाऊं लागले तर त्यांना नेहमीं नमस्कार व रामराम ह्यांची इतकी
गर्दी उडे की, त्याला खंड म्हणून नाहीं. आणि रावबहादुर हे प्रत्येक सार्व-
जनिक कामांत, सभेंत, नेहेमीं पुढारी असल्यानें त्यांना आबालवृद्ध ओळ-
खीत असत. हें तर असो. पण शाळेंतील लहान लहान मुलींस सुद्धां हे
गृहस्थ कोण हें सांगण्याची कधीं गरज लागत नसे.

कोणताही अंमलदार आपल्या वरिष्ठ अंमलदाराशीं सौजन्यानें वागतोच,
पण तो आपल्या हाताखालच्या अंमलदाराशीं कसाकाय वागतो यावरून
त्याच्या अंतःकरणाची खरी परिक्षा होते. गोपाळरावजींचें अंतःकरण
किती दयाळु होतें व ते आपल्या हाताखालच्या लोकांना किती ममतेनें
वागवीत हें पुढील गोष्टींवरून चांगलें सिद्ध होईल. ती पुढील गोष्ट अशी:—

गोपाळरावजी वाई येथें सर्वोर्डिनेट जजाच्या कामावर असतांना दोन तीन
दिवसांत वरिष्ठ साहेब कोर्टाच्या तपासणीकरितां येणार आहेत म्हणून

समजलें. त्या दिवशीं शनिवार होता. ह्यास्तव त्यांनीं कोर्टातील शिरस्तेदार, कारकून वगैरे सर्वांस बोलावून विचारले कीं, सोमवारीं साहेब तपासणीस येणार आहेत. तेव्हां तुमचें काम सर्व तयार आहेना ? कां कांहीं शिल्लक आहे ? ह्यावर कित्येक म्हणाले “ आमचीं कामे तयार आहेत, कांहीं एक शिल्लक नाही. ” कित्येक म्हणाले “ आमचें थोडेसे शिल्लक आहे, तें उद्यां रविवारीं तयार करून परवाला सर्व खलास करतों. ” पण त्यांत एक “ बारनिशी कारकून ” होता, तो म्हणाला “ माझे काम फार शिल्लक आहे. तें कांहीं एक दोन दिवसांत होण्यासारखें नाही. ” “ कां ? तुमचें काम इतकें शिल्लक कां पडलें ? ” म्हणून विचारतां ‘ मी आजारी होतो, ’ वगैरे त्याने सबब सांगितली. तेव्हां ‘ बरें, होईल तेवढें आटपा, ’ असें सांगून कोर्टाचें काम संपविलें. आणि स्वारी घरीं आली. पण दुसऱ्या दिवशीं, रविवारीं सकाळींच सात वाजले नाहींत तोंच गोपाळरावजी कोर्टांत गेले. त्या कारकूनाचा बारनिशीचा रुमाल काढला व काय काय काम शिल्लक होतें ते पाहून भराभर लिहिण्याचा सपाटा चालविला. तें तब्बल ११ वाजेपर्यंत ! विचारा बारनिशी-कारकून जेवण वगैरे आटोपून आतां आपले काम होईल तितकें करून टाकावें म्हणून कोर्टांत आला व पाहतां तों मुनसफसाहेब स्वतःच आपले बारनिशीचें काम करित आहेत ! हें पाहून तो फार खजील झाला. आणि भयाने त्याची गाळण उडाली. त्याकडे पाहून गोपाळरावजी प्रसन्न मुद्रेने म्हणाले “ पहा ! तुमचे बहुतेक काम मी आज आटोपून ठेवलें आहे. बाकी आतां थोडें राहिलें आहे. तेवढें तुम्ही संध्याकाळपर्यंत पार करा म्हणजे झालें. ” कारकून नम्रपणानें हात जोडून म्हणाला, “ साहेबांनीं दयाळू होऊन मजवर अनंत उद्‌कार केले हें खरें आहे. पण आपण माझें काम केलें हें इतरांस समजलें तर लोक माझ्या तोंडांत शेण घालतील ? त्याची वाट काय ? ” त्यास गोपाळराव म्हणाले “ त्याला थोडी युक्ति आहे. मी कांहीं हें कोणापाशीं सांगत नाहीं, आणि तुम्हीही याबद्दल कोठें बोलूं नका म्हणजे झालें ! ” असें सांगून स्वारी स्नानास घराकडे गेली. व तो कारकूनही वरिष्ठाचे शब्दांतून मुक्त झाला. केवढा हा दयाळूपणा आणि साधेपणा ! ह्यापैकी कोणच्या गुणाची अधिक तारीफ करावी हेंच समजत नाहीं.

गोपाळरावजीस वाईस जाऊन पुरतें वर्षही लोटलें नाहीं तोंच त्यावर्षी कृष्णाबाईस भयंकर पूर आला. हा शके १७७५ सालचा कृष्णेचा महापूर

म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा पूर इतका भयंकर होता की, त्याचें वर्णन ऐकून अद्यापही अंगावर रोमांच उभे राहतात. ह्यावर्षी सात दिवस एक सारखा मुसळधार पाऊस लागला होता असें म्हणतात. ह्या पुराचें वर्णन पोवाडे करून शाहीरांनीं गाइलें आहे.

पोवाडा.

शक सतरास पंचात्रामधिं महापूर आला ॥

कराडाचं वराड निघालं पाणि लागलं मनुच्याला ॥ १ ॥

ह्या जलप्रलयांत किती गांव वाहून गेले, किती जनावरें व मनुष्यें प्राणास मुकलीं व किती तांदीं मुलें व लेकरें पाळण्यांतून वहावत आलेलीं धाडसी व दयाळू लोकांनीं बाहेर काढलीं याचा पत्ता नाही. कित्येकांनीं लाह्याचें पीठ कमरेस बांधून कित्येक दिवस देवळाच्या शिखरावर बसून काढले. ही सर्व महाराष्ट्रांत प्रसिद्धच आहे. ह्या महापुरानें वाई येथील सवंध दोन आळ्याच्या आळ्या वाहून गेल्या व जिकडे तिकडे एकच हाहाकार उडाला. गोपाळरावजींचा स्वभाव अत्यंत दयाशील व उदार असल्यानें [त्याचें एक उदाहरण बाल्यदर्शत दिलें आहे व वाकीचीं पुढें येणारच आहेत.] ह्यांनीं ही ह्या कार्मीं होईल तेवढें सहाय्य व प्रयत्न केलें हें सांगणें नकोच.

गोपाळरावहरि हे वाईस मुनिसिफच्या कामावर असतां त्यावेळस सातान्यास एक गृहस्थ प्रिन्सिपल सदर अमीन असतांना ते सल्लिंड झाले. त्यांच्या जाग्यावर गोपाळराव हरि ह्यांस तीन महिने अक्विंग नेमले होते. पुढें प्रिन्सिपल सदर अमीन यांची चौकशी सुरू झाली. तेव्हां तुम्हाला असेसर कोण कोण पाहिजेत ? असें सरकारनें त्यांस विचारलें. तेव्हां त्यांनीं सरकारांत जी नांवनिशी दिली त्यांत गोपाळराव हरि यांचेंही एक नांव होतें. त्यावरून गोपाळरावजींना ही त्यांच्या खटल्यांत असेसर नेमलें होतें. यावरून त्यांची निस्पृहता व निःपक्षपातीपणा याविषयी लोकांचा ग्रह कसा होता हें स्पष्ट होतें. गोपाळरावजी हे एजंटच्या हाफिसांत असतांना कप्तान कूपर साहेब हे एजंट हाफिसांत दप्तरतपासणीला बारंवार येत असत. त्यामुळें त्यांचा व गोपाळरावजींचा चांगला परिचय होता. कूपर साहेब गोपाळरावजींस नेहमी आग्रह करित कीं, तुम्ही आमच्या खात्यांत या. परंतु त्यांचें खातें हंगामी असल्यानें गोपाळरावजी ती गोष्ट मान्य करिनात. पुढें कूपर साहेबांस मुख्य

कमिशनरचा अधिकार मिळाला. तेव्हां त्यांनीं ३०० रुपये पगारावर गोपाळ-
रावजीस आपले सब असिस्टंट इनाम कमिशनर नेमून घेऊन त्यांस सरकार-
कडून हुकूम पाठविला तो असा:—

No 606 of 1855

Territorial Department, Revenue

To

Gopall Raw Hurry Deshmook Esq.

Sir,

Government are pleased to appoint you a sub Assistant
Inam Commissioner on a salary of rupees 250. two hundred
and fifty, per mensem, and permanent travelling allowance
of Rupees 50, fifty.

I have the honour to be.

Sir,

Your most obedient servant.

(signed) H. Young.

Officiating chief Secretary
to Government.

Bombay castle.

10th February

1856.

ह्या नव्या कामावर ते रुजू झाल्यानंतर नाशिक, खानदेश, नगर हिकडे
फिरून तेही काम त्यांनीं नेहमीप्रमाणें फार चोख रीतीने बजावले व त्याबद्दल
त्यांची सरकारांतही वाहवा झाली ती अशी:—

Extract Paras 1 and 3 of the Government resolution No-
4955 dated 1st November 1855.

“ His Lord-ship in council has received a very favourable
impression of the intelligence and zeal of Gopall Raw Hurry
Deshmook, sub Assistant Inam Commisioner N. D. from
the report now submitted.

If possible the investigation should be completed, by Go-

pall Raw Hurry, who has evinced in his proceedings and report a thorough knowledge of the subject, which peculiarly qualify him for the task.

ह्याप्रमाणें सरकारी काम उत्तम वजाविलें. त्यामुळें सरकारांतून सन १८५७ चे सुमारास त्यास असिस्टंट इनाम कमिशनरचा बढतीचा हुद्दा देऊन त्यांचें हेड ऑफिस सातान्यासच ठेविलें. या जागीं त्यांचा पगार दरमहा ६०० रुपये होता. ह्या इनाम कमिशनरच्या कामांत गोपाळरावजींची नेहमीं प्रमाणें सरकारांत वाहवा झाली. कारण ते त्यांचें नेहमींचेंच व्रत होतें. या संबंधानें एक सरकारी पत्राचा उतारा आम्हांस सांपडला आहे; तो येणें प्रमाणें:—

Extract from letter No. 1297 dated the 29th April 1857 from the Revenue Commissioner for Alienations to Government.

The Senior Native Sub-Assistants—Mr. Gopall Row Hurry Peshmook has been lately appointed an Assistant. I have every confidence that his future career will justify my recommendation. He commenced his service, and for 10 years was employed, in the Poona Agency. He is almost the only one of the subordinates of that office upon whose character and conduct the recent enquiries have cast no suspicion. It is no slight thing to have done this, surrounded by temptation and corruption.

पण त्यांचें याबेळचें या खात्यांतील काम लोकापवाददास मात्र कारण झालें. त्या बेळची गोष्ट तर असोच, पण आजमितीला जरी त्यांच्या संबंधानें कोठें गोष्टी निघाल्या व त्यांच्या थोरवीचें व सद्गुणांचे कोणी वर्णन करूं लागलें तर मध्येंच कोणी तरी म्हणतो “ठाऊक आहेत ! सरकारची तुंबडी भरून आपलें व आपल्या मुलाबाळांचें कल्याण करून घेतलें !” पण ह्यावर त्यांना जर कोणी उलट प्रश्न केला की “असें त्यांनीं काय केलें ? कोणाचें कसें नुकसान झालें ? त्याचें एखादें उदाहरण आहे का ?” तर ते म्हणतात “छे छे बुवा ! तें नाहीं आपल्याला माहीत, लोक म्हणतात म्हणून आम्ही

म्हणतो.” तेव्हां खरे पाहतां ह्या आरोपाला वास्तविक पुरावा असा कांहींच मिळत नाही. तरी पण हा बोभाटा बऱ्याच लोकांच्या तोंडून ऐकू येतो यांत शंका नाही. फार तर काय, पण सुप्रसिद्ध टीकाकार कै० विष्णु शास्त्री विपक्वणकर ह्यांच्या कानापर्यंत सुद्धा हा बोभाटा गेलेला होता. पण त्यांना सुद्धा त्या गोष्टीबद्दल लोकवातंशियाय दुसरे कांहींच प्रमाण सांगडले नाही असे स्पष्ट दिसतं. कारण ते आपल्या ‘निबंधमाला’ नामक मासिक पुस्तकाच्या ६४ व्या अंकांत ‘लोकहितवादी’ च्या लेखावर टीका करतांना म्हणतात. “या-शियाय इतर अपयशाहून लांछनप्रद व लोकहितवादी या नावाला न साजणारें असें आचरण त्यांच्या हातून अनेक प्रसंगीं घडले आहे. हेंही सर्व-प्रसिद्धच आहे. या आचरणाची वाच्यता येथे करण्याचें प्रयोजन नाही. कांकी, लोकहितवादीच्या लौकिक वर्तनावर आम्हांस चर्चा करण्याचें कारण नाही. ग्रंथकर्तृत्वाच्या नात्याने आम्हीं त्याजविषयीं मुख्यतः लिहिणार आहो.”

ह्यावर असा प्रश्न उद्भवतो कीं, शास्त्रीबोवांना जर ‘लोकहितवादीच्या’ लौकिक वर्तनावर ग्रंथकर्तृत्वाच्या नात्यानेच टीका करावयाची होती व लौकिक वर्तनासंबंधानें वाच्यता करावयाचें प्रयोजन नव्हते, तर मग नसता अगांतुक विषय मध्यतरीं कां काढला ? बरे काढला तर काढला, पण त्याचा स्पष्ट खुलासा करून व त्यास प्रमाणे बगैरे देऊन पुरती शहानिशा तरी करावयाची होती ? तीही नाही. एका मोघम वाक्याने त्या थोर पुरुषाच्या कीर्तीवर विनाकारण शितोडा टाकून अपरिपक्व जनांचीं मनें कलुषित तरी कां करावीत ? हें कांहीं ठीक झाले नाही. आधीं ज्याची वाच्यता करू नये असे स्वतःच सांगतात तो ऐकीव आरोप तर सांगितलाच आणि तोही काय हे स्पष्ट नाही. सारेच गुळमुळीत. केवळ अनुमानधक्क्याचा बाजार. ‘हे तर सर्व-प्रसिद्धच आहे,’ ह्यांत समजावे काय ? अशा मुग्धपणाने नामांकित पुरुषास दूषण लावणें हे कांहीं मोठेपणास शोभत नाही. असो.

निबंधमालेंत जरी ‘लोकहितवादी’ या नांवाला न साजणारें व लांछन-प्रद आचरण कोणतें घडलें हें स्पष्ट सांगितले नाही, तरी प्रस्तुत प्रसंगीं त्याचा थोडा तरी विचार करणें आम्हांस भाग आहे. शास्त्रीबोवांच्या लिहिण्याचा रोख ‘लोकहितवादीच्या’ इनामकमीशनच्या कामावर आहे हें तर सांगणें नकोच. गोपाळरावांच्या इनाम कमिशनच्या कामाबद्दल आम्हीं वर जो

लोकापवाद सांगितला तोच या वेळेस शास्त्रीबोवांचे मनापुढे असेल असे वाटतें. तो असा कीः—

त्यांनीं इनाम कमिशनच्या कामामध्ये लोकांची वंशपरंपरेचीं इनामें होती तीं सरकारच्या घशांत घालून सरकारची तुंबडी भरली, आणि आपलें व आपल्या मुलाबाळांचें कल्याण करून घेतलें व लोकांस तळतळत ठेवलें.

हा आक्षेप केवळ लोकवार्तेमध्येच घुमत असल्यामुळें त्यास लेखी पुरावा असा तर कोठें आढळत नाहीच. तेव्हां त्याच्या संबंधानें विचार करावयाचा तर हा कीं ती गोष्ट कितपतशी शक्य आहे ? आधीं आपल्याच देशवांधवांचीं इनामें खलास करून सरकारची धन करण्यांत ' लोकहितवादी ' चा फायदा काय ? हा पहिला प्रश्न आहे. याचें उत्तर हें दिलें जातें कीं तेणें-करून त्यांनीं आपलें व आपल्या मुलाबाळांचें फौटकल्याण करून घेतलें ! पण हें म्हणणें अगदीं वेडगळपणाचें आहे. कारण ' लोकहितवादी ' ला आपलें हित करून घ्यावयाला येवढ्या आड व नीच मार्गांत शिरण्याचें प्रयोजन काय ? ते तर लहानपणापासून सरकारची वाहवा मिळवीत होते. ७७ रुपयांपासून तों ३०० रुपयांपर्यंत ते स्वपराक्रमानेंच चढले, व पुढेही जें जें सरकारी काम पडलें तें तें चोख करून त्यांस सहजीं बढती मिळण्यासारखी होती. मग लोकांचीं इनामें अन्यायानें व जुलमानें खालसा कशाला करावयास पाहिजेत ? दुसरें, मुलाबाळांचे कल्याणासाठीं किंवा त्यांना मोठ-मोठ्या चाक्यानांकच्या मिळव्यात ह्या इराद्यानें त्यांनीं हें ' लांछनप्रद ' काम पतकरलें म्हणावें तर तीही गोष्ट संभवनीय नाही. कारण गोपाळराव हरींचीं मुलें म्हणजे कांहीं शुंभनिशुंभ नव्हते कीं त्यांना कसें तरी दगडावर दगड घांसून अन्नास लावलें पाहिजे. त्यांच्यांत कोणी बी. ए., कोणी एल्. एल्. बी, कोणी एम्. डी. तर कोणी ' ब्यारिस्टर एंट लॉ.' कोणी जज तर कोणी कलेक्टर, कोणी इंग्रजी भाषेचा कोशचा कोश पाठ करणारा, तर कोणी परीक्षेत सुवर्णपदक मिळविणारा; अशीं ज्यांचीं मुलें बुद्धिमान, त्याला असें लोकांचे गळे कापून इनामें खालसा करून सरकारची अन्यायानें भर करून वशीला तो कशास लावावयास पाहिजे ? नुसत्या एम्. डी.ला किंवा ब्यारिष्टरालाही त्याकाळीं कोठें थारा मिळण्यासारखा नव्हता काय ? एवंच आपल्या किंवा आपल्या मुलाबाळांच्या कल्याणासाठीं त्यांनीं स्वदेश-वांधवांचीं इनामें कांहींतरी कुरापतीनें खालसा करून सरकारची धन केली

असे म्हणणे केवळ वृथारोप होय. ती गोष्ट मुळींच संभवनीय नाही. तर मग लोकांची जी एवढी हाकाटी ऐकू येते ती कशाची ? असा प्रश्न सहजो उद्भवतो. त्याचें उत्तर आमचे मते असे आहे:—

पेशव्यांच्या अमदानीत शेवटी शेवटी इनामदारांना सनदा देत त्या चौकस बुद्धीनें बहुधा देतच नसत. यःकश्चित् कारणावरून जरी श्रीमंतांची मर्जी खूष झाली, तरी ‘ ह्या त्याला एक गांव इनाम ! ’ असे हुकूम सुटत व ते तोंडचेच हुकूम कधी कधी अमलांत येत. व लेखी सनदा व्हावयाच्या तशाच राहूनही जात. इनाम चालू लागले की, इनामदारासही सनदेची कधी आवश्यकता वाटत नसे. अशी पूर्वी पासूनच अंदाधुंदी चालत आल्यामुळे इनामदारांना आपल्यापाशी सनदा आहेत किंवा नाहीत त्याची दादही नसे. इतकेच नव्हे तर कित्येक धूर्त लोकांनी ह्या अंदाधुंदीचा फायदा घेऊन खरोखर लाटे गंगाजीपणा करून कित्येक कालपर्यंत कितीएक इनामे फुकट-फाकट खाळेलेही होती. अशी बाजीरावी इंग्रज सरकारचे राज्यांत कशी चालणार ? त्यांनी पूर्वी दिलेला इनामे कायम राखण्याबद्दल श्रीमंतांच्या तहामध्ये कलम घातलें होतें खरे, पण त्याची ते यथोचित तपासणी केल्यावांचून थोडेच राहणार ? इंग्लिश अंमलदारांनीं लगेच खरीं इनामे कोणकोणाचीं आहेत, कोणीं दिली, कशाबद्दल दिलीं, त्याच्या सनदा आहेत किंवा नाहीत, नसतील तर इनाम दिल्याबद्दल त्याला पुरावा काय, ह्याबद्दल चौकशी सुरू करणे स्वाभाविकच होतें. हीच कामगिरी इनाम कमिशनकडे सोंपविलेली होती. “पूर्वीपासून ज्यांच्याकडे इनामे चालत असत, त्यांच्या सनदा पहाव्यात, त्यांच्या खऱ्याखोऱ्याचा निवाडा करावा, सनदा नसतील तर प्रत्यंतरी पुरावा पाहवा, आणि कांहींच पुरावा न मिळेल तर तीं इनामे खालसा करावीत.” असे इनाम कमिशनरचे मालकास सरकारचे हुकूम सुटलेले होत. आणि ते हुकूम सरकारी अधिकाऱ्यांना अंमलांत आणणे भागच होते. मग गोपाळरावजीकडे अन्याय तो कोणता ? पण ज्याच लोकांच्या सनदा त्यावेळी सांपडल्या नसाव्यात. कारण पूर्वी सनदा इतक्या जपून ठेवी तरी कोण ? बरें अरसल सनद सांपडली नाही तर पेशव्यांच्या दप्तरां दाखला मिळावा; तेंही नाही ! असे झाल्यावर गोपाळराव तरी काय करतील ? किंवा गोपाळरावजींचे ठिकाणीं दुसरा कोणी गोमाजी असता, तर तो तरी काय करता ? हेंच ‘ इनाम खालसा ’ होण्याचें कारण. मग त्याचा दोष गोपाळरावांच्याच मार्थी कसा काय येतो ? सरकारी नोकरी

पतकरल्यानंतर ती हुकुमाप्रमाणे वजावणे हेंच त्यांचें योग्य कर्तव्य होय. तसाच प्रकार ह्या इनाम कमिशनसंबंधानें झाला आहे. सनर्देशिवाय, आधारशिवाय जे जे इनाम खात होते ते ते निराधार झाले; त्यांचीं इनामं गेलीं. म्हणून ते तळतळं लागलें. ते गोपाळरावजींचे नावानें बोटें मोडूं लागणें हें साहजिकच आहे. पण खरोखर गोपाळरावजींकडे कांहीं त्याचा वांक नव्हता. शिवाय गोपाळरावजींनीं जीं जीं इनामं जत केलीं तीं जरी अन्यायानें केलेलीं असतीं, तरी त्यावर अपील करण्याला मार्ग हा होताच. व अशा प्रसंगीं गोपाळराव स्वतः इनामदारांस अपील करण्याचा सल्ला देत, व त्यांच्याकडून अपीलही करवीत व अपिलाचा मसुदा ते स्वतः करून देत. तीं इनामं परत मिळण्याविषयीं आपणांकडून करवेल तेवढा प्रयत्न करीत असत. इतकेंच नव्हे, तर भोळेभावडे, ज्यांस कायद्यांची मुळींच माहिती नाहीं, अशा इनामदारांस आपल्या इनामाविषयीं असलेला खरा पुरावा प्रथम चौकशीच्या वेळींच सरकारांत कसा मांडावा, याविषयीं खाजगी सल्ला देऊन, त्यांचीं इनामं कायम केलीं, व जे आज तीं इनामं वंशपरंपरा अव्याहत भोगीत आहेत, ते लोक गोपाळराव हरि यांचें नांव आठवून त्यांच्या दयालुपणाविषयीं आनंदानें वर्णन करीत असल्याचीं अनेक उदाहरणें आमच्या कांनीं आलेलीं आहेत. यावरून ज्यांचीं इनामं कांहींच पुरावा नसल्याने बुडालीं ते त्यांच्या नावानें बोटें मोडीत असतील असें जरी खरें, तरी पुष्कळ लोक आपलीं इनामं तारल्याबद्दल गोपाळरावांचे गुण गाणारे सांपडतात, हेंही येथें नमूद करून ठेवणे जरूर आहे. शिवाय गोपाळरावजींचें मन धर्मपरायण, औदार्यशील व दयाळू किती होतें, हें त्यांच्या पुढील वर्णन करण्यांत येणाऱ्या गुणावरून स्पष्ट दिसून येईल. म्हणून कांहीं लोकांच्या कल्पनेप्रमाणें असिस्टंट इनाम कमिशनर असतांना त्यांच्या हातून स्वार्थाकरितां निर्दयपणाचें वर्तन झालें असेल हें मुळींच संभवत नाहीं. ह्यावरून इनाम कमिशनरामध्यें लोकांचीं इनामं जत झाल्याचें किंवा केल्याचें अपेक्षे जे कित्येक लोक गोपाळरावजींच्या मार्फी मारतात, त्यांत तिळमात्रही तथ्यांश दिसत नाहीं. इंग्रज लोकांचे निष्ठुरपणाचें कायदे, पेशव्यांचे दप्तराचा साबळागांधेळ, इनामदारांचा भोळवटपणा, हींच इनामदारांस भिकेस लावणारीं कारणें होत. गोपाळराव हे जतीचा हुकूम देण्याला निमित्त मात्र झालेले असावे. ज्याप्रमाणें खून करणाराचा राग, द्वेष, खून झालेल्याचा अपराध, सरकारचा कायदा व भोंबतालचा मिळालेला पुरावा हाच खरोखर

खुनी मनुष्याच्या फांशीच्या शिक्षेला कारणीभूत होतो. देहांताची शिक्षा देणारा न्यायाधीश निमित्ताचा मात्र धनी. त्याप्रमाणेंच हा गोपाळरावजी वरचा जनापवादही केवळ निमित्तामात्र आहे. ह्यापेक्षां त्यांत विशेष तथ्यांश म्हणून कांहीं दिसत नाही. व तसें मुद्दाम करण्यापासून 'लोकाहितवादीस' प्रत्यक्ष किंवा परंपरायाही कांहीं फायदा होता असें मानण्याला कांहीं कारण नाही.

ह्याप्रमाणे असिस्टंट इनाम कमिशनर असतांना त्यांनीं आपलें काम फार दक्षतेनें बजावले म्हणून त्यांची सरकारांत ही वाहवा झाली. पण तारीख ४ मार्च सन १८६१ रोजीं सरकारानें इनाम कमिशनचें खातें कमी केल्यामुळें गोपाळरावजींचीही नोकरी गेली. नंतर कांहीं दिवस ते रिकामेच होते. पण सरकारानें मुंबईचें हायकोर्टांत हिंदू व मुसलमानांचें धर्मशास्त्राच्या व्यवहार-भागाचा गोषवारा [Digest] काढण्याकरितां एक नवीन जागा मंजूर केली व त्या जागेवर गोपाळरावजींची नेमणूक तारीख १ मे सन १८६१ रोजीं केली, त्या जागेवर त्यांनीं कांहीं महिनें काम केल्यावर. व तें काम संपत आल्यावर सनदी नोकरा [Covenantal Civil servants] करतां राखून ठेवलेल्या जागेपैकीं एका जागेवर त्यांची नेमणूक करण्याचे मुंबई सरकारानें ठरवून त्यांस अमदाबोदेस असिस्टंट जज्जाचे जागेवर तारीख ६ सेप्टेंबर सन १८६२ रोजीं पाठविले. तेथें त्यांचा पगार ८०० रुपये होता. पुढें त्यांची त्याच कामावर तारीख ९ जुलै १८६३ रोजीं अहमदनगरास बदली झाली. तेथें तारीख १४ ऑक्टोबर सन १८६३ रोजीं सनदी नोकरांना अवश्य लागणाऱ्या डिपार्टमेंटल परीक्षे मध्ये पास झाले. तेथें त्यांनीं आपलें काम उत्तम रीतीनें केल्याबद्दल त्याचे तेथील वरिष्ठ अधिकारी अहमदनगरचे डिस्ट्रिक्ट सेशन जज यांनीं आपलें वार्षिक रिपोर्टांत उल्लेख केला आहे. त्याचा उतारा आम्हांस सांपडला आहे, तो येथें देतो. त्यावरून कळेलः—

Extract from Government Gazette
on the 9th November 1863
Page 1295.

Civil appointments Etc. Revenue Department.

Bombay castle 17th November 1863.

Mr. Gopalrow Hurry passed the Departmental Examina-

tion according to the second standard on the 14th October 1863.

By order
(Signed) A. D. Robertson,
officiating Chief secretary to Government.

Extract from a letter No. 552 dated 30th May 1864 from Mr. Richardson judge of Ahamadnuggar.

The past year has been marked by the application of native Agency to the Appellate and session Courts by the appointment of Rao Bahadoor Gopalrao Hurry Peshmook to whose industry and ability I feel much indebted by the aid he has afforded for the satisfactory disposal of much civil and criminal business.

Extract from a letter No 1148 dated 21st November 1864 from a Richardson Esquire, Judge of Ahamadnuggur.

I beg to Express my entire satisfaction with the efficient manner in which you have disposed of all work both civil and criminal entrusted to you.

ह्याच हुद्यावर अमदाबादेस असतांना बरिष्ठ अधिकारी त्यांचा मान कसा राखीत असत व कांहीं युरोपियन अधिकारी कसे उद्दाम वर्तन करीत हैं दाखविणारा आम्हांस एक पत्रव्यवहार सांपडला आहे तो मनोरंजक असल्यामुळें आम्ही येथें देतों, तो असा:—

बडोद्याचे त्या वेळचे महाराज श्रीमंत खंडेराव गायकवाड यांची स्वारी फिरतीवर निघाली होती. व ती अमदाबादेस येण्याचें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें ते आले. परंतु त्यांच्या बरोबर जे असिस्टंट रेसिडेंट होते, त्यांनीं तेथील जज्जाचा व असिस्टंट जज्जाचा अर्थात गोपाळराव हरि यांचा बराच अपमान केला. त्याबद्दल सरकारांत लिहून जाऊन त्या असिस्टंट रेसि-

डेंट यांस सरकारने कामावरून एकदम कमी केले. ते प्रकरण बरेच मनोरंजक असल्यावरून ते असल बरहुकूमच येथे देतो:--

अपमानाबद्दल रिपोर्ट व ठराव.

अमदाबादचे जज साहेब यांजकडून चीफ सेक्रेटरी हेनरी अडरसन साहेब बहादुर यांजकडे, ता० २ फेब्रुवारी सन १८६३.

१ खंडेराव महाराज अमदाबादेस आले, त्याजबरोबर लेफ्टेनंट फिनिक साहेब असिस्टंट रेसिडेंट होते. त्यांनी आमचा अपमान केला. तो मजकूर सरकार गव्हर्नर साहेब यांस कौन्सिलांत जाहीर करण्याची जरूर आहे. त्याची हकीकत येणेंप्रमाणे:—

२ प्रथम रेसिडेंट साहेब ह्यांनीं आम्हांस पत्र लिहिले, त्याची नकल शिरस्त्याप्रमाणे कलेक्टर सो॥ कडे पाठविली होती.

३ सदरहू पत्रांत असे होते कीं, महाराज याची स्वारी बाहेर निघाली आहे; अमदाबादेस येतील; ती तारीख मागाहून असिस्टंट रेसिडेंट स्वारी बरोबर आहेत त्यांजकडून कळविण्यांत येईल.

४ तारीख २९ जानेवारी सन १८६३ इसवी रोजी महाराज याजकडील अमदाबादेतील वकील यांनीं संध्याकाळी आम्हांस येऊन कळविले कीं उद्यां सकाळीं महाराज शहरांत येणार आहेत. तेव्हां आम्ही त्यांस उत्तर दिलें कीं, हा निरोप असिस्टंट रेसिडेंट स्वारीबरोबर आहेत त्यांजकडून आला तर आम्ही मानूं. तुमचे बोलण्याचा उपयोग नाही.

५ त्यानंतर वकील परत गेले. आणि नऊ वाजतां रात्रीं एक शिपाई चिठी घेऊन आला. ती चिठी आम्हांस दिली.

६ असिस्टंट फिनिक यांचा आमचा खेह नाही. परंतु सरकारी कामाचे प्रसंगीं खाजगी प्रकरण बाहेर काढण्याचें कारण नाही, असे माझे मनांत होते. परंतु तसे फिनिक साहेब यांनी केले नाही.

७ महाराज शहरांत येणार, त्याजबद्दल तयारी काय काय करावयाची वगैरे आम्हांस कोणीं विचारलें नाही. येथें आम्हीं मुख्य असतां आम्हांस कोणीही विचारलें नाही. व नऊ वाजतां रात्रीं चिठी पोंहचवावी हें फार अश्लाघ्य आहे. आमच्यानें गायकवाड सरकारास सामोरे जावयाची तयारी इतक्या उशिरानें व्हावयाची नाही. त्यांत आमची प्रकृति बरी नव्हती.

व खबर कळविण्यास इतका उशीर लावला हें आम्ही येऊं नये या धोरणानें केलें असें साफ दिसतें.

८ वकील आम्हांपासून गेल्यावर असिस्टंट रेसिडेंट यांजकडे सहा वाजतां हजर झाले. आणि पत्र मागितलें. त्यांनीं उत्तर दिलें नाहीं आणि असें बोललें कीं, जें लिहिणें तें आम्ही फर्स्ट असिस्टंट कलेक्टर नार्मन साहेब यांजकडे लिहिलें आहे. नंतर वकिलानें आग्रह करून सांगितल्यावरून आमचे नांवची चिठ्ठी लिहिली. ही खबर आम्हांस गोपाळराव हरि यांनीं सांगितली. फिनिक साहेब व नार्मन साहेब फर्स्ट असिस्टंट कलेक्टर यांनीं सर्व तयारी करून ते सामोरे गेले. परंतु या कामांत आम्ही जिल्ह्यांतील मोठे हुद्देदार असतां आम्हांस मुळींच घेतलें नाहीं.

९ ता. ३० जानेवारी सन १८६३ रोजी आम्ही आपले चोपदार व नजरेचीं ताटें याप्रमाणें महाराजाकडे पाठविलीं. आणि निरोप पाठविला कीं, भेटीस यावयाचें आहे. त्याचा जाव महाराजाकडून आला कीं, तीन वाजतां यावें.

१० सरकारचा हुकूम आहे कीं, गोपाळराव हरि देशमुख यांचा मानपान चांगला ठेवावा. त्यांजवरून मी त्यांस आपले गाडींत घेऊन उभयतां महाराजांचे भेटीस गेलों. त्या समयीं आमचा सत्कार महाराजांनीं चांगला ठेविला. व परत भेटीस येतों म्हणून बोलले.

११ इतक्यांत गोविंदराव रोडे दिवाण व फिनिक साहेब महाराजाजवळ आले. त्यावेळेस फिनिक साहेबांनीं आम्हांकडे न पाहतां सलामही केला नाहीं. याप्रमाणें आमचा अपमान महाराजांचे देखत केला. नंतर ते बसल्यावर त्यांस महाराजांनीं आम्ही आपले वंगल्यांत मेजवानीकरितां बोलावीत आहों, असें कळविलें. दिवाण यांनींही चार वेळ सुचविलें. परंतु फिनिक साहेब यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. शेवटीं महाराजांनीं वाट पाहून 'येतों' असें आम्हांस सांगून वाटेस लावलें. नंतर आम्ही उठलों.

१२ आमचेबरोबर आमचे असिस्टंट जज गोपाळराव हरि होते. त्यांचे दर्जाप्रमाणें त्यांचा मानपान राहिला नाहीं. दिवाण येईपर्यंत त्यांस कोणी खुर्ची दिली नाहीं. पानसुपारीही कारकुनाकडून दिली. कोणी सरदार यांजकडून दिली नाहीं.

१३ नार्मन साहेब यांनीं आपले घरीं महाराज येणार म्हणोन त्यांजबद्दल

तयारी केली होती. व त्यांजबद्दल सर्व साहेब लोकांस चिठ्याही पाठविल्या होत्या. त्यावर आम्हांस आमंत्रण केले नव्हतें.

१४ आम्ही परत घरीं येतो तो महाराजांनीं निरोप पाठविला कीं, आज येण्यास फुरसद सांपडणार नाहीं. आम्ही मेजवानीची सर्व तयारी केली होती. इतक्यांत महाराज, कलेक्टर साहेब यांचे कचेरीत येऊन दाखल झाले. तेथेंही आम्ही सूचनेस मनुष्य पाठविला. तो दिवाण यांनीं उत्तर दिलें कीं, टपाल आलें आहे. आतां फुरसद नाहीं. परंतु ही गोष्ट लबाडीची होती. कारण टपाल मुळीं रात्रीचे आठ वाजल्यावर येतें. त्यावरून आमचे मनांत आलें की, न येण्याविषयी महाराजांस फिनिक् साहेब यांनीं शिकविले असावे.

१५ ता. ३१ रोजी महाराज आमचे बंगल्यावरून तोफखान्याची कवा-ईत पहाण्यास गेले. त्यांजबरोबर कलेक्टर साहेब होते.

१६ सदरहू तारखेस संध्याकाळी साहेब लोकांस मेजवानी होती. त्यांत आम्हास चिठ्ठी आली नव्हती. महाराज आमचे घरीं परत भेटीस आले नाहींत, अगर त्यांनीं बोलावले असतें तरी आम्ही गेलो नसतो, परंतु त्यांनीं आमंत्रण करणे योग्य होते.

१७ दिवाण यांनीं आपले डेव्यांत नेटिव लोकांस मेजवानीस बोलावले होते, त्यांत गोपाळराव हरि याजकडे कारकून पाठविला होता. परंतु ते गेले नाहीत. कोणी सरदार मानकरी पाठवून बोलावणे केलें नाहीं. व दिवाणांनीं चिठ्ठी वगैरे पाठविली नाहीं. किरकोळ लोकांप्रमाणे सूचनेस कारकून पाठविला. हे व आमचा मुळापासून अपमान झाला हें पाहून गोपाळराव हरि गेले नाहींत. हे त्यांनीं यथायोग्य केलें.

१८ महाराजांचे मनांत आमचे इकडे येण्याचें होतें. परंतु असिस्टंट फिनिक् साहेब ह्यांनीं त्यांस सल्ला दिला नाहीं. त्यांजमुळे हा सर्व दोष फिनिक् साहेब यांचेच शिरावर येतो. महाराजांनीं येतो म्हटलें असतां त्याप्रमाणे त्यांजकडून घडलें नाहीं. याजमुळें महाराजांचा व असिस्टंट रेसिडेंट या उभयतांचा हलकेपणा झाला. आणि त्यानंतर महाराज गांवांत शेट सावकार यांचे येथें देखील गेले होते. फक्त आमचे घरीं मात्र आले नाहींत.

१९ आमचे चोपदार व हवालदार आज सकाळीं परत आले. त्यांस

महाराजांनीं येतेसमयीं सांगितलें कीं, जजसाहेब यांस आमचे फार फार सलाम सांगावे, त्या वेळेस असिस्टंट साहेब वगैरे मंडळी समक्ष होती.

२० फिनिक साहेब यांचें व आमचें पूर्वीचें वांकडें, सबब बुद्ध्या आमचा अपमान केला. त्याजबद्दल सरकारनें त्यांस एखादी शिक्षा केली पाहिजे. या शिवाय आणखी आम्हांस लिहिणें जरूर आहे कीं, गोपाळराव हरि देशमुख यांजबद्दलही तजवीज झाली पाहिजे. कारण ते थोर मनुष्य असून त्यांनीं आपल्या बुद्धिपराक्रमानें सरकारची कृपा संपादन केली. व सरकारनें त्यांस मोठ्या पदवीवर चढविलें. असं असून त्यांचा अपमान झाला ही गोष्ट अयोग्य झाली आहे.

(सही) सांडविच साहेब. (जज)

चीफ सेक्रेटरी अंडरसन साहेब बहादुर यांजकडून

जज साहेब—जिल्हा—अमदाबाद—यांस—

१ कप्तान फिनिक साहेब यांनीं अमर्यादेची वर्तणूक केली. त्यांजबद्दल सरकारास लिहून आलें त्याजवरून सरकारनें ठराव केला. त्याची नकळ गोपाळराव हरि देशमुख यांस इतल्याकरितां पाठविली आहे. तरी त्यांस प्रविष्ट करावी.

(सही) अंडरसन साहेब चीफ सेक्रेटरी निसबत सरकार मुंबई.

“ सरकारचा ठराव हुक्म तारीख १८ एप्रिल सन १८६३. ”

१ कर्नल फिनिकसाहेब याचा अव्वल म्हणून जो कागद कर्नल वॉलिस रेसिडेंट यांनीं सरकारास पाठविला तो अगदीं गैरसाल आहे. तो पाठवावयाचा नव्हता.

२ अमदाबादच्या जजाचें पत्र शिरस्त्याप्रमाणें आहे. फिनिकसाहेब यांचें लिहिणें उद्धटपणाचें व दांडगारीचें आहे.

३ जजांनीं महाराज यांस सामोरे जावयाचें होतें परंतु त्यांची प्रकृति बरी नव्हती; दुसरे, भेटीस गेले तें रेसिडेंटास कळवून जावयाचें होतें हें खरें. परंतु फिनिकसाहेबांनीं त्यांस पत्र लिहिलें नाहीं, व बकील पाठविला. व पुढें चिठ्ठी पाठविली ती रात्रीं उशिरानें पाठविली, हें बरोबर नाहीं. आतां ही चूक जज यांजकडून घडली ही साधारण आहे. परंतु फिनिकसाहेबांनीं आपला दोष कबूल न करतां उलटे ते जजाचा

अधिक अपमान करण्यास प्रवृत्त झाले. जजांचा अपमान सर्व लोका-
देखत फार झाला. त्याजबद्दल महाराज याजपासून चांगला जाव
घ्यावा हें खरे; परंतु महाराज असिस्टंट साहेबाचे बुद्धीप्रमाणें चालले. करितां
घेतां येत नाहीं. आतां असिस्टंट रेसिडेंट यांच्या वर्तणुकीचा विचार करतां
त्यांस पोलिटिकल खात्याचें अगदी ज्ञान नाही असें दिसते. त्यांनीं महा-
राजांस सांगून जजांचे भेटीस घेऊन जावयाचे होते.

४ रेसिडेंट कर्नल वॉलिस लिहितो कीं, फिनिकसाहेब हे फार उपयोगी
आहेत. परंतु इंग्रजसरकारच्या मोठ्या अधिकाऱ्याचा त्याने अपमान केला,
हा अपराध माफ करूं शकत नाही. त्यांस त्यांनीं जाव लिहिला आहे.
त्यांत त्यांनीं मनांतील वैर सर्व दाखविलें आहे. यास्तव फिनिकसाहेब यांस
असिस्टंटचे कामावरून काढून त्यांनी आपले फलटणीत जाण्याचा हुकूम
केला आहे.

या ठरावाची नकळ गोपाळराव हगि यांस एक, कलेक्टर यांस एक, रेसि-
डेंट यांस एक पोचल्या कराव्या.

(सही) अंडरसनसाहेब चीफ सेक्रेटरी नि० सरकार.

पूर्वी दिलेल्या ' लोकहितवादींच्या ' नं. १ च्या पत्रांत त्यांनीं म्हटलें
आहे कीं, प्रत्येक जातींत चांगले व वाईट हे दोन्ही प्रकारचे लोक असतात,
ते अक्षरशः खरे आहेत. कारण साहेब लोकांचे अंगी पुष्कळ गुण चांगले
असल्याविषयी त्यांनीं अनेक ठिकाणी उल्लेख केला आहे. परंतु तसाच
साहेब लोकांचा उर्मटपणाही झालेला दाखवून दिला आहे. फिनिकसाहेबांचा
फाजिलपणा हा त्यांपैकीच होय.

पण अशा रीतीनें युरोपिअन सनदी नोकराकरितां राखून ठेवलेल्या जागे-
पैकीं एका जागेवर त्यांची नेमणूक झाल्यापासून त्या वेळचे सर्व युरोपिअन
सनदी (Covenantal) सिव्हिल सर्व्हेंट होते त्यांनी सरकारापाशीं अशी
तक्रार केली कीं, असें जर सरकार आपखुशीनें येथल्या येथें सिव्हिल सर्व्हेंट
नेमील, तर त्यांत आमचे फार नुकसान आहे. कारण, असें झालें तर आम्ही
विलायतेस मोठ्या कष्टानें परीक्षा दिली त्याचा उपयोग काय ? आमचे सारे
श्रम फुकट जातात. आमचें फार नुकसान होतें. आमच्या बढतीची वेळ
आली असतां आम्हास बढती मिळत नाहीं. या युरोपिअन सिव्हिल सर्व्हेंटांच्या
स्टेट सेक्रेटरीकडे केलेल्या तक्रारीवरून, गोपाळराव आपलें काम उत्तम करीत

असतांना सुद्धा, व मुंबईसरकार हे, योग्य हिंदी लोकांस योग्य वेळीं सनदी नोकरांमध्यें नेमण्याचा आम्हाला अधिकार आहे, असें आग्रहानें प्रतिपादन करीत असतांना, मुंबईसरकारास स्टेट सेक्रेटरीच्या सांगण्यावरून, गोपाळ-रावजींची सनदी नोकरांत केलेली नेमणूक कायम करणें अशक्य झालें. व त्यांनीं त्यांस बिनसनदी नोकरांत जास्त पगारावर तारीख २१ आगस्ट सन १८६५ रोजीं अॅक्टिंग जज नेमलें. नंतर त्याच वर्षीं ता० १३ आक्टोबर रोजीं त्यांस मुंबईचे स्मॉलकॉज कोर्टांत तिसऱ्या जजाचे जागेवर अॅक्टिंग जज नेमलें. नंतर पुढील वर्षीं म्हणजे तारीख १७ मार्च सन १८६६ रोजीं त्यास अमदावादेस अॅक्टिंग स्मॉलकॉज जज नेमलें, व त्याच जागेवर त्यांस तारीख ६ मार्च सन १८६७ रोजीं कायम केलें. या जागेवर त्यांचा पगार १००० रुपये होता. येथें ते १८७६ अखेरपर्यंत सतत होते. अमदावादेतील त्यांची दहा वर्षांची कारकीर्द हीच गोपाळराव हरींची भरभराटीची कारकीर्द होय. तेव्हां त्यांनीं तेथें जे सरकारी नोकरीशिवाय सार्वजनिक हिताचे अनेक उद्योग केले त्यांचें येथें थोडक्यांत वर्णन करतो म्हणजे त्यांची प्रचंड उद्योगशीलता व सार्वजनिक हिताची कळकळ सहज दिसून येईल.

१ अमदावादेस 'प्रेमाभाई इन्स्टिट्यूट' म्हणून एक सार्वजनिक लायब्ररी व व्याख्यानमंदिर आहे. त्यांत दरवर्षीं ते लोकशिक्षणाकरितां व्याख्यानमाला करवीत. व त्यांत त्यांची स्वतःचीं अनेक विषयावर जाहीर व्याख्याने होत. तेथील अनेक विद्वानांकडून अनेक विषयांवर ते व्याख्याने देववीत. अशा रीतीनें ती व्याख्यानमाला हें एक मोठें वार्षिक ज्ञानसत्रच होतें. याच काळांत दयानंद सरस्वती-आर्यसमाजाचे उत्पादक-हे अमदावादेस आले होते. त्यांचे अमदावादेस स्वागत करून तेथें त्यांनीं व्याख्यानें करविलीं. ते जरी प्रार्थनासमाजांत जात असत, तरी त्यांस स्वामींचीं मतें जास्ती पसंत पडलीं म्हणूनच ते पुढें मुंबईस असतांना मुंबईच्या आर्यसमाजाचे अध्यक्ष झाले. त्यांचा स्वामींशीं पुष्कळ पत्रव्यवहार होता. पुढें अमेरिकेहून कर्नेल अलकाट व मॅडम लॅव्हेट्स्की हे हिंदुस्थानांत थिऑसफिकल सोसायटी स्थापन करण्याकरितां आले त्या वेळेस त्यास आर्यसमाजाचीं मतें पसंत पडलीं व त्यांनीं 'थिऑसफिकल सोसायटी ऑफ दी आर्यसमाज ऑफ इंडिया' स्थापन केली. त्या वेळेस त्या शाखेचे गोपाळराव हे अध्यक्ष होते. पुढें

स्वामी समाधिस्थ झाल्यावर त्यांनी आपल्या सर्व संस्थेचें ट्रस्टडीड केलें होतें. त्यांत एक ट्रस्टी म्हणून यांचे नांव होतें.

अमदाबाद येथें असतांना विलायतेहून मिस मेरी कॉर्पेटर म्हणून एक प्रसिद्ध विदुषी हिंदुस्थानांत स्त्रीशिक्षणास उत्तेजन देण्याकरितां व ठिकठिकाणीं मुर्लीच्या शाळा काढविण्याकरितां आली होती. तिला तिच्या कामांत गोपाळरावांनीं बरेंच साहाय्य केले व ती परत गेल्यावर तिच्याशी यांचा पुष्कळ पत्रव्यवहार होता.

२ त्यांनीं तेथे एक गुजराथी प्रार्थनासमाज स्थापन करविला होता. त्यांत रा. व. भोलानाथ साराभाई म्हणून एक प्रसिद्ध नागरिक प्रेमळभक्त हे प्रमुखत्वानें होते. या समाजांत स्वतः गोपाळरावजींची गुजराथीत धर्मोपदेशपर व्याख्याने होत.

३ गुजराथी पुनर्विवाह मंडळही त्यांनी तेथे स्थापन करविले होतें. रा. रा. लालशंकर उमियाशंकर त्रिवेदी, गोपाळरावजींचे त्या वेळचे शिरस्तेदार, जे पुढें पंढरपूर बंगैरे ठिकाणीं प्रसिद्ध मुसनफ होते ते या मंडळाचे प्रमुख होते. त्या मंडळाकडून त्यांनीं बऱ्याच गुजराथी-ब्राह्मण-वाणी जातींतील बालविधवांचे योग्य वर पाहून पुनर्विवाह करविले होते. व त्या संबंधाने अनेक तंटे बखेडे व फिर्यादी होत, त्या, ते सामोपचाराने मिटवीत.

४ तेथें त्यांनी गुजराथी व इंग्रजी भाषेत एक “ हितेच्छु ” नांवाचें साप्ताहिक पत्र सुरू केले होतें. त्यावर एक गुजराथी ब्राह्मण एडिटर नेमिला होता. त्या साप्ताहिक पत्रात ते अनेक इंग्रजी लेख लिहीत. शेजारी बडोदें संस्थानांत मल्हारराव महाराजांचे कारकीर्दीत पुण्यांतील शेवटल्या बाजीरावी कारकीर्दीप्रमाणें, जीं अनन्वित कृत्यें होत, त्यांचा ऊहापोह फार मार्मिक रीतीनें ते या पत्रांत करीत असत. त्या पत्राचे त्या वेळचे एक मिळविण्याकरितां पुष्कळ खटपट केली, पण ते हातीं आले नाहींत. याची फार दिलगिरी वाटते. नाहीं तर त्यांतील उतारे देण्यास बरे पडले असतें.

५ अमदाबादेस ‘गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटी’ म्हणून एक गुजराथी भाषेत अनेक ग्रंथ करवून ते छापणारी संस्था होती. त्यामध्ये हे प्रमुखपणानें काम करीत. त्या संस्थेस उर्जित दशेस आणण्याचें बरेंच श्रेय गोपाळरावजींकडे आहे. तेथील आधुनिक प्रसिद्ध कवि दलपतराय डायभाई यांस प्रोत्साहन देऊन त्यांजकडून त्यांनीं बरींच काव्यें करविलीं.

६ त्यांनीं स्वतः अनेक संस्कृत धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांतून माहिती मिळवून व वेचें काढवून आगमप्रकाश व निगमप्रकाश नांवाचे दोन ग्रंथ लिहिले. त्यांत सनातन हिंदुधर्मापैकीं तांत्रिक अथवा वाममार्ग आणि वैदिक अथवा दक्षिण मार्ग यांची विस्तृत व मार्मिक माहिती दिली आहे. याचीच पुढें मराठींत त्यांनीं स्वतः भाषांतरें केल्याचें ऐकतों; पण त्याच्या प्रति आम्हांस कोठें सांपडल्या नाहींत.

७ तेथें 'गुजराथी वक्तृत्व-सभा' स्थापन करून तरुण विद्वानांकडून गुजराथींत भाषणें करवून बाक्षिसें देण्याचा त्यांनीं प्रघात पाडला. अमदाबाद शहराचे आसपासचा बहुतेक सर्व प्रदेश घोड्यावर बसून फिरून पाहून व गरीब श्रीमंतांशीं समतेनें बोलून ऐतिहासिक, धार्मिक व सामाजिक माहिती मिळविण्याचा व त्याचीं टिपणें करून ठेवण्याचा त्यांचा उद्योग नेहमीं चालूं असे. दर वर्षाच्या मे महिन्याचे सुट्टींत कुटुंबांतील लहानमोठीं माणसें बरोबर घेऊन गुजराथेंतील प्रसिद्ध स्थानें यात्रेच्या निमित्तानें ते पहात व तेथील सर्व माहितीचीं टिपणें करीत. अशा रीतीनें पावागड, अबू, अंबाजी, गिरनार, सोरटी सोमनाथ, द्वारका, सुदामपुरी, डाकोर, शितपूर, वगैरे बहुतेक प्रसिद्ध स्थळे त्यांनीं पाहिलीं होती. त्यामुळें गुजराथ व काठेवाडांतील अनेक जाती, पंथ व जुनीं ऐतिहासिक घराणीं त्यांच्या पूर्ण परिचयाचीं झालीं होती. असे अनेक प्रकारचे सार्वजनिक उद्योग व विद्यावृद्धीचीं कामें सतत करीत असल्यामुळें अमदाबादच्या किंबहुना सर्व गुजराथच्या लोकांना ते फार प्रिय झाले होते.

अमदाबाद येथील त्यांची अतिशय स्नेहांतील व त्यांच्या बरोबर सार्वजनिक कामें करणारी मंडळी आम्हांस माहीत आहेत; तीं देतो.

- १ रा. ब. भोलानाथ सारामाई प्रिन्सिपाल सदर अमीन.
- २ रा. सा. महिपतराम रूपराम गुजराथी ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपाल.
- ३ रा. सा. वासुदेव जगन्नाथ कीर्तिकर हायकोर्ट वकील व लॉ प्रोफेसर.
- ४ अंबालाल साकरलाल एम्. ए. एल्. एल्. बी. हायस्कूलचे हेडमास्तर, हे पुढें बडोद्यास वरिष्ठ कोर्टाचे जज व दिवाणबहादुर झाले होते.

५ रणछोडलाल छोटालाल सी. आय्. ई. अमदाबाद येथील पहिली कापडाची गिरणी काढणारे, यांचे नातू सर चिनुभाई माधवलाल हे हिंदु-लोकांत पहिले बारोनेट झाले.

६ बेचरदास अंबेदास सी. आय. ई. अमदावादची दुसरी कापडाची गिरणी काढणारे.

७ शेट दलपतभाई भगुभाई हे पुढें नगरशेट होते.

८ शेट प्रेमाभाई, हेमाभाई हे त्या वेळीं नगरशेट होते.

दिनचर्या आणि साहाय्य कर्तृत्व.

गोपाळरावजींची दिनचर्या हल्लींच्या ब्राह्मण अंमलदारांनीं जर ऐकली किंवा ती सुधारक म्हणविणारांच्या आज कानावर गेली तर तें आश्चर्यानि अगदीं थक होऊन जातील, इतकी ती स्वधर्मावर होती. ह्याकरितां तिचें जेथें थोडक्यांत वर्णन करितों.

त्यांच्या एका जुन्या मित्राने (त्या वेळचे एक प्रसिद्ध ग्रंथकर्ते रा० रा० बळवंत मनोहर पंडित) यांच्या येथे स्वतः राहून त्यांची दिनचर्या सविस्तर लिहून ठेवलेली आम्हांला सांपडली आहे. ती मनोरंजक व दोषप्रद छस-त्याने त्यांतील कांही उतारे घेऊन ती दिनचर्या आम्ही देतो. पंडितांचे लेखांतील घेतलेले उतारे अवतरण चिन्हांत दिले आहेत.

“ मला अमदावाद येथें असतांना जो त्यांचा सहवास घडला, त्या चरून माझ्या मताची अशी खातरी झाली की गोपाळराव हे माणिक प्रभू-सारखे सकलमतस्थापक होते. कारण ते वैष्णवाबरोबर वैष्णव होते, शैवाबरोबर शैव होते ! त्यांची वास्तविक उपासना कोणती होती हें कोणासच सांगतां येणें शक्य नाहीं ! उपनिषदे व वेदांतांत ते प्रवीण होते. तथापि ते वेदांती नव्हते ! ते केवळ प्रेमळ भक्त व परमेश्वराचे सगुण उपासक होते ! ते ऐकेश्वरी मताचेही होते ! ते ब्रह्मोपासकही असून शिवाय प्रार्थना-समाजांत जाऊन ते प्रार्थनाही करीत असत ! त्यांच्या मुखांतून तुकारामाचा खालील अभंग फार ऐकण्यांत येत असे:—

‘ तुका म्हणे जें जे बोला—तें तें साजे या विठ्ठला ! ’

शिवाय पूजेसंबंधाने ते असे म्हणत असत की:—

‘ कोण्याही भूताचा न घडावा मत्सर । बर्म सर्वेश्वर-पूजनाचें ! ’

अहाहा ! किती उदात्त हे त्यांचे विचार ! याला म्हणतात थोर ! सारांश, त्यांची वृत्ति पूर्णत्वास पोहचली होती. ते सर्वांत असून सर्वांवैगळे होते. प्रपंचांत सक्त नव्हते—अलिप्त होते—प्रत्येक मतवांधवास असं वाटावें कीं,

गोपाळराव आपल्या मताचे आहेत. परंतु गोपाळराव सर्व मतांहून वेगळे होते. त्यांचे खरे मत काय होते, त्यांना कोणत्या देवाची उपासना होती, कोणत्या मंत्राचा ते जप करीत होते, या गोष्टींचा अंत कधी कोणास लागला नाही. रात्री थिछान्यावर गेल्यावर एकांती माळ घेऊन निदान एक तास तरी ते जप करीत असत. त्यावेळीं कोणी जवळ नसावयाचे ! नंतर निद्रा करीत. पाहाटे पंच पंच उषःकालीं उठून ते नामस्मरण करीत ! या सर्व गोष्टी मी अमदाबादेस असतां प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत. कारण हापीसाच्यावर लायबरीजवळ त्यांचे निद्रास्थान असे. आणि जवळच लायबरीचे दिवाणखान्यांत मला एक पलंगडी टाकून दिली होती, तेथे मी निजत होतो !”

ते रोज प्रातःकाळीं उठल्यावर प्रातर्विधी वगैरे उरकून शुचिभूत झाल्यावर प्रातःस्मरणाचे श्लोक म्हणत. नंतर मुंज झालेल्या मुलांकडून रुद्र, सौर, पवमान, पूजा, संध्या, नैवेद्य, वैश्वदेव वगैरे ब्राम्हणांचे नित्यकर्म करावयास लावीत. नंतर ते बाहेर फिरावयास निघत. त्यावेळीं पांच चार बाहेरची मंडळी ही असल्यांचीच. त्यांच्याबरोबर बहुधा सामाजिक संबंधाने चर्चा चालत असे. पायांनीं चालावयाची त्यांना फार हास असे. फक्त कोटीत जावयास उशीर होऊं नये म्हणून कचेरींत जातांना मात्र बहुधा धमनी गाडीं तून जात. सकाळीं आठ वाजावयाचे सुमारास फिरून येत. तों घराबडे कोणी कामाकाजासंबंधाने, कोणी याचक वृत्तीने, कोणी औषधपाण्यासाठीं येऊन बसलेलेच असत. कित्येक लोक आपलीं गाऱ्हाणीं इतकीं पाह्याळाने सांगत बसत कीं, जवळच्या दुसऱ्या ऐकणारांस सुद्धा त्याचा कंटाळा येत असे. पण गोपाळरावजी त्याचा कधीं कंटाळा मानीत नसत. गोरगरिबांचीं गाऱ्हाणीं ते फार लक्षपूर्वक ऐकून घेत. व त्याला काय सहाय्य होण्यासारखें असेल तें करीत. हीं गाऱ्हाणीं ऐकतांना त्यांच्या खानाला व जेवणाला कधीं कधीं पुष्कळ उशीर होत असे. तरी पण ‘तुझी कटकट आतां पुरे जा, नाहीतर कोटीत येऊन काय तें सांग,’ असें तें कधीं म्हणत नसत. प्रत्येकाला प्रत्युत्तर देणें तें निट त्यांच्या समजुतीप्रमाणें देत. खाजगी पत्रव्यवहार, दर्तमानपत्राचे लेख, किंवा ग्रंथलेखनाचें काम त्यांतल्या त्यांतच चालत असे. नंतर दहा वाजावयाचे सुमारास स्वामी खानीस निघे. *

* भोजनोत्तर थोडेंस लखन वगैरे करून दोन वाजण्याचे सुमारास गाडीत बसून कोटीत जात. कोटीचें काम संपल्यानंतर पुन्हां मंडळीबरोबर फिरावयास जाणें,

गोपाळरावजी घरीं ऊन पाण्यानें कधींच खान करीत नसत. ते नेहमीं नदीवर खानास जात, आणि तेही एकटे नव्हेत तर आपलीं सारीं मुलेंबाळें घेऊन. ह्यांपैकीं जेवढीं मोठीं मुलें परगांवीं शिकावयास वगैरे गेलेलीं असत, तेवढीं मात्र नसावयाचीं. बाकी सारीं खानास बरोबर घेऊन जात. खानास निघालें म्हणजे गोरगरिवासाठीं पैशांची पिशवी व रोगग्रस्तांकरितां मलमदव्या वगैरे साहित्य हे खुद्द यजमानाजवळ असे. येवढेंच नव्हे, तर ज्या सर्वांत लहान मुली होत्या त्यांच्या कमरेला एक पिशवी असून त्यांत धान्य भरलेलें असे. तें त्या मुली गुजराथी रिवाजाप्रमाणें किडा मुगीला किंवा गोरगरिवाला

किंवा के.ठें व्याख्यान, सभा, कथाकीर्तन असल्यास तिकडे जाऊन नंतर रात्री घरीं येत. आलेल्या मंडळीस भेटून कोणास काय उत्तर द्यावयाचे ते देऊन नंतर रात्री जेवण होत असे. नंतर 'रामरक्षा' वगैरे स्तोत्रें मुलांकडून पाठ करवून मग झोंपेचा विचार. असा त्यांचा साधारणपणें दिनक्रम असे. विद्याहीन, अक्षरशास्त्र, गालच्छ, दुर्ब्यसनी अशा ब्राह्मणांची ते आपल्या वर्तमानपत्रांतील पत्रांतून हवादाशी निर्म-
र्तना करीत. पण घरात आलेल्या विद्वान किंवा अविद्वान ब्राह्मणाचा यथायोग्य सत्कार झाला नाहीं असें कधींच होत नसे. त्यांचे विचार सुधारक पक्षासारखे होते, तरी घरांतील जुनी पद्धति व धर्मकर्मपद्धति कधींच सुटली नाहीं. ही गोष्ट फार ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. श्राद्धपक्ष, हव्यकव्य, व्रतेंवायनें, लभ, मुंजी अगदीं पूर्वापार पद्धतीप्रमाणें होत. आणि गोपाळरावजी स्वतः ईश्रजी भाषे-
तील वाकबगार, मोठमोठ्या साहेब लोकांच्या बरोबरीचे अंमलदार असें असूनही त्यांचा पोषाख अगदीं साधा, केवळ पेशवाईयाटाचा होता असें म्हटलें तरी चालेल. गोपाळराव हरांच्या अंगीं जे जे सद्गुण वास करीत होते, त्यांत साधपणा हा एक विशेष गुण होता. येवढ्या मोठ्या अंमलदाराचे अंगीं तो फारच क्वचित् दृष्टीस पडतो. ह्यांना भेटावयाला कोणास केव्हांही मज्जाव नसे. हवें तेव्हां हवें झालें आंत जाऊन भेटावें. पण त्यांच्या देवडीवर नेहमीं चौकी पहारा असल्यामुळे परके लोक आंत जाण्यास दबकत ती गोष्ट निराळी. ते घरांत असले तरी गादी-
वर तक्काशाशीं टेकून बसलेले, किंवा खुर्चीवर बसलेले क्वचित् आढळत. ते कोठें तरी मध्येंच बैठकीवर किंवा फळीवर बसलेले व पुस्तक किंवा कागद बाबीत बसलेले असावयाचे. पण दुसरे कोणीही भट, भिक्षुक, शास्त्री भेटावयास आले तर

मार्गामध्ये वाटीत असत. खान झालें म्हणजे सर्व मुंज झालेल्या मुलांसह-
बर्तमान मोठ्याने म्हणून संध्या करावयाची. नंतर ब्रह्मयज्ञ व तर्पण आपण
स्वतः उरकावयाचें. इतकें झाल्यावर देवदर्शन. अमदावादेत देवांचीही कांहीं
वाण नाहीं. नदीच्या कांठाला पुष्कळ देवालये आहेत. अर्थात इतकी देवा-
लये असून त्यांत कांहीं मूर्ति व कांहीं शिवलिंगे आहेत. या प्रत्येक देवाचें
गोपाळरावजी दर्शन घेत. त्यांच्याबरोबर तांब्याची एक मोठी झारी असे.
तीत ते नदीचें पाणी भरून घेत. देवांसाठीं गेलें कीं, पहिल्यानें स्वतः त्यांनीं
देवास झारीनें पाणी घालावयाचें व नंतर एका मुलानें उगाळून आणलेलें गंध

त्यांना मात्र ते गादीवर लोडाशीं ठेकून बसवीत. त्यांचे तिसरे चिरंजीव रामभाऊ
बरा मानी स्वभावाचे असत. त्यांस हे खपत नसे. ते मात्र कधीं कधीं हसूहसू
पुटपुटत कीं ' बाबा बसतात खालीं, आणि हे लोक बसतात लोडाला ठेकून ! '
पण गोपाळरावजींच्या स्वतःच्या मनांत ती गोष्ट कधींच येत नसे. गोपाळरावजी
निखालस निर्व्यसनी पुरुष होते. नाहीं म्हणावयाला ते केव्हां केव्हां तांबाख
खात असत. ते चहा, कॉफी इत्यादि पेयें कधींच पीत नसत. परंतु सकाळीं
अच्छेर व संध्याकाळीं अच्छेर दूध ते नियमानें घेत असत. हाच त्यांचा मुख्य
आहार होता. त्यांचें भोजन अगदीं मित असे. ते मध्यंतरीं फराळही कधीं
करीत नसत. फक्त दोन वेळ जेवण. ' देवादीत फराळाचे वेगळे पुढें आले तर
ते म्हणत " सोन्यासारखें जेवण सोडून हे तेलकट तुपकट पदार्थ कशाला ? '
त्यांची रहाणी नेहमीं साधी असे.

शिवाय स्नानसंध्यादि नित्यकर्म तर केवळ कर्मठ ब्राह्मणाचें ! हें पाहून पुष्क-
ळांस त्यांचें कौतुक वाटे. पुण्यास तुळशीबागेमध्ये वे. शा. सं. कृष्णभट पुराणीक
ह्या नांवाचे मोठे नामांकित वैदिक ब्राह्मण होते. ते गोपाळरावजींस अगदीं
लहानपणापासून ओळखीत व त्यांस मुलाप्रमाणें ' अरे जारे 'च म्हणत. ते
पुण्यास घरीं येऊन जेव्हा जेव्हां त्यांची स्नानसंध्या, देवपूजा, घरांतील वैदिक
सांप्रदाय पाहत तेव्हां म्हणतः— " कायरे गोपाळराव ! तुला कोणर सुधारक
म्हणतात ? येऊन देत बरे असे त्यांना माझ्यापुढें ! बटे शतमुखें आहेत तुला असे
म्हणणारे. त्यांनीं येऊन आधीं तुझे पाय धरावेत अशीच तुझी योग्यता आहे ! "
गोपाळरावजींचें नांव कृष्णभटजी पुढें निघालें कीं त्यांचे उद्गार शेवटपर्यंत
हेच होते.

देवास लावावयाचें, दुसऱ्यानें फुलें वाहावयाचीं व त्यांनीं नमस्कार करावयाचा. ह्याप्रमाणें सर्व देवांचीं दर्शनें घेऊन स्वारी सर्व मुलाबाळांसह बारा वाजण्याचे सुमारास घरीं यावयाची. नंतर मृत्तिकेचें लिंग करून पार्थिवपूजा ते स्वतः करीत व घरच्या देवाची पूजा, नैवेद्य, वैश्वदेव वगैरे उपाध्याय करीत असे. नंतर अतिथी, पांथस्थ, पाहुणे वगैरे असतील ते पंक्तीस घेऊन भोजन करावयाचें.

जेवण अगदीं साधें ! अमुकच पदार्थ जेवणांत पाहिजे, असा आग्रह नाही. चव घेत जेवावयाचे नाही. खारट किंवा आळणी म्हणावयाचें नाही. आणि जेवतांना देखील साऱ्या जेवणात त्यांचें ऐतिहासिक पुराण कधीं संपावयाचें नाही ! आरंभापासून मागचा भात संपेपर्यंत देखील तें चालूच असावयाचें ! 'पेशव्यांची पंगत अशा प्रकारची होती; सव्वा हात लांब केळीचें पान असावयाचें ! साठ भाज्या असावयाच्या ! खाईल रेवढेंच अन्न पानांत राहिलें पाहिजे. मीठ घेणें झाल्यास पानावर ऱ्हाडवें बांकून तें घेतले पाहिजे.' इत्यादि भोजनसंप्रदां ऐतिहासिक कथा, किंवा अन्य विषयावरील, परंतु ऐतिहासिक कथा भोजनाचे देळीं चालावयाच्या हा त्यांचा बहुधा नियम असे. त्यांच्या भाषणांत हास्यरस फार असे म्हणून आम्ही जेवता असतां पोट धरधरून हसावें !

जेवणाचे वेळीं कोणी साधुसंत अगर ग्रामी अथवा प्रवासी उपाशी आहें असें समजल्यास त्याला अन्न पोचवावयाचे असा त्यांचा नेम असे. कोणी अजारी आहे, असें कळून आल्यास त्याच्या समाचारास जाऊन औषधपाणी द्यावयाच ! *

* येथे पंडितांच्या लेखातील रा. ब. गोपाळराव हरि यांच्या पत्नी सौ. गोपिकाबाई ऊर्फ बाईसाहेब यांची दिनचर्या देणे योग्य वाटल्यावरून तीही देतां:-

सौ. गोपिकाबाई फार साध्वी, हुशार, स्वधर्मनिष्ठ, मायाळू औदार्यशाल अणि इतकें असून मोठ्या प्रपंचदक्ष व भाग्यवान् होत्या. गोपिकाबाई अशा योग्य अधिकाारी असल्यामुळे गोपाळरावास घरची फकीर संसारासंबंधानें मुळीच नव्हती. आणि म्हणूनच त्यास बाहेरचे सार्वजनिक कामास वेळ मिळत होता. त्या बाईचें सर्व आचरण किता घेण्यासारखें होतें. संतति आणि संपत्ति, दोनही गोष्टीची

‘ पुनर्विवाह प्रकरण. ’

रावबहादुर गोपाळराव हरि यांच्या या अमदावादच्या कारकीर्दीत सार्वजनिक स्थानांवरून ह्या वेळीं एक मोठीच चळवळ उडाली होती. ती कोणती? तर दक्षिणी ब्राह्मण जातीतील विधवांच्या पुनर्विवाहासंबंधानें. ही गोष्ट फार महत्त्वाची असल्यावरून त्याबद्दल येथें उल्लेख करणें अवश्य आहे.

दक्षिणी ब्राह्मण जातीतील विधवांची स्थिति केव्हांही पाहिली तरी फारच शोचनीय आहे. म्हणूनच ‘ लोकहितवादींनीं ’ आपल्या नंबर २ च्या पत्रांत म्हटलें आहे कीं, “ व्यभिचार मात्र अशानें वाढला आहे. आणि विप्र-

गोपिकाबाईस पूर्ण अनुकूलता होती. त्यांचा चेहेरा कधीही उदास म्हणून नसावयाचा ! जेव्हां पहारें तेव्हां त्यांचा चेहेरा हास्यमुख असावयाचा. दिसण्यांत भय्य आणि तेजःपुंज केवळ साक्षात् लक्ष्मीच होत्या, असें म्हणावयास प्रत्यवाय नाही ! प्रातःकाळां सडासंमार्जन आपण स्वतः किंवा गुजरणांकडून करवून घेऊन देवापुढें आणि घरापुढें रंगवाळिका आपण स्वतः काढावयाच्या, किंवा मुलांकडून अथवा सुनांकडून काढवावयाच्या ! नंतर वेण्णणी; त्यानंतर झुनादि आटोपून स्वयंपाकाचा सिद्धता करून द्यावयाची; आणि मग आपण पूजेस बसावयाचें. मोठ्या देवाची पूजा बहुधा ब्राह्मणाकडून होत असे. परंतु गोपिकाबाईंचा लहानसा देव्हारा निगळा होता. ही पूजा आटोपल्यावर मग तुळसीवृंदावनावर जाऊन तुळसीपूजन होत असे. हातांत एक पोवळ्याची माळ घेऊन प्रदक्षिणा घालावयाच्या ! प्रदक्षिणा झाल्यावर मग घरांत मोठ्या देवघराजवळ जप व्हावयाचा. त्यानंतर दानधर्म नित्य कांहींना कांहीं तरी व्हावयाचा. आज काय आहे ! एकादशी, पौर्णिमा, अमावास्या, व्यतिपात, सोमवती द्वादशी, अशा नित्य नैमित्तिक गोष्टी दानधर्मसंबंधांत रोज रोज कांहीं तरी असावयाच्या आणि त्या सर्व यथाशक्ती नित्य व्हावयाच्या.

गोपाळराव स्नान करून पाटावर येऊन बसले कीं मग गोपिकाबाईंची स्वारी (यांस बहुधा सर्व बाईसाहेब म्हणत) संप्रिध येऊन जवळच कोठें तरी मर्यादेने उभ्या रहावयाच्या. मग मुलांकडून व सुनांकडून चटण्या कोशिंबिरी वाढावयाच्या, आणि अन्नशुद्धी (तूप) शेवटीं आपण स्वतः वाढावयाची. मग गोपिकाबाईंची स्वारी मुली व सुनांबरोबर घेऊन जेवावयास बसावयाची ! याप्रमाणें बाईंची दिनचर्या होती !

स्त्रियांनीं इतर जातीपेक्षां ताळ टाकला आहे. ” तेव्हां अशा गुप्त कृत्यां परिमार्जन जीं गर्भपातादि नीच कृत्यें पंढरपुरासारख्या, नाशकासारख्या क्षेत्रीं घडघडीत चालत असलेलीं डोळ्यापुढें यावीत ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही हा चाललेला अनर्थ कित्येक दयाशील पुरुषांस पहावेना. इंग्रजी पद्धतीं शिकून जे विद्वान्, बहुश्रुत व सारासार विचार करणारे झाले होते, त्यां विधवांच्या अनाचाराबद्दल अत्यंत हळहळ वाटत असे. व ते लोक ह्या अनितीच्या प्रकाराला कांहींतरी आळा बसेल तर पहावा अशा प्रयत्नांस असत. त्यांत विधवा स्त्रियांची पुनर्विवाह करण्याची पद्धति जर ब्राह्मण लोकांत चालूं होईल तर हा अनर्थ पुष्कळ अंशीं टळेल असें बहुतेक लोकांच्या मनानें त्यावेळीं घेतलें होतें. गोपाळराव हरि यांच्या मनांतही हेच विचार घोळत असत. ही गोष्ट त्यांच्या नंबर ८ च्या पत्रांतील २४ व्या कळमावरूनही ध्यानांत येण्यासारखी आहे. आणि त्यांचे पुनर्विवाहाच्या संबंधानें स्पष्ट विचार ‘लोकहितवादी’ वृत्त निबंध-संग्रह पत्र ९।१० व १६ यामध्ये विस्तृतपणानें दिली आहे. रावबहादुर महादेव गोविंद रानडे वगैरे इतर विद्वानांचीही त्यावेळीं तींच मते होती. बालविधवांचे पुनर्विवाह करण्याची रूढी पडेल तर पुष्कळ हितावह होईल असें त्यांचें दृढतर मत होत चाललें होतें. पण “ मांजराच्या गळ्यांत घाट दांघादी कोणी ? ” हा जसा उंदरांस प्रश्न पडला, तसाच ह्यामध्ये पुढाकार घ्यावा कोणी ? ह्याचेंही मोठें कोडेंच होतें. कारण, ह्याकालीं अशा गोष्टीचें नांव काढणें म्हणजे महत्ताक असें समजत व त्याकरितां शास्त्री पंडित व जुन्या चालीचे गृहस्थ फार गवगवा करून मोठें ग्रामण्य माजवीत. म्हणून बरेच दिवस स्त्री-पुनर्विवाहाची चाल प्रचारांत यावी असें नवीन विद्वानांस वाटत होतें तरी त्यांचें भाषण व विचार आडून आडून चालत. प्रत्यक्ष पुढाकार असा घेण्यास कोणी धजत नसत. कारण त्यामुळे कुटुंब-वत्सलावर बहिष्काराची वगैरे अनेक संकटे येण्याचा धाक वाटे. पण अखेर त्यापैकीं सात विद्वान व सम्य गृहस्थांनीं एका पुनर्विवाहाची सिद्धता केली. बहुवरें निश्चित करून हा पुनर्विवाह प्रसिद्धपणं करण्याचें ठरविलें. व त्याचा परिणाम काय होतो, किती लोकांची सजानुभूति त्यास मिळते, हें पाहण्यासाठीं त्यांनीं ठिकठिकाणच्या लोकांस जमील पत्रें लिहिलीं. व ह्या गोष्टीचा अधिक बभ्रा होऊं नये आणि बोलून

दाखविण्यापूर्वी करून दाखवावें अशा हेतूनें या पत्राच्या माथ्यावर ' गुप्त ' अशीं अक्षरें घातलेलीं होती. ह्या पत्राचा नमुना खालीं देतोः—

श्री

(गुप्त)

विधवाविवाहाहार्थ तुम्ही, साह्य खरें, जरि कराल करवाल ॥

धैर्यें दहालाचे बुध हो तद्दुःखाद्रिस कराल करवाल ॥ १ ॥

रा. रा.

यांस

विज्ञापना विशेष, आज कित्येक वर्षे विधवाविवाहाविषयींची वाटाघाट होऊन त्याच्या सशस्त्रतेविषयीं दगैरे ग्रंथही प्रसिद्ध झाले; परंतु त्याचा अजून प्रचार पडला नाही, तो पडण्याचीं हल्लीं चिन्हें दिसत आहेत. हल्लीं एका विधवा कन्येचा विवाह होण्याची सिद्धता झाली आहे, आणि तो निर्विघ्नपणें सिद्दीस जाईल असें दिसतें. वधूवर चित्पावन जातीचे असून वधूचें पालन करणारा या कामास पुढारी आहे. वधूचें वय १६ वर्षांचें असून तिच्या ९ व्या वर्षीं प्रथम वर गत झाला. अद्यापि केशादि अलंकार जसेच्या तसेच आहेत. तिचें पालन करणारे तिचे वधू असून वडील वधूस १०० रुपये दरमहाचा व कनिष्ठ वधूस ६० रुपये दरमहाचा रोजगार आहे. वराचें वय तेवीस वर्षांचें असून विद्याखात्यांत त्यास नोकरी आहे. वर व वधू यांचें गोत्रादि सर्व घटित मिळतें व दोन्ही पक्षांकडून पूर्ण तयारी आहे. तेव्हां अशा प्रसंगीं विधवाविवाहपक्षाच्या लोकांनीं सर्वांशीं मदत करून यशाचा विडा उचलावा एतदर्थ ही आपणास प्रार्थना आहे. आपणा सर्वांच्या साहाय्यानें व परमेश्वराच्या दयेनें लग्नसमारंभ येत्या जेष्ठ शुद्ध ६ षष्ठीस मंगळवारीं म्हणजे ता० १५ जून १८६९ रोजीं मुंबईत घडून येईल. तो कोणते ठिकाणीं होईल त्याची खबर मागाहून लिहूं. या प्रसंगीं आपणांकडून खालीं लिहिलेल्या प्रकारांपैकीं कोणत्या प्रकारची मदत या कामास होईल हें मेहेरबानीनें खुलासेवार कळविण्यांत यावें.

१ लग्नसमारंभास आपण मुंबईत येऊन वधूवरांबरोबर अन्नव्यवहार करूं

शकाल किंवा नाही ? आपणांस रजा मिळण्याची जरूरी असल्यास ती घेऊन आले पाहिजे; तसें न घडेल तर आपण आपले कुटुंबापैकी कोणी पाठवाल कीं नाही ?

२ लग्नसमारंभास पुरुषाप्रमाणें स्त्रियांचीही आवश्यकता असते, तेव्हां आपली सहकुटुंब येण्याची सोय आहे अगर नाही ?

३ मुंबईस लग्नसमारंभास नच येण्याचें जमलें तर लग्नसमारंभांत ज्या गृहस्थांचा व वधुवरांचा अन्नव्यवहार झाला असेल, त्यापैकी कोणा एकाबरोबर आपण अन्नव्यवहार कराल कीं नाही ?

सदरीं लिहिलेल्या मजकुराचे नीट मनन होऊन सत्वर उत्तर यावें कोणत्याही प्रकारें आपणास असह्य संकटांत घालावें असा आमचा हेतु नाही. परंतु विधवादुःखाश्रुमार्जनाच्या कामांत आपणांकडून मदत होईल तितकी आपण सद्गदित अंतःकरणाने कराल असें समजून आपणांस हें विनंतीपत्र पाठविले आहे. आतां आपणांस मागणें इतकेंच आहे की, आपलें जसें मानस असेल तसें उत्तर फार फार सत्वर यावें व पाठविण्याची कृपा व्हावी. आपली जशी सोय व इच्छा असेल तसें करण्याचें आपणांकडे आहे. परंतु या विनंतीपत्राचें अति सत्वर उत्तर मात्र पाठविण्याची पुनः पुनः प्रार्थना आहे, व ती आपण पूर्ण कराल असें जाणून उत्तराची मार्गप्रतीक्षा करीत आहों, तर मर्जीप्रमाणें उत्तर आल्यावर कुंकुमपत्रिका रवाना करूं.

आपणांशिवाय आपल्या माहितीचे कोणी सदगृहस्थ या कामास मदत करणारे असल्यास त्यांचीही नांवें आपण मेहेरबानीनें लिहून पाठवावी, व लग्नसमारंभास येऊन अन्नव्यवहार करण्यास कित्येक सदगृहस्थ तयार असून केवळ पैशाच्याच अडचणीमुळे त्यांचें येणें होणार नाही असें आपणांस वाटत असल्यास त्यांची संख्या इकडे लिहून कळवावी, म्हणजे त्यांचा जाण्यायेण्याचा खर्च देण्याबद्दल विचार होईल.

उत्तर पाठविणें तें रा० विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यांचे नांवें इंदुप्रकाश छापखान्यांत पाठवावें.

खालीं सही करणाराशिवाय दुसरेही बहुत संभावित गृहस्थ या कामांत पुढारी आहेत. कळावें बहुत काय लिहिणें हे विशासना.

१ विष्णु परशुरामशास्त्री.

१ गोपाळ हरी देशमुख.

१ श्री. कृष्णशास्त्री तळेकर.

१ महादेव गोविंद रानडे.

१ विष्णु मोरेश्वर भिडे.

१ जनार्दन सखाराम गाडगीळ.

१ विष्णु परशुराम रानडे.

ह्या संमतिपत्रावर ह्याच सात गृहस्थांच्या प्रथम सद्या केलेल्या प्रसिद्ध झाल्या. व ह्याच सात असामींना पुढे 'विविधज्ञान-विस्तारांतील' लेखकांनै 'सन्धी' असें व्याजोक्तीने नांव देऊन त्यांच्यांतील दोन असामींवर बरीच टीका केली आहे. त्याचा उल्लेख पुढें येईलच. असो.

हीं संमतिपत्रें रवाना झाल्यानंतर लौकरच ठरल्याप्रमाणें सदरहू पुनर्विवाहाच्या कुंकुमपत्रिकाही रवाना झाल्या. त्या अशा:—

पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीकडून.

रा. रा.

यांस

वि० वि० रा० वामन प्रभाकर परांजपे यांची भगिनी चिरंजीव वेणूबाई हिचा द्वितीय संबंध जेष्ठ शुद्ध ६ मंगळवारी ता० १५ जून १८६९ रोजी विनायकपंत करमरकर यांचे चिरंजीव रा० पांडुरंगपंत यांशी गोरज मुहुर्तावर योजिला आहे. तरी आपण कृपा करून सहकुटुंब सहपरिवार येऊन कार्यासद्धि करावी.

लग्नसमारंभ गिरगांवांत गोवाळी तळ्याजवळ रा० ब० मोरोबा कानोबा यांच्या बंगल्यांत होईल. मुंबई ता० १२ जून सन १८६९.

बरील कुंकुमपत्रिके प्रमाणें ठरलेल्या जागी व वेळी हा पुनर्विवाह झाला.

ह्या नव्याच प्रघाताचा पाया घातला त्या वेळीं जुन्या लोकांत व धर्मा-मिमानी शास्त्री पंडितांत केवढी चळवळ उडाली असल, ह्याची केवळ आज कल्पनाच केली पाहिजे. इतका वेळपर्यंत शास्त्री पंडित व जुन्या मतांस चिक-टून राहणारी मंडळी फक्त सोवळेंओवळें, व आचारविचार येवढ्या बद्दलच सुत्राकांच्या नांवानें खडे फोडीत होती. पण आतां तर त्यांनीं घड-बडीत हजारों वर्षांपासून चालत आलेला प्रघात मोडून एकदम प्रसिद्धपणें स्त्रियांचा पुनर्विवाह सुरू केला ! मग काय विचारावें ? सनातन धर्माचा झेंडा घेऊन नाचणारांची काय तारांयळ उडाली, तिला पारावारच नाही. मुंबापुरच्या शास्त्री पंडित मंडळींनीं संतप्त होऊन एक मोठी जंगी सभा

भरविली. व तिच्या मध्ये या नवीन पुनर्विवाहाच्या दंपत्यावर, त्यांच्या सासू-
 कृत्यांवर प्रमुख असलेल्या 'सप्तमी'वर व त्यांच्या सांसर्गीयावर एकदम
 बहिष्कार घातल्याबद्दल ठराव करून तो प्रसिद्ध केला. त्याची एक प्रत शृंगे-
 रीच्या मठाधिपतीकडे, दुसरी संकेश्वराच्या मठाधिपतीकडे, पाठविली. व
 इतरही मोठ्या मोठ्या गावीं त्यांच्या नकला पाठवून त्या त्या लोकांशीं
 अन्नव्यवहार वगैरे न करण्याविषयीं सुचविलें. शंकराचार्यांच्या उभय
 मठांकडूनही ह्या सभेस आशापत्रें येऊन दाखल झाली की, आपण केलें
 झाला श्रीची पूर्ण संमति आहे. तसाच क्रम ठेवावा. नंतर स्त्री-
 विधवा-विवाह सशास्त्र आहे किंवा अशास्त्र आहे, ह्याबद्दल उभय पक्षांत-
 ही पुण्यामध्ये प्रसिद्धपणें वाद होऊन निर्णय ठरविण्याची वाटाघाट सुरू झाली.
 व त्याही खटपटीस कांहीं लोक लागले.

ह्यापुढें स्त्रीपुनर्विवाह सशास्त्र आहे किंवा अशास्त्र आहे हे ठरविण्या-
 करितां मोठमोठ्याल्या विद्वाज् व पंडितांसह श्रीशंकराचार्य मठ संकेश्वर
 यांची स्वारी आपल्या लव्याजम्यानिशीं पुण्यास येऊन तेथें उभय पक्षांमध्ये
 जंगी वादविवाद झाला. उभय पक्षांचे अभिमानी, शास्त्री, पंडित व विद्वाज्
 गृहस्थ जमले. वाद लेखी होण्याचा ठरलें. दोन्ही बाजूंनी आपआपल्या तर्केंच
 पांच पांच पंच नेमलें व एक सरपंच नेमला. पंचांचीं मतें समसमान पडलीं
 तर सर पंचाचे मतानें निकाल व्हावा असे ठरलें. पुनर्विवाह-पक्षाचे तर्कें
 विष्णु शास्त्री पंडित व जुन्या पक्षाचे तर्कें नारायण शास्त्री गजेंद्रगडकर वाद
 करणारे नेमले. नंतर पाराशर स्मृतीतीलः—

नष्टं मृते प्रव्रजितं क्लीबेच पतिते पती ।

पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ १ ॥

ह्या व दुसऱ्या अनेक पुनर्विवाह पक्षाच्या आधारावर वाद व शब्दाच्या
 अर्थाची बरीच ओढाताण झाली. नंतर पंचांचीं मतें घेतांना पुनर्विवाह
 पक्षाचीं चार व जुन्या पक्षाचीं सहा मतें पडलीं व सर पंचाचें मत जुन्यापक्षाकडेच
 पडलें. त्यावरून श्रीशंकराचार्यांनीं पुनर्विवाह पक्ष अशास्त्र आहे असा निकाल
 दिला. व त्याप्रमाणें पुनर्विवाह पक्षावर घातलेला बहिष्कार शंकराचार्यांनीं
 कायम केला. पुनर्विवाह पक्षाचे खरे अभिमानी होते त्यास हा निकाल
 कसत पडला नाहीं व ते बहिष्कृतच राहिले. असे मुख्य सात गृहस्थ होते.

त्यांची नांवें पुनर्विवाह पत्राच्या खाली दिलेली आहेत. त्यासच पुढें थट्टें 'सप्तर्षी' म्हणत. बाकीचे बहुतकरून सर्व प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे झाले. या प्रमाणें जुन्या पक्षाळा जोर आला व बहिष्काराची तीव्रता वाढली. सात बहिष्कृतांत गोपाळराव हरि होतेच, त्यांच्यावर विरुद्ध पक्षाच्या लोकांनी मोठें काहूर माजविलें. त्यामुळें ह्यांतील पुढाऱ्यास कांहीं काल तरी बऱ्याच अडचणी सोसाव्या लागल्या. आधीं खटपटी, किंवा उपद्रवांनी लोकांना कां म्हणाना, अशी कांहींतरी उच्चाढाल पाहिजेच असतें. आणि त्यांत ग्रामपन्थाचें प्रकरण उपस्थित झालें तर मग कांहीं बोलणेंच नाहीं. ज्याला धर्मशास्त्र कशाबरोबर खातात हें सुद्धा माहीत नसतें, ते अरण्या पंडित सुद्धां हवे तसे बहकूं लागतात. व अशा लोकांस मोठा चेव येतो. तशीच यावेळीं स्थिति झाली. प्रत्येक गांवोगांवी सभा भरून कोणाकोणावर बहिष्कार टाकवयाचे याबद्दल चर्चा होऊन मुंबईच्या सभेला मान्यतेचीं पत्रें जाऊं लागलीं. गोपाळराव हरींची दारकाबाई ह्या नांवाची एक कन्या होती. ती बडोदे येथील जहागीरदार श्रीमंत भाऊसाहेब मुजुमदार ह्यांस दिलेली होती. विधवा विवाहाच्या सभेचीं पत्रें जशीं गांवगात्रा खाना झालीं, त्याप्रमाणें बडोद्यास ग्रामस्थांसही पत्र येऊन पोचलें. तेव्हां अर्थात बडोद्याच्या ब्राम्हणांचीही सभा भरून मुंबापुरस्थ ब्राह्मणांनीं केलेला उराव वाचून दाखविला. त्यांत ह्या विवाहांतील पुढारी जे 'सप्तर्षी' त्यांचीं नांवें प्रथमच होती. अर्थात त्यांच्यावर बहिष्कार असल्याचें सर्वास जाहीर झालें. त्यांत गोपाळराव हरि देशमुख ह्यांच्यावर बहिष्कार असल्याचें समजलें व त्यांच्याशींही कोणी ब्राम्हणांनीं अनव्यवहार करूं नये असं झालें.

पुढें गोपाळरावजीकडून नेहेमीच्या रीतीप्रमाणें मुलीस पाठवून देण्याविषयीं श्रीमंत मुजुमदार ह्यांस पत्र गेलें. पण येवढा बहिष्काराचा गवगवा झाल्यानंतर मुलगी माहेरी कशी येणार ? त्यांतून मुजुमदारांचें घराणें म्हणजे जुन्या पद्धतीचें. म्हणून श्रीमंत मुजुमदारांचे कारभारी ह्यांनीं एक मोठ्या लीनतेन त्या पत्राचें उत्तर लिहिलें. तें असः—

श्री.

“राजमान्य राजेश्री रावसाहेब देशमुख स्वामींचे सेवेसी—

पोष्य सदाशिव धोंडदेव धारपुरे कृतानेक सां॥ नमस्कार विनंती येथील कुशल तागायत आषाढ वा॥ ५ पावेतो बडोदें येथें सुखरूप असो. विशेष—

आपले कडून कालरोजी शिपायाबरोबर पत्र आलें तें पावलें. हिकडील मजकूर कीं पुनर्विवाह-प्रकरणीं काल रोजीं सरकारांत सभा झाली. त्यासमयीं मुंबईहून जें संमतीविषयीं पत्र आलें त्यांत विवाह करणार व त्याजला संमत्ति असल्यांचीं नांवें लिहिलेली आहेत. त्यांत आपलें नांव असल्यावरून संमतील मंडळींनीं आपलेविषयीं विचारल्यावरून आपले पत्र आले, त्याअन्वये सभेचे अनुयायी व अधिकारी शास्त्री बगैरे मंडळीस कळविलें कीं, देशमुख मशार-निल्हे यांस मुळींच जाणत नाहींत, व अनुमोदनांत नसतां पत्र लिहिणारांनीं कशावरून लिहिलें ? त्याविशीं आम्हीं सरकारमार्फत विचार केला असता. परंतु जातिद्वेष करणें उचित नसोन अपवाद ठेवीत असल्यास अपवाद प्रायश्चित्त करण्यास सिद्ध आहेत, म्हणोन आपला आशय कळविला. परंतु मुंबईहून आलेलें पत्र त्यांत असून आपलें नांव सत असामींत आहे आणि तिकडेही असामीस अंक्त करण्याचें ठरून त्या संमतावर सर्वांच्या सहा घेतल्या त्यांत आमचे यजमान साहेबांची सही घेतली आहे. याजमुळ चिरंजीव सौभाग्यदती बयाबाईसाहेब यांची खानगी करण्यास अडचण. यास्तव खानगी केली नाहीं. त्याविशीं रोष येऊं नये. कारण हें कृत्य समुच्चयाचे आहे. याजकरितां तूर्त मुलीस आपले तिकडे नेण्याच्या आग्रहाचा विचार व्हावा. आणि या कामाविशीं जिकडून दिलसफाई होईल तें केले असतां उत्तम आहे. कळावें बहुत काय लिहिणें लोभाची वृद्धी असावी हे विनंती.

सदाशिव धोंडदेव धारपुरे.

मजला ज्वर येत आहे.”

ह्यावरून त्या वेळीं ह्या बहिष्काराच्या बंडाने मुलीस नेआण करण्याची किती अडचण होत होती, ही गोष्ट ध्यानांत येण्यासारखी आहे. तरी बरें, मुंबईच्या सभेच्या ठरावांत एक सबड दिलेली होती, ती ही कीं ह्या बहिष्कार-पत्राखालीं एक स्फुट नोट होती, तो लोकांच्या दरीच उपयोगी पडली. ही नोट येणंप्रमाणें:-

“ सदरहु मंडळीनें इंदुप्रकाश पत्रद्वारे आपण या विवाहांत नसल्याविषयीं कळविल्यास त्याविषयीं विचार करण्यांत यावा.”

ह्या झालेल्या विवाहाला गोपाळरावजींची संमति होती, तरी त्या समारंभास त्यास कांहीं प्रत्यक्ष जातां आले नव्हतें; आणखी अमदावादच्या दक्षिणी ब्राह्मणांची त्यांच्यावर अत्यंत पूज्यबुद्धि होती. यामुळें तेथील ब्राह्मणांनीं

गोपाळरावजींचें नांव बहिष्कारांत दाखल झालेलें पहातांच दक्षिणी ब्रह्मचूदांनीं लागलीच मोठ्या ईर्ष्येन सभा भरवून गोपाळरावजी हे पुनर्विवाह झाल्याचे दिवशीं अमदाबादेसच होते त्यांजकडे कोणताही दोष येऊं शकत नाहीं असा सर्वानुमतेन ठराव करून तो बडोद्याच्या सभेकडे पाठविला. व तो पाहून बडोद्याच्या सभेनें रावबहादुर गोपाळराव हरि यांजकडे कोणताही दोष येत नाहीं असा ठराव केला. हे दोनीही ठराव खाली दिले आहेत.

श्री.

यादी अमदाबादकर मंडळी समस्त यांजकडून लिहिण्यांत येतें कीं, राजेश्री गोपाळराव हरि देशमुख हे जेष्ठ शुद्ध ६ च्या पूर्वीपासून तों जेष्ठ शुद्ध १२ पर्यंत अमदाबादेस होते, हें आम्हांस माहीत आहे. म्हणून आम्ही यादीच्या खाली सहा करित आहोंत. आषाढ वा॥३० संवत् १९२५ मंदवर.

सहा—रामभट अग्निहोत्री इ० १० ब्राम्हणांच्या.

यानंतर दुसरी सभा भरून निर्दोषतेबद्दल ठराव केला तो:—

श्री.

यादी अमदाबाद येथें दक्षिणी ब्राह्मणामध्यें मुंबईस पुनर्विवाह झाल्यावरून ग्रामण्य उत्पन्न होऊन रा० गोपाळराव हरि देशमुख यांजवर ग्रामस्थांनीं संशय घेऊन सभापत्र केलें आहे. त्याचें कारण काय येथिं आम्ही येथें आल्यावर वे० राजश्री सामभटजी अग्निहोत्री हे येथें प्रमुख दिष्ट ब्राह्मण आहेत त्यांस जाऊन विचारांत त्यांनीं कागदपत्र दाखविले. व मजकूर सांगितला. तो सर्व ऐकून घेतां आम्हांस असं दिसलें कीं, देशमुख यांजवर कोणताही संशय लागूं पडत नाहीं व विनाकारण दुराग्रहानें हें ग्रामण्य उत्पन्न केलें. त्याचीं कारणें अशीं आहेत कीं:—

१. पांडुरंग शिवराम भावे यांचे सहीचें छापलेलें पत्र कीं, जेष्ठ शुद्ध ११ चे दिवशीं ठाकुरद्वारीं सभा होऊन नवरानवरी व नवरीचे २ भाऊ व दुसरे प्रमुख असामी सात एकूण ११ वाळींत घालण्याचा ठराव केला आहे. तो तुम्ही आपले गांवीं प्रसिद्ध करावा म्हणून.

२. रामभटजी यांनीं शिवराम पांडुरंग यांचें पत्र खरें किंवा खोटें व तें कोणीं लिहिलें याचा संशय आहे तो निवारण झाला पाहिजे, म्हणोन पांडुरंग

शिवराम यांस पत्र लिहिलें त्याची नकल दाखविली. परंतु त्याचें उत्तर आलें नाहीं म्हणतात.

३. रामभटजीस वगैरे ग्रामस्थ मंडळीनें दुसरें उलट पत्र लिहिलें आहे कीं, देशमुख हे विवाहास गेले नव्हते. द्वादशीपर्यंत अमदाबादेस होते.

४ पुण्याचें पत्र दाखविले परंतु त्याजवर दोनच सद्या आहेत.

५ बडोद्याचे पत्रांत जे लग्नास गेले असतील त्यांचा विचार करावा असें आहे.

६ कांहीं मंडळींचा बहिष्कृतांशीं अन्नव्यवहार झाला म्हणून तोंडानें म्हणतात परंतु पत्रांत नाहीं.

७ भास्करशास्त्री ताम्हनकर, सखारामशास्त्री काळे, महादेव चिमणाजी आपटे, नारायण मोरेश्वर कुंटे, या चार असामीचें पत्र जेष्ठ वा। ६ चें आलें कीं, ठाकुरद्वारांतील सभेचे म्हणून पत्र आलें तें खोटें आहे. सभाच झालेली नाहीं, व कांहीं निर्णय ठरला नाहीं. गणेश बापूजी मालवणकराने तो तपास केला म्हणून.

८ हें पत्र खरें ठरल्या शिवाय संमतीपत्र करणें बाष्कळ दिसतें. खात्री-लायक पुरावा ध्यावयाचा होता. कारण एक जणाचें पत्राविरुद्ध चौघांचें पत्र आहे.

९ शिव पांडुरंग यांचे पत्रांत असा मजकूर आहे कीं, जे विवाहास गेले नसतील त्यांचा विचार व्हावा. परंतु त्यांचा विचार मुळींच न करतां व उलट पत्रावर सही केली असतां दोष ठेवितात. त्यांचें विरुद्ध १९२ असामी सम्यांच्या सद्यांचें पत्र हें खोटें आहे. त्याचा विचार झाला नाहीं.

१० रामभटजी कबूल करतात कीं, देशमुख लग्नास गेले नव्हते. तथापि आपणच दोष ठेवतात हें आश्चर्य आहे.

११ बहिष्काराचें पत्र प्रसिद्ध झाल्यावर अन्नव्यवहार झाल्याचा पुरावा नाहीं.

निर्णयसिंधु परिच्छेद ३ प्रथम भागांत कलिवर्ज-प्रकरणांत 'कलौ कर्तैव लिप्यते इति व्यासोक्तेः' असें वचन आहे. यावरून पुनर्वि-वाहाबद्दल ज्यास अशास्त्र बाटेल त्यांनीं फक्त नवरानवरीस दोष ठेवावा. परंतु इतरांचीं नांवें घेण्याचें मुळींच कारण नाहीं. असें, सर्व कागदपत्र आम्हीं पाहिलें त्याजवरून आमचे ध्यानास आले. त्याजवरून सभा भरवून आम्हीं

बोलवणें केलें. हा सारांश आम्हीं लिहिला. तो मान्य असेल त्यांनीं सही करावी ता. १० नोव्हेंबर सन १८६९ इसवी.

[सहा] प्रभाकर हर जोशी राहाणार श्रीक्षेत्र वाई
हल्लीं मुकाम अमदाबाद.

१ नारो बापूजी साठे.

२ वासुदेव हरी वैद्य.

३ गोविंद पांडुरंग नातु. इ. इ. ३१ सहा.

वे. प्रभाकर हर जोशी हे वाईचे राहणारे असून ते सार्हाजक अमदाबादेस गेले होते. त्यांनीं या प्रकरणाची चौकशी करून सभा भरवून हा ठराव पास केला. व त्याची प्रत बडोद्याचे ब्राह्मणांकडे रवाना केली. त्यावर बडोद्याच्या ब्राह्मण सभेचेंही त्यास अनुकूल उत्तर आलें तें असें:—

श्री

वेदमूर्ति रा. रा. रामभट्टजी अग्निहोत्री व समस्त ब्राह्मण ग्रामस्थ

शहर अमदाबाद यांसी.

शहर बडोदें येथील समस्त ब्राह्मण मंडळी यांजकडून कळविण्यांत येतें कीं, रा. रा. गणेश विनायक वेहेरे यांच्या मार्फत रा. रा. गोपाळराव हरि देशमुख हे मुंबईस पुनर्विवाहास गेले नाहींत, ह्याबद्दल तुम्ही समस्तांच्या सहीचा दाखला पाठावेली तो पावला. त्याप्रमाणें मशर निल्हे देशमुख लग्नास गेले नाहींत. सबब त्याजकडे दोष नाहीं, हें समस्तांस कळावें.

ह्या पुनर्विवाहाच्या संबंधांत ' लोकहितवादी'नीं त्यांच्या नेहेमींच्या स्वभावाप्रमाणें मनस्वी माहिती गोळा करून ठेवून, अनेक प्रकारचे ग्रंथ चाळून, नाना प्रकारचे शास्त्रार्थ व ऐतिहासिक माहिती मिळवून ठेविली आहे. ती सारी देण्यास येथें सबड नाहीं. तथापि त्यांनीं पुनर्विवाहाच्या प्रतिपक्षीयांस कांहीं प्रश्न घातलेली एक याद त्यांच्या दतरांत मिळाली, तेवढी येथें सादर करतों.

श्री

यादी—शास्त्री मंडळी यांस प्रश्न—बितपशील.

१ श्रुति स्मृति व पुराणें हीं एका खालीं एक धर्मास प्रमाण मानतां कीं नाहीं ?

- १० विशेष वाक्यान्ते सामान्य वाक्याचा बोध होतो की नाही ?
- ११ दोन वाक्ये समान असल्यास विकल्प होतो की नाही ?
- १२ रुढी बळवान की शास्त्र बळवान आहे ?
- १३ कलियुगांत काही कमें वर्ज केली आहेत, त्यापैकी कितीएक चाळता व कितीएक चालत नाहीत. उदाहरण—मातुल कन्या—दीर्घयात्रा—दीर्घकाल ब्रम्हचर्य—समुद्रयान—इत्यादि. यांस कोणी प्रायश्चित्त योजित नाही, याचे कारण काय ?
- १४ कलियुगापूर्वी पुनर्विवाहधर्म होता, किंवा नाही ?
- १५ पराशरस्मृति कलियुगाविषयी आहे की नाही ?
- १६ पराशराने पुनर्विवाह विधान केले आहे की नाही ?
- १७ अग्निहोत्र, संन्यास, हीं कर्त्तव्य वर्ज्य आहेत की नाहीत ?
- १८ निर्णयसिंधुकारानेंच पुनर्विवाहाचा विचार केला आहे. त्यांत पराशराची स्मृती मुळीच सोडून दिली, याचे कांही कारण आहे की काय ?
- १९ पुराणोक्त आणि सामान्य पुनर्विवाह न करण्याविषयी वचन असल्यास त्याचा पराशरस्मृतीने बोध होण्यास काय हरकत आहे ?
- २० कलिवर्ज्यकमें लिहिली ती कांही चालतात व कांही चालत नाहीत, तेव्हां कलिवर्ज्यकमें हिकडे असतां कमी श्रेयस्कर समजावी किंवा पाप समजावे ? पाप असल्यास त्याचें प्रायश्चित्त कोठे लिहिलें आहे ?
- २१ दीर्घकाल ब्रम्हचर्य कर्त्तव्य वर्ज्य आहे, तर विधवांस जन्मपर्यंत ब्रम्हचर्य करण्यास कां लावावे ?
- २२ पुनर्विवाहाचा निषेध चारी वर्णांस किंवा ब्राह्मणांस मात्र लागतो ?
- २३ ब्रह्महत्येने गर्भपात अधिक पाप आहे की नाही ?
- २४ वैधव्यपीडा ज्यांस सहन होत नाही त्यांस सहगमन म्हणून निर्णयसिंधुने लिहिलें आहे. त्यास सहगमन हल्ली बंद झालें. तेव्हां वैधव्यपीडित विधवेस भति कोणती ?
- २५ पुनर्विवाहाचे वैधव्य श्रेयस्कर असेल; परंतु पुनर्विवाहांत पाप आहे काय ? व त्यास वचन कोणतें ?
- २६ ज्या आचारापासून गर्भपातादिक पापें उत्पन्न होत असतात आणि त्या आचारांस शास्त्रांत बाधक वचने मिळाल्यास शिष्टांनी टाकावा किंवा अश्लिष्ट पापें उत्पन्न होतील असाच आग्रह धरवा ?

१९ शूद्रांतील पुनर्विवाह हें जर पाप आहे, तर आजपर्यंत शंकर मध्वादिक उपदेशक ह्यांनी अनेक पापें सोडविण्याविषयी जो उपदेश केला, त्यांत त्यांचा निषेध कां केला नाही ?

२० वेदांत पुनर्विवाहाचें विधान आहे कीं नाहीं ? आणि त्या मंत्राचा उपदेश अग्निहोत्री यांचे स्त्रियांस व सतीस मरतेसमयीं करण्याचा विधि आश्वलायन, बोधायन, नारायणभट्ट, कमलाकर, धर्मसिंधु या सर्वग्रंथांत लिहिला आहे कीं नाहीं ?

२१ पुराणांत दमयंती-उलूपी-दिव्यादेवी-यांचे पुनर्विवाह लिहिले आहेत कीं नाहीं ?

२२ पराशरांनीं पुनर्विवाह लिहून औरस व दत्तक असे दोन पुत्र लिहिले, तेव्हां पुनर्विवाहाचे स्त्रीचा पुत्र औरसांत किंवा दत्तकांत धरावा ?

२३ मधुपर्कांत आलंभन पक्ष व उत्सर्जन पक्ष असे दोन सूत्रीं लिहिलें, त्यापैकीं आलंभनपक्ष कलि-वर्ज्यांत गेला, तेव्हां त्या कर्माचे मंत्र कोणी उच्चारितही नाहीं. तसें पुनर्विवाह-कर्मोत्पादक मंत्र उच्चारूं नये. ह्या आचाराबद्दल कलियुगांत कोठें निषेध लिहिला आहे कीं काय ?

२४ एक समयीं दोन नवरे करूं नये. परंतु समयभेदानें केल्यास चिंता नाहीं असें वेदांत व वेदांतभाष्यांत आहे कीं नाहीं ?

२५ पराशराचें वचन हा अपूर्व विधि आहे. आणखी पंचापर्त्तीमुळे त्यास अपूर्वत्व आहे. अन्य विपत्तीचे ठायीं निषेधवाक्यास चरितार्थ आहेच.

२६ प्राचीन युगांत नियोग चालूं होता तो कलियुगांत बंद झाला. व दत्तककन्या परकीयास लग्नापूर्वीं देत हाही कर्लांत निषेध केला आहे. तेव्हां या दोन विषयांचीं वाक्यें पुनर्विवाहास लावणें योग्य आहे कीं नाहीं ?

२७ अर्कविवाह पुरुषांस तिसरा गणतात. स्त्रीस कुंभविवाह करतात. तो प्रथम बराशीं दुसरा विवाह असें म्हणण्यास कांहीं चिंता आहे काय ?

२८ पुनर्विवाहविधायक नारद इत्यादिक दुसऱ्या स्मृति आहेत. त्यास चरितार्थ कसा द्यावयाचा ?

२९ अशीं अनेक कर्में, श्राद्ध, अग्निहोत्र, मुंज इत्यादि पुनरपि करते वेळेस विधि पहिल्याप्रमाणेंच तसें पुनर्विवाहाचा विधि एक सारखाच असें कां म्हणूं नये ?

३० बापाच्या गोत्रांतून कन्या लग्नसंस्कारानें नवऱ्याचें गोत्र घेते, तसें पुनर्विवाहसंस्कारानें दुसऱ्या नवऱ्याचें गोत्र तिला मिळण्यास हरकत काय ?

३१ अभिमानानें मुख्य × × × दिकांनीं पुनर्विवाह टाकून अलीकडे कन्या विधवा ठेवण्याचा प्रचार घातला तसा शास्त्र व वेदाशा बुडवून ब्राह्मणांनीं घातला नसेल असें होण्यास अशक्य काय ?

३२ पुरुषांनीं सवती करून आपली अपत्यदुर्दशा व कलह माजवाबे आणि स्त्रियांनीं पतिमरणानंतरही पुनर्विवाह--कुमारिका असतांही--करूं नये यांत कांहीं न्याय किंवा नफा आहे काय ? यापासून दिवसेंदिवस अनेक-विध पापें होतात. आणि बालहत्या केलेल्या विधवा पुनरपि शांतीत वागतात हें आपल्यास ठाऊक असतां डोळेझांक करावी यांत पुण्य आहे काय ?

या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें × × ४२ स्मरोन धर्मपरायण बुद्धीनें लिहून द्यावी. जागून अधर्म सांगाल तर सर्व जगांतील पातक लागेल. अस समजून स्वधर्म जाणून नंतर आम्हांशीं बोला.

या पुनर्विवाहाच्या प्रकरणांत बहिष्कार घालण्याचा इतका सुळसुळाट झाला होता कीं, त्याला ताळ ना तंत्र ! ज्यानें उठावें त्यानें अमुक अमुक गृहस्थांवर बहिष्कार ठेविला आहे म्हणून प्रसिद्ध करावें. त्यांत खुनशी स्वभावाचे मनुष्याचें तर फारच पिकलें. आपला ज्यांच्याशीं द्वेषभाव असेल, तो द्वेष उगमून घेण्याला उपद्रापी मंडळींना तर ही संधि उत्तमच सांपडली. केवळ द्वेषबुद्धीनेंही कित्येक लोक सभ्य लोकांवर बहिष्कार घातल्याचें प्रसिद्ध करूं लागले. कांहीं लोकांनीं बहिष्कार घालावा व दुसऱ्या शेकडों लोकांनीं तो अमान्य करावा असा सारखा धुमाकूळ चालला होता. खालचा सभेचा एक ठराव पहा:—

इंदुप्रकाशची पुरवणी सोमवार ता. ४ आक्टोबर सन १८६९.

वे. शा. सं. रा. रा. सर्वब्रह्मवृंद यांस—

“साष्टांग नमस्कार विनंती विशेष. खालीं सध्या करणार ब्राह्मणसमुदाय यांजकडून नम्रतेनें कळविण्यांत येतें कीं, आषाढ शुद्ध १० रविवार शके १७९१ रोजीं मुंबई येथें हिंदुधर्मव्यवस्थापक सभेंत रा. रा. गणेश बापूजी मालवणकर या नांवाच्या गृहस्थानें (वे. शा. सं रा. रा. भास्कर अनंत

शास्त्री, सखाराम शास्त्री काळे, आप्ति महादेव चिमणाजी आपटे, अण्णा मोरेश्वर कुंटे) या चार असामीस बहिष्कार आहे असें सर्व सभासदांस सांगितलें व याचें कारण त्यांनीं असें सांगितलें की, ज्येष्ठ शु० ११ रविवार शके १७९१ रोजीं ठाकुरदारांत, भरलेल्या सभेंत जी हकीकत झाली तिजविषयी खोटी हकीकत सदरहू चार ब्राह्मणांनीं छापून प्रसिद्ध केली. परंतु त्या चौघांच्या पत्रांतील हकीकत बिलकुल खोटी नाहीं असें आमचें पूर्ण मत आहे. सदरील हकीकतीचा खरेपणा मशारानिरुद्धे मालवणकर याच्या पदरांत घालण्याकरितां कांहीं गृहस्थ अनेक वेळां सभेस गेले असून त्यांस बोलूं दिलें नाहीं, व या प्रकरणीं तुमची कांहीं एक तक्रार आम्हीं ऐकत नाहीं असें साफ सांगितलें. या सर्व कारणांवरून हा बहिष्कार रास्त नाहीं, सबब आम्हांस माफ्य नाहीं.”

द्याच्या खालीं ‘ विष्णु दाजी गद्रे ’ इत्यादि सद्या आहेत.

हें तर काय, पण खुद्द श्रीशंकराचार्यांनीं पाठविलेल्या धर्माधिकार्यावरच कसा बहिष्कार घातला आहे हें खालच्या ठरावावरून दृष्टीस पडेल. हा ठराव असा आहे:—

॥ श्री सद्गुरु-प्रसन्न ॥

वे. शा. सं. रा. रा. समस्तशास्त्री, भिक्षुक व शिष्ट गृहस्थ मुक्काम अमदावाद यांस:—

साष्टांग नमस्कार वि. वि. मिति पौष वद्य ६ रोज शनिवार शके १७९१ रोजीं मुंबई येथील ग्रामस्थ ब्रह्मवृद्धांची सभा श्रीमुलेश्वरी काशी-विश्वेश्वराच्या सभामंडपांत भरली होती, त्यासमयीं सुमारे १०००० वर ब्राह्मण मंडळींचा समुदाय जमला होता, त्यांत हरि गणेशशास्त्री बरवे नि. श्री शंकराचार्य व गणेश बापूजी मालवणकर हिंदुधर्मव्यवस्थापक सभेचे चिटणीस यांजवर खालीं लिहिल्याप्रमाणें दोष स्थापित होऊन त्यांना शक्ति बहिष्कृत केलें. तो मजकूर आपणांस कळविण्याकरितां ग्रामस्थांच्या आज्ञेवरून लिहीत आहे.

गणेश बापूजी मालवणकर यांजवरील दोष:—या गृहस्थावर मागे येथें ग्रामस्थांनीं त्याच्या धर्मविरुद्ध आचरणाबद्दल बहिष्कार घातला होता. त्या दोषामसून शास्त्रीत्या त्यानें आपली सुटका करून न घेतां चौकीकडे ब्राह्मण लोकांत भ्रष्टा केली, व पुनर्विवाहाच्या निमित्तानें, आपला दोष छपविण्या-

करितां कित्येक दुराग्रही लोकांच्या बुद्धीस भ्रंश करून दैकडों ब्राह्मणांवर निराधार व विचारपूस केल्याशिवाय बहिष्कार घातला. ते लोक आमच्या-वरील दोषारोप सिद्ध करून द्या म्हणून म्हणत असतां तिकडे दुर्लक्ष केलें. कित्येक सज्जनानीं तुम्ही असा निष्कारण ब्रह्मछल करूं नका म्हणून त्यांस अनेक वेळां सांगितलें असून त्यांचें त्यांनीं ऐकिलें नाहीं. याप्रमाणें अनेक पातकें करून त्यानें ब्रह्मद्रोह संपादिला.

हरि गणेश बर्वे:—याजवर दोष असा आहे कीं, त्यांना गणेशशास्त्री यांच्या वर्तणुकीचा सर्व प्रकार कळून आला असतां तिकडे दुर्लक्ष करून त्यास ब्रह्म-छलाचे कामांत समजून उमजून मदत केली व तेणेंकरून श्रीमत् शंकराचार्य जगद्गुरु यांनीं विश्वासानें व सात्त्विकबुद्धीनें धर्मव्यवस्थापनेचें काम यांच्यावर सोंपविलें असून त्या अधिकाराचा त्यांनीं उपमर्द करून गुर्वांशा अमान्य केली.

वरील कारणाकरितां सदरहू दोन गृहस्थ खाली लिहिलेल्या शास्त्रवचनाच्या आधारें बहिष्कृत होण्यास पात्र झाले आहेत; सबब त्यांना आजपासून बहिष्कृत केलें आहे. याजकरितां त्यांच्याशीं अनोदकादि व्यवहार कोणीं करूं नये, केल्यास तेही त्यांच्याच दोषाचे अधिकारी होतील. कळावें हे विनंति.

गौतम.

अनृताभिशांसनगुरोरनृताभिशांसनमिति महा पातक समानि ।

याशबल्क्य.

मिथ्याभिशांसिनो दोषोद्विः समोभूतवाक्चिः ।

मिथ्याभिशांस दोषंच समादत्ते मृषावदन ॥ १ ॥

मुंबईग्रामस्थांचे आशेवरून बामनभट विष्णुभट अभ्यंकर इ० खु०

मि० पौष वद्य ७ रविवार शके १७९१.

ताजाकलम—सदरहू बहिष्कृत केलेल्या दोन इसमांस समेत येऊन आपल्यावरील दोषांचा जबाब देण्याकरितां लेखी तोंडीं निर्मंत्रणें केली असून ते समेत आले नाहींत. व ब्रह्मवृंदाचा उपमर्द करून गैरक्षित जबाब दिल्या, हींही आपणांस कळावें.

वे. रा. रामभटजीं अग्निहोत्र यांस नमस्कार. आपण सदरहू ग्रामांत व शहरापास समा भस्कून कळावें. ज कळविल्यास महापातकाचा दोष आप-

णांस लागेल. सबब श्री अग्निनारायण व श्री वेदोनारायण यांची शपथ समजून अलक्ष न करावें ही विनंति. संमति-पत्र करून उत्तर पाठवावें.

असो. त्या वेळी अशी बेबंदशाही चालली होती हें समजण्याकरितां बरील पत्रें दिलीं आहेत. परंतु गोपाळरावजींना ते लक्षसमारांभास हजर नव्हते या मुद्यावर अमदावाद व बडोदें येथील ब्रह्मचुंदांनीं त्यांस शुद्धिपत्र देऊन दोषमुक्त केलें. इतकेंच नव्हे तर श्री द्वारकामठाचे स्वामी श्री शंकराचार्य ह्यांनीं त्यांस अपवाद प्रायश्चित्त देऊन संतिपावन असल्याचें आशापत्रही दिलें.

ह्या पुनर्विवाहाच्या प्रकरणांतून 'लोकहितवादी' पार पडले न पडले तोंच कांहीं दिवसांनीं दुसरें एक बहिष्कार-प्रकरण गोपाळरावावर उपस्थित झालें. त्याची हकीकत अशी:—

विलायत-प्रकरण.

गोपाळराव हरी यांच्या संततीसंबंधानें येवढा वेळपर्यंत आम्ही उल्लेख केला नाहीं. परंतु कळविण्यास मोठा आनंद वाटतो कीं त्यांना परमेश्वरानें जशी संमति तशीच संततीही दिली होती. त्यांना सहा पुत्र असून दोन कन्या होत्या. हे त्यांचे सारे मुलगे इतके बुद्धिवान, विद्वान, पदवीधर, एकपेक्षां एक उच्च दर्जाचे निपजले कीं त्या प्रत्येकाचे थोडे थोडे तरी इतिवृत्त दिल्यावांचून गोपाळराव हरींचें चरित्र पुरेंच करतां येणार नाहीं. ह्याकरितां त्यांचें एक प्रकरण स्वतंत्रच पुढें देण्याचें योजिलें आहे. पण विषयानुरोधानें त्यांच्या पैकीं जे एक चिरंजीव विलायतेस जाऊन ब्यारिस्टर अँट लॉ होऊन आले होते, त्यांच्याच संबंधानें येथें थोडासा उल्लेख करितों. हे चिरंजीव त्यांच्या मुलांतील दुसरे होत. त्यांचें नांव कृष्णराव गोपाळ ऊर्फ अण्णासाहेब. हे ब्राह्मण जातीतील पहिले बॅरिस्टर. हे लहानपणापासूनच फार बुद्धिमान व तरतरीत असत. ते मुंबई युनिव्हर्सिटींत बी. ए. ची परीक्षा फर्स्ट क्लासांत पास झाल्यावर, सरकारांतून खानदानीच्या तरुणांना विलायतेस धाडून विशेष प्रकारचें विद्यार्जन करवावें म्हणून ज्या कांहीं शिष्यवृत्त्या (Scholarships) देण्याचें ठरलें होतें, त्यांतील एक शिष्यवृत्ती अण्णासाहेब यांस मिळाली. म्हणून त्यांस गोपाळरावजींनीं विलायतेस बॅरिस्टर होण्याकरितां पाठविलें. त्याप्रमाणें ते १८६९ मध्ये विलायतेस गेले व बॅरिस्टरची परीक्षा पास होऊन १८७३ चे

आरंभी मुंबईस परत आले. तेव्हां पुन्हा हें बहिष्कार-प्रकरण घुमूं लागलें. तें जागून गोपाळराव हरींनीं अण्णासाहेब अमदाबादेस आले असतां त्यांस घरीं उतरण्यास न आणतां निराळ्या बंगल्यांत राहण्याची त्यांची सोय केली होती. तरीमुद्दां हा बहिष्काराचा व प्रायश्चित्ताचा ससेमिरा त्यांच्या मागचा कांहीं चुकला नाहीं. ह्या प्रायश्चित्ताला इतकें महत्त्व आले होते कीं त्याची किंमत ५००० रुपयापर्यंत चढली! ही गोष्ट गोपाळरावजींचे जामात श्री. चिंतामणराव नारायण ऊर्फ भाऊसाहेब मुजुमदार ह्यांच्या खाली दिलेल्या पत्रावरून कळून येईल. त्यांचे पत्र असें:—

श्री

ती. रा. रा. रावसाहेब वडिलांचे सेवेसी.

बालके चिंतामण मुजुमदार यांचा शिर साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत आश्विन वद्य ५ गुरुवार पावेतो वडिलांचे आशीर्वादे करून सर्वत्र सुखरूप असो विशेष. वे. रा. रघुपती बुवा यांच्या हातून निकाल होईल असे दिसत नाहीं. त्यानें आपलेप्रमाणे यत्न केला. परंतु व्यर्थ. कोणी गृहस्थ आम्हास असे सुचवितो कीं, ५००० रुपये खर्च केल्यास काशींतील ब्राह्मणांकडून रा. रा. कृष्णरावामुद्दां प्रायश्चित्त देववीन. मजीं असल्यास नक्की करून आपणांस कळवितों. रुकार असल्यास होण्यासारखें आहे. आम्हांस वारंवार अडचण पडत आहे. हें आपणास लिहावें असे नाहीं. मी या कामीं पुष्कळ यत्न करित आहे. कोणतेही प्रकारे लवकर मोकळीक व्हावी. वज्रचुडेमंडित सौ. येसुबाईस सरकारी बाराशाचा समारंभ पाहण्यासाठीं ठेवून घेतलें आहे. करितां विलंब लागला. कळावें बहुत काय लिहिणें कृपा लोभाची वृद्धि निरंतर पूर्ण चंद्रवत् असावी हे विज्ञापना.

अण्णासाहेब देशमुख अमदाबादेस गेले ते श्रीमत् शंकराचार्यांचें शुद्धिपत्र घेऊन गेले होते. तरी मुद्दां बहिष्काराचा बंडावा हा होताच. अखेर त्यांनीं काशीहून शुद्धिपत्र आणविलें, तेव्हां हें सर्व प्रकरण मिटलें. काशी येथील शुद्धिपत्र खाली दिलें आहे.

श्री

गोपाळराव हरी देशमुख यांकडून वे. शा. रा. बाळकृष्ण भट पराडकर येथें आले, त्याजबरोबर पत्र आलें त्यांतील सारांश:—

वे. रा. दामोदर भट राहूरकर यात्रेबद्दल वे. रा. हरभटजी गरुड अमदावादेस जाऊन रा. राघोबा रामचंद्र यांचे घरी ता. १६ आगस्ट रोजी शनिवारी सभस केली. त्यांत देशमुख यांस आमंत्रण केलें नाहीं. याजकरितां सभेंत बाळकृष्ण भट पराडकर ह्यांनीं विचारलें कीं, या सभेंत देशमुख यांस आमंत्रण कां केलें नाहीं ? देशमुख यांजवर कोणी अनुवादक आहे कीं नाहीं ? तेव्हां नारायणराव बकिल, बापू काकाजी, व भास्कर शास्त्री आदिकरून सर्व बोलले कीं, आमची कांहीं तक्रार नाहीं. त्याजवर गरुड यास विचारातां ते बोलले कीं दानाध्यक्ष यांनीं सांगितलें तसें आम्ही केलें. त्याचें कारण त्यास पुसावें. त्यास गरुड यांस कोणते कारणानें अशी ताकीद झाली होती म्हणून विचारतात.

ते म्हणतात कीं, देशमुख यांचे चिरजीव कृष्णराव गोपाळ हे विलायतेहून परत आल्यावर अमदावादेस आले होते. त्यांचा संसर्ग झाल्याबद्दल कोणी शंकाय घेतात. म्हणोन आमंत्रण केलें नाहीं.

ह्या प्रकरणांत मुद्दे दोन आहेत ते असे कीं,

- १ विलायतेहून परत आलेले ब्राह्मणांचा संसर्ग झाला आहे कीं काय ?
- २ कृष्णराव यांचा संसर्ग दोषावह आहे कीं काय ?

पहिले मुद्याविषयी विचार करतां बाळकृष्णभट पराडकर हे देशमुखांचे घरी असतात. त्यांचे सांगण्यांत कृष्णराव हे वैशाखमासी आले होते. ते बेंगळे घरी राहिले होते. त्यांचा कांहीं संसर्ग घडला नाहीं. सभेंत यांजविषयी दुसरे कोणी साक्ष दिली नाहीं. तेव्हां फक्त गरुड यांचे बोलण्यावर मात्र ही गोष्ट राहिली. दानाध्यक्ष यांजकडून गरुड यांस कांहीं सांगणें नव्हतें. त्यांनीं ऐकिवावरून हा उपक्रम केला. त्यांत कांहीं हांशील नाहीं. स्वपुष्पन्यायक हा संसर्गाचा दोष मिथ्या आहे.

दुसरे मुद्याचा निर्णय असा दिसतो कीं, कृष्णराव देशमुख यांनीं प्रायश्चित्त घेऊन शंकराचार्यांस ब्रह्मदंड देऊन त्यांजकडील पत्र आपलें नांवचें एक व त्याजबरोबर नारायणभट बिन बापूभट काळे होते त्यास पात्रम केल्याचें दुसरे अशीं दोन पत्रें चैत्र वा। ११ ची घेतली ती बाळकृष्णभट यांनीं दाखविली:-

संप्रत काळीं राज्यकारणप्रयुक्त व विद्या शिक्षणकारितां व परित्या देण्याकरितां विलायतेस जाण्याचे अनेक प्रसंग प्राप्त होत आहेत. इहीं साक्षी

वेण्याकरितां सरकारांतून बहुतोस हुकूम झाले आहेत. ही सर्व कामे अवघड दिसतात.

वे. मू. रा. यशेखरशास्त्री सुरतकर यांनी प्रस्थानचंद्रिका म्हणून एक ग्रंथ इ.स. १७९१ मध्ये छापून प्रसिद्ध केला. त्यांत देशांतराचा दोष नाही असे शास्त्रीया सिद्ध केले आहे.

त्या आलीकडे रा. गणेश सीताराम गोळबलकर सरमुमे निसवत होळकर सरकार हे कितीएक ब्राह्मणांसहित विलायतेस गेले. त्याजबद्दल श्री स्वामी शंकराचार्य यांनी शुद्धपत्र करून दिलें त्या वेळेस स्वामींनीं शास्त्रार्थाचा एकंदर निचार करून निर्णय केला. त्याजबद्दल क्षेत्राक्षेत्री अनुमोदन वेण्याकरितां लिहिलें होतें. त्या क्षेत्रांची नावे:—

१ श्री क्षेत्र काशी येथील सहा पंडितांनीं प्रायश्चित्तानें ब्राह्मण शुद्ध होतो असे लिहिलें आहे.

२ राजधानी इंदूर येथील १६ पंडितांनीं सदरहूप्रमाणे अभिप्राय दिला.

३ पुण्याचे २५ पंडितांनीं सदरहूप्रमाणें अभिप्राय दिला.

४ वाई, सातारा, कऱ्हाड, सांगली, श्री वाडी नरसिंह, या पांच क्षेत्रांनीं याचप्रमाणें ठरविलें आहे.

श्री तारानाथ तर्कवाचस्पति यांनीं शास्त्रार्थ प्रसिद्ध केला आहे त्यातीलही आशय असाच आहे. याचा इत्यर्थ असा आहे कीं, देशांतरी नौकायानांत असून जाण्याचा आचार बहुतकाळापासून दिष्टपरिग्रहित आहे. कोंकणांतून ब्राह्मण मुंबईस आले तरी आठदहा दिवसपर्यंत नौकेत राहतात; तसेंच हजारों ब्राह्मण सिंधु मुलखांत जाऊन राहिले आहेत. ते आगबोटीनें जातात येतात. कराची, हैद्राबाद, मुलतान, एदन, बंदरखुशर वगैरे परदेशांतील व या देशांतील बंदरे आहेत तेथें नौकायानांतून जाण्याचा सांप्रदाय मुळापासून चालत आहे, व हल्लीं वृद्धिंगत आहे.

याप्रमाणें असतां नौकायानाचें प्रायश्चित्त मानल्यास आर्या देशास प्रायश्चित्त प्राप्त होईल. यास्तत्र प्रायश्चित्तोत्तर स्वामींनीं पत्रें देऊन वृष्णराव यांस पावन केलें. त्यापेक्षां त्यांचा संसर्ग मुळींच दोषावह नाही.

सदरहूप्रमाणें असतां देशमुख यांनीं आपले चिरंजीबांस पत्रें ना. देविलें पत्रें कारण काय, म्हणून बाळकृष्णभट्टजी यांस निवारतां त्याचा खुलसा ते असा करतात कीं जरी चिरंजीवाची प्रायश्चित्तपूर्वक शुद्धि झाली तरी सर्व

जातीसः कळवून त्यांचे आहेनें संसर्ग करावा या धोरणानें देशमुख यांनीं घाई केली नाहीं. असा बेत करावयाचा होता तो प्रसंग हल्लीं सहजच प्राप्त झाला. हा खुलासा योग्य आहे असें आम्हांस वाटतें.

या सर्व कारणांवरून सर्वानुमतेन उठाव करण्यांत येतो कीं, देशमुख यांजकडे पूर्ववत् अन्नोदक-व्यवहार सर्व जातीचे व्हावे. याजबद्दल पत्र नारायणराव बकील यांस अमदाबादेस लिहून जाईल त्यांजकडून सर्व हरकत दूर झाल्याचें लिहून यावें. असा उठाव करून याची नकल देशमुख यांस पाठविली आहे. मिति भाद्रपद शु॥४ शके १७९५.

ही निरवानिरव होत आहे तोंच विलायतेंत पार्लमेंटरी फायनान्स कमिटी स्थापन होऊन तींत साक्ष देण्यासाठीं आपण विलायतेस जातां कां ? असें सरकारनें गोपाळराव हरीस विचारल, परंतु पुनर्विवाह प्रकरणांत व आपल्या चिरंजीवाच्या प्रकरणांत मनस्वी त्रास पडल्यामुळे ' धर्माच्या अडचणीमुळे मला विलायतेस जातां येणें शक्य नाहीं ' असें त्यांनीं सरकारास उत्तर दिलें.

महापूर.

ह्या ठिकाणीं म्हणजे गुजराथेंत असतांना गोपाळराव ह्यांचा नांवलौकिक फारच वाढला होता. फार काय सांगावें ? परंतु लोकांनीं ' गोपालसोढम् ' म्हणून गुजराथी भाषेंत एक स्तोत्र सुद्धां रचलें होतें ! वाईस जसा कृष्णानदीला महापूर आला होता, तसा गोपाळराव हरि अमदाबादेस असतांना साबरमती नदीस महापूर आला होता आणि त्यामुळे वैक लोकांचें नुकसान होऊन मोठा अनर्थ गुदरला. त्यावेळीं श्रीमंत पंत प्रतिनिधी ह्यांनीं रावबहादुर गोपाळराव हरि यांजकडे गोरगरिबांच्या मदती करतां १०० रुपये पाठविले होते. ते पत्र असें आहे:—

श्री.

राजेश्रीया विराजित राजमान्य राजश्री रावबहादुर
गोपाळ रावजी रावसाहेब स्माल कॉज कोर्टाचे
जज मु० अमदाबाद स्वामीचे सेवेसी-

पोष्य बाबाजी हरि कारभारी नि० श्री० राजश्री पंत प्रतिनिधी संस्थान
औध-कृतमनेक साष्टांग नमस्कार विनंती, येथील क्षेम ता० २५ ऑक्टोबर सन
१८७५ पावेतो आहे विशेष.

साबरमती नदीस महापूर येऊन अमदाबाद शहराचें अतिरुक्सान झालें. कित्येक कुटुंबांस राहण्यास घर जागा नसून अन्नवस्त्रास मोठाद अशी त्यांची स्थिति झाल्याचें वर्तमान पत्रद्वारें आमचे सरकारांत समजण्यांत आलेवरून सरकारास बहुत दिलगरी वाटली. अशा महत्संकटांचे समयी होईल तितका उद्योग करणें सर्वांचें कर्तव्यकर्म आहे. व त्याप्रमाणें पुणें, ठाणें, मुंबई इत्यादि ठिकाणीं फंड जमविण्यासाठीं मंडळ्या स्थापन होऊन बरीच वर्गणी जमा झाली असें प्रसिद्ध झालें. त्यायोगें सरकारांनीं संतोष प्रदर्शित केला. आणि निराश्रित दीन झालेल्या कुटुंबांचा अंशतः तरी उपयोग व्हावा म्हणूनच संस्थानांतून १०० रुपये आपल्याकडे पाठविण्याविषयीं हुकूम झाल्यावरून सदर रुपयांची हुंडी पाठविली आहे. प्रविष्ट झाल्याचें कृपा करून उत्तरी कळविण्याचे व्हावें. बहुत काय लिहिणें कृपा असावी ही विनंती.

बाबाजी हरि कारभारी.

असो. याप्रमाणें गोपाळराव हरींनींही अशा संकटसमयीं त्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें शुष्कळ मेहनत घेतली. व दीन अनाथास परोपरीनें सहाय्य केलें.

साहाय्य-कर्तृत्व.

गोपाळरावजींच्या अंगच्या साऱ्या सदुणांत 'साहाय्य-कर्तृत्व' हा केवळ ईश्वर-दत्त गुण होता असें म्हटलें तरी चालेल. रावापासून तो रंकापर्यंत ते सर्वांस सारखें होईल तेवढें सहाय्य करीत. बडोद्याचे श्रीमंत खंडेराव महाराज ह्यांची स्वारी अमदाबादेस गेली असतां व गोपाळरावजी तेथे असिस्टंट जज असतां त्यांच्या संबंधानें अपमानास्पद प्रकार कसा घडला व बडोद्याच्या असिस्टंट रोसिडेंटास सरकारनें त्याबद्दल कसें दूर केलें, त्याचा सरकारी ठराव आम्ही पूर्वी दिलाच आहे. त्यामध्ये 'ह्या कामीं महाराजांचाही जाब विचारणें अवश्य होता,' असं ही सरकारानें स्पष्ट उद्गार काढले होते. ती गोष्ट खंडेरावांचे मनासही लागून राहिली. ह्यामुळें गोपाळरावजी पुन्हां अमदाबादेस स्मॉल कॉज कोर्टाचे जज झाल्यावर त्यांनीं गोपाळरावजींस मुद्दाम आदरपूर्वक बोलावून आणून त्यांचा मोठा सत्कार केला व तेव्हांपासून ते त्यांस बंधुस्थानीं व श्री० जन्मा-बाई राणीसाहेब त्यांस पितृस्थानीं मानूं लागल्या. गोपाळरावजींची केव्हां-ही मांड पडली तरी खंडेराव महाराज त्यांस आपल्या खाजगी खोलीत अगदीं

आपल्या शेजारी बसवून घेत व तेथे खुषमस्कण्यांनी येऊं नये अशी ताकीद देत. ह्याप्रमाणे घोरोवा चालत असतांच पुढें खंडेराव महाराज वारले, त्या वेळीं जम्माबाईसाहेब घोरोदर होत्या. तेव्हां त्यांचे कडून सरकारास अर्ज करून बडोदे क्वांशांत प्रसूत होईपर्यंत त्यांच्या दर्जाप्रमाणे राहण्याची सर्व व्यवस्था गोपाळरावजींनी लावून दिली. परंतु दुर्दैवानें त्यांस पुत्र न होता कन्या झाली. बडोद्याचें राज्य मल्हारराव महाराजाकडे गेल्यामुळे जम्माबाई साहेब दुःखी कधी होऊन आपले आलेले दिवस पुण्यास राहून कसे तरी कटू लागल्या. त्या गोपाळरावजींस 'बाबा' व त्यांचें कुटुंब सौ० गोपिकाबाई ह्यांस 'आई' म्हणत. त्या उभयतांनींही त्यांस कन्येप्रमाणें मानलें होतें. त्यांची पुणें येथें सरकारांत दाद लावून त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांच्या खर्चाच्या नेमणुकीची व्यवस्था गोपाळरावजींनीच करवून दिली होती.

पुढें मल्हारराव महाराजांची कारकीर्द बडोद्यास चालू झाली असतां प्रजेवर अनेक प्रकारें जुलूम होऊं लागला, व पुष्कळ अनन्वित कृत्यें घडूं लागलीं. म्हणून सरकारानें कमिशन बसवून मल्हाराबांस बडोद्याचे गादीवरून पदच्युत केलें. तेव्हां राणी जम्माबाईसाहेब यांनीं आपल्या मांडीवर दत्तक घेऊन त्यांच्या नांवानें बडोद्याचें राज्य चालावें, अशा अर्थाचा जो अर्ज केला होता तो गोपाळरावजी यांचेच सल्यानें केला. त्यांतील मुद्दे गोपाळरावांनीं काढले, व तो अर्ज इंग्रजमित्र्यें गोपाळरावजींचे द्वितीय चिरंजीव कृष्णराव उर्फ अण्णासाहेब बॅरिस्टर अंट लॉ ह्यांनींच सरकारांत लिहून पाठविला. व तोच यशस्वी होऊन जम्माबाईसाहेबास दत्तक घेण्याची इंग्रज सरकारानें परवानगी दिली, व त्याप्रमाणें हल्लीचे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड गादीवर बसले. आणि मातोश्री जम्माबाईसाहेब बडोद्याच्या राज्यावर स्थानापन्न झाल्या. हे गोपाळरावजींचे व अण्णासाहेबांचे परिश्रम हल्लीं सयाजी महाराजांना माहित असोत वा नसोत पण मातोश्री जम्माबाईराणीसाहेब ह्या शेवटपर्यंत त्यांचे उपकार स्मरत होत्या.

दुसरें उदाहरण बाईच्या शेखमिन्यांचें आहे. हे शेखमिरे गोपाळरावजींचे फार खेडी होते. ह्यांची जहागीर इनामकमिशनकडे औरसपणांचे वादांत चौकशीसाठीं होती, ती गोपाळरावजींनीं व मे. स्यांडफर्ड साहेबांनीं केलेल्या जाहट रिपोर्टावरून सुटली. ते शेखमिरे वारल्यानंतर मुसलमानी शास्त्राप्रमाणें एकंदर जहागीर मुलीकडे चालली. पुष्कळ दिवसानंतर याच प्रकरणाचा मे. स्यांडफर्ड साहेब एजंट व जज पुणें याजसभेवर वाद चालला. त्यांनीं इनामकमि-

शनचा निकाल फिरविला; परंतु मुंबई सरकारने पहिलाच निकाल कायम केला. त्याप्रमाणे हजारत् शेखांमिरे याचे नातवाकडे अद्यापि सर्व उत्पन्न चालत आहे.

कोणाचा विलायतेस इंग्रजी अर्ज तयार करून देणे, कोणा जहागीरदाराच्या भाऊबंदकीची वाटणी करून देणे इत्यादि मध्यस्थीही करण्यास गोपाळराव कधी कंटाळत नसत. श्री. विंचूरकर, तुकोजीराजे भांसले, अक्कलकोटकर इत्यादिकांची बहुत कामे करीत असल्याचे व त्यांचा दडतर खेह असल्याचे त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून व्यक्त होते.

हे श्रीमंत लोकांविषयी व राजेरजवाड्यांविषयी झाले; पण गोरगरिखांविषयी तर त्यांचे अंतःकरण ह्याहूनही दयार्द्र होते. ह्याची उदाहरणे सांगावीत तितकी थोडीच होणार. पण त्यांतील मासल्याकरितां एक दोन देतो.

गोपाळरावजी प्रत्यहीं मुलासहवर्तमान खानास जाऊन नदीकाठच्या प्रत्येक देवाळांतील देवाला गंधफूल वहात, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्यांत नदीच्या पलीकडे जीं देवालये आहेत त्यांत जाऊन त्यांची नित्य पूजा करावयास मात्र त्यांस वेळ मिळत नसे. कारण तसे केले तर उशोर होऊन कोर्टात जाण्याची वेळ टळावयाची. म्हणून रविवारची सुट्टी वगैरे असली म्हणजे ते नदी पलीकडे तिकडील सर्व देवांची पूजा करून दर्शन घेत. त्याप्रमाणे एके दिवशी ते नदी पलीकडच्या एका देवाळांत जाऊन त्यांनीं देवाची पूजा करून दर्शन वगैरे घेतले. तेथें एक वृद्ध गरीबशी गुजराथी बाई आलेली होती. गोपाळरावजींचें सर्व कृत्य पाहून तिला वाटले की, हा कोणी मोठा धर्मशील वैदिक ब्राह्मण असावा. म्हणून तिची त्यांच्याविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली. आणि ती त्यांच्या पुढे येऊन हात जोडून म्हणाली “महाराज ! तमने शिधुं आपवानो मारो इरादो छे तमे लेशो ?” “तुम्हाला शिधा द्यावा अशी माझी इच्छा आहे, आपण घ्याल कां ? ” असा तिने गुजराथी भाषेत त्यांस प्रश्न केला. गोपाळराव थोडेंसे थांबून म्हणाले “ हो, आम्ही ब्राह्मणच आहों, शिधू घेऊं.” त्यावर तिने विचारले कीं, “मी तो उद्यां येथे आणूं कीं मी आपल्या घरीं घेऊन येऊं ? ” गोपाळरावजी म्हणाले “ तूं आमच्या घरीच आण; म्हणजे आमचें घरही तुला पहावयास मिळेल. ” तेव्हां तिने घराचा पत्ता विचारला व त्यांनीं तो तिला सांगितला. नंतर “ मी दुपारीं शिधा घेऊन येतों ”

असें सांगून पायावर डोकें ठेवून ती निघून गेली. व 'लोकाहितवादी'ही आपल्या मुलांसहवर्तमान घराकडे आले.

बिचारी साधी भोळी म्हातारी ! तिला वाटलें कीं, आपल्याला आज मोठा विद्वान ब्राह्मण भेटला व शिधा घेतो म्हणाला. म्हणून मोठ्या आनंदानें दुपारीं तीन चार वाजतां सर्व शिधा एका धोतरांत बांधून ती गोपाळरावजींचें घर शोधित निघाली, व लौकरच तेथें जाऊन पोहोंचली. पाहते तों देवडीवर हत्यारबंद शिपाई ! आतां येथें त्या भटर्जीची दाद कसची लागते असें तिला वाटलें. अखेर पहाऱ्यावरच्या शिपायास तिनें विचारलें कीं, 'येथें कोण रहातात ?' तो म्हणाला 'जज साहेब.' नंतर त्या म्हातारीनें त्या शिपायास सर्व कच्ची हकीकत सांगितली. तेव्हां त्यानें तीस थांबविलें व आंत जाऊन गोपाळरावजींस वदीं दिली. तेव्हां तिला ते आंत घेऊन ये म्हणाले. ती आंत जातांच जजसाहेब ते स्वतः हेंच, असें तिला समजलें. तेव्हां ती सद्गदित अंतःकरणानें पायावर डोकें ठेवून म्हणाली " मला आपण येवढे सरकारी अंमलदार आहां हें माहीत नव्हतें म्हणून मी शिधा घेतां कां म्हणून विचारलें, ह्याबद्दल मला क्षमा करा. " तेव्हां गोपाळरावजी तिचें समाधान करून म्हणालें " त्यांत काय आहे ? ब्राह्मणांनीं शिधा घेण्यास हरकत कोणती ? ठेव तो येथें. " असें म्हणून तो तिनें आणलेला शिधा त्यांनीं प्रेमानें ठेवून घेतला, व तूं कोण ? काय करतेस ? वगैरे विचारपूस करूं लागले. तेव्हां ती म्हणाली, ' माझें नांव जम्ना; मी पिराणें गांवांत राहतें, म्हणून मला ' जम्ना पिराणी ' असेंच म्हणतात, नंतर तिच्या घरच्या उत्पन्नाची वगैरे चौकशी करतां ती रडून म्हणाली ' माझें उत्पन्न व शेतीभाती मोठी आहे, परंतु ती भाऊवंदांनीं व सावकारांनीं बळकावली आहे. मी बायको माणूस; माझें त्यांच्याशीं भांडणार कोण ? इत्यादि करुणास्पद मजकूर ऐकून त्यांस तिचें बोलणें खरें वाटलें, आणि त्यांनीं तिला एका वाकिलाकडे चिष्टी देऊन पाठविलें व हिचें सर्व ऐकून घेऊन व कागदपत्र पाहून तिचें म्हणणें खरें दिसत असल्यास काम चालवावें अशी शिफारस केली. ज्या गोरगरिबांचा खटला खरा असून त्यांस कोर्टांत काम चालविण्याची ऐपत नसे, त्यांस गोपाळरावजी आपल्या खर्चानें वकील करून देत असत. असो. त्याप्रमाणें जम्ना पिराणीच्या फिर्यादी घेऊन कोर्टांत दाखल झाल्या व तिचें म्हणणें खरेंच असल्यामुळें सर्व फैसले तिच्याच तर्फेनं झाले व तिची वतनवाडी सुटली. त्यामुळें ज्या जम्ना पिराणीला

खाण्याला पुरतें अन्नही मिळण्याची पंचाईत पडे, तीच पुढे चांगली खातीपिती, नव्हे श्रीमंतीण बनली. तेव्हां आपली वृत्तशता व्यक्त करण्याकरितां तिनें गोपाळरावजींनीं मुलांबाळांसह वर्तमान चार दिवस आपल्या घरी येऊन राहावं म्हणून फार फार विनंति केली. अखेर नाहीं होय म्हणतां, शेवटीं एके दिवशीं बायकामुलांसह गोपाळरावजी तिच्या घरीं गेले होते. व तिनेंही मोठ्या प्रेमाद्वारे त्यांचा मोठा सत्कार केला. तिने त्यांच्या सर्व कुटुंबास मोठी मेजवानी दिली. त्यांत गुजराथी चालीचीं पकाने, अनेक चटण्याकोशिबिरी, फार भक्तिभावानें केल्या होत्या. गोपाळरावजींचीं माणसे परत निघालीं तेव्हां तिच्या डोळ्यांतून टिपे आलीं. तिची गोपाळरावजींच्या ठिकाणीं इतकी श्रद्धा होती कीं ती नेहमीं म्हणत असे “ ए तो गोपाळराव नही, पण पंडे रणछोडरायजी छे. ” हे गोपाळराव नव्हेत तर प्रत्यक्ष गोपालकृष्णच आहेत. हें तिच्या संबंधानें किती बरे खरें आहे !

गोपाळरावजीपाशीं कोणीही मनुष्य जावो, त्यांस त्यांनीं काहीं मदत दिली नाहीं, असे कधींच घडलेलें नाहीं. त्यांत मनुष्य गुणी असला म्हणजे मग तर काय, बोलणेंच नाहीं. त्यास हवें तसे साहाय्य मिळत असे. नारायण मार्तंड ऊर्फ नाना सुखात्मे हे सुप्रसिद्ध शतावधानी बहुतेक सर्वविश्रुतच आहेत. हे पहिल्या प्रथम गोपाळरावजींचे कचेरीत लहानसें कारकून होते. परंतु त्यांची बुद्धि व स्मरणशक्ति लोकोत्तर असल्यामुळे ते अनेक अवधानें चालवीत. हा त्यांचा गुण पुढें पुढें अगदीं गव्हर्नरपर्यंत माहीत झाला. त्यांस उत्तेजन देण्यास प्रथमपासून कारण गोपाळरावजी. ते राजेरजवाड्याकडे व श्रीमान गृहस्थाकडे त्यास शिफारसपत्रें देऊन पाठवीत. व तेथें त्यांच्या गुणाचें उत्कृष्ट चीज होऊन त्यांना देण्याही मोठमोठ्या मिळत असत. एकदां बडोद्याचे सुप्रसिद्ध श्रीमान व उदार गृहस्थ गोपाळराव मैराळ यांकडे त्यांनीं सुखात्मे यांस पत्र देऊन पाठविलें. त्याप्रमाणें सुखात्मे यांचा सत्कार करून व त्यांच्या बुद्धीचा चमत्कार पाहून त्यांनीं गोपाळरावजींस त्यांच्या पत्राचें उत्तर पाठविलें आहे. तें असें:—

श्री

“ राजमान्य राजश्री रावसाहेब देशमुख मु. अमदाबाद स्वामीचे सेवेसी:—
पोष्य गोपाळराव मैराळ कृतानेक सां० नमस्कार विनंति. येथील कुशल

तागायत जेष्ठ शुद्ध ७ पावेतों मुक्काम बडोदे येथें यथास्थित असो. विशेष आपणांकडून माहे मजकूर शुद्ध ५ चें पत्र रा. नारो मर्तंड यांजबरोबर आलें तें पाहून मेरीचा लाभ झाला. असेंच निरंतर पत्रद्वारे संतोषवीत असलें पाहिजे. नारो मर्तंड यांची गणिताची व स्मरणाची अवलक्षण शक्ति असल्याचें दर्शविलें. त्यावरून विद्वान् मंडळी बोलवून प्रश्न केले, त्यांचीं उत्तरें तत्काळ देत गेले. व गणिताचीही चापल्यता अतितर पाहिली. यावरून असे बुद्धिमान् थोडेच असतील असें वाटतें. मशारानिष्ठेचा सरकार करून खानगी केली आहे; आपल्यास कळावें. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभाची वृद्धी असावी ही विनंति.”

अशा प्रकारें शेंकडों लोकांस होईल तेवढें साहाय्य करून निरपेक्ष रीतीनें व निर्भोडपणानें जनांस हितोपदेश करून त्यांनीं अखेरपर्यंत भलेपणा मिळविला.

त्याच मासल्याचें दुसरें उदाहरण भूधर ह्या नांवाच्या मनुष्याचें आहे. हाही असाच एक मोठा सालस मनुष्य असून त्याचीही वतनवाडी मोठी असून ती सावकारांनां बळकावलेली होती. त्या मनुष्याची व गोपाळरावजींची एके दिवशां गांठ पडली. व त्यानेंही आपल्या कर्मकथेचा पाटा त्यांच्यापुढें वाचला. तेव्हां त्यांचीही त्यांस दया आली. त्यांनीं त्यांस सर्दतोषी साहाय्य केलें. त्याचे ५६ मोकदमे त्यांनीं त्याच्यासारखे करून दिले, व वाकी दहा राहिले होते. तों त्यांची तेथून बदली झाली. तेव्हां त्यांनी आपल्या खेद्यांतील एका सरकारी अंमलदाराची व त्याची ओळख करून दिली. तेव्हां त्यांच्या साहाय्यानें तेही मुकदमे त्याचे खरे असल्यामुळें त्याच्यासारखे झाले. ह्याप्रमाणें त्या भूधरास गोपाळरावजींनीं रंकाचा केवळ राव करून सोडलें. इतकें गरिबांविषयीं त्यांचें अंतःकरण कळकळत असे.

रावानासून रंकापर्यंत गोपाळरावजींचें अंतःकरण करुणें द्रवत असे हें तर असोच, पण एखादा दुर्गुणी मनुष्य जरी त्यांच्याकडे येऊन त्यांची करुणा भाकूं लागला तरी त्यालाही ते आपल्याकडून देण्यासारखा असेल तेवढा आश्रय देत. व एकदां एखाद्याला आपला म्हटलें म्हणजे त्याचे दुर्गुणही त्यांना दिसत नसत; किंवा त्याच्याकडे ते कानाडोळा करित, असें म्हटलें तरी चालेल. ह्यावरून—

“ गुणा न म्हणतां उणा अधिक आदरें सेवेती ”

सैं जें पंतांनीं परमेश्वराविषयीं म्हटले आहे, त्याची आठवण होते. ह्या वितेंत म्हटल्याप्रमाणेंच गोपाळरावजींची स्थिति होती. त्यांना शरण आलेला नुष्य कसलाही असो, त्याच्या अंगी काहीं गुण असो वा नसो; त्या साहाय्य करण्याला ते कधीही मागेपुढे पहात नसत. तेव्हां त्यांच्या तदयेची थोरवी किती म्हणून वर्णावी ? गोपाळराव निवर्तल्यानंतर जी खवळ्याची सभा पुण्यांत भरली होती, तींत रावबहादुर महादेव विविद रानडे ह्यांनी—

जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ॥ १ ॥
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥
मृदु सबाह्य नवनीत । तैसैं सज्जनांचें चित्त ॥ ३ ॥
ज्यासि अपंगिता नाहीं । त्यासि धरी जो हृदयीं ॥ ४ ॥
दया करणें जे पुत्रासी । तोचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सांगूं किती । तोचि भगवंताची मूर्ति ॥ ६ ॥

हा अभंग म्हणून डोळ्यांतून खळखळ अश्रुधारा काढल्या: तो अभंग गोपाळरावांच्या संबंधाने किती बरे यथार्थ आहे !

गोपाळरावांनी केलेला रोजचा व किरकोळ धर्मादाय वाजूस ठेवून त्यांनी या प्रसिद्धपणे रकमा दिलेल्या आम्हांस माहीत आहेत तेबळ्यांचीच यादी थें देतां:—

१ अनाथफंडाला	५०००	रुपये.
२ गुजराथ प्रौढिन्दिअल कॉलेजसाठी शाळाकरितां	६५००	..
३ प्रार्थनासमाज व इतर मंडळांस	१२००	..
४ सार्वजनिक लायब्रर्यांस	१०००	..
५ सार्वजनिक विहिरी धर्मशाळा वगैरे	२०००	..
एकूण रुपये	— — — —	
	१५७००	

गोपाळराव हे पूर्वीपासून नेहमी देशी कापड वापरीत व तो त्यांचा नियम

त्यांनीं अखेरपर्यंत चालू ठेविला. या संबंधाचें अमदावाद येथील प्रसिद्ध गिरणीवाले रणछोडलाल छोटा लाल यांचें एक पत्र सांपडलें आहे तें येथें देतां:—

23rd May 1873

My Dear Row Sahib,

Here is a piece of cloth manufactured by a hand-loom weaver and bleached by a Phobee of Ahmedabad. The price asked is 3 Guz per Rupee. Do you think it will be of any use to those, who have pledged to use only the native manufactured cloth.

I think this cloth will be more durable than the English cloth.

Yours truly,
Runchodlal Chotalal.

अशा रीतीनें ही लोकप्रिय व उज्ज्वलित कारकीर्द सन १८७३ अखेर चालू राहिली. सन १८७७ च्या मुंबातील त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड लिटन यांनीं दिल्ली येथें एक मोठा दरबार भरवून विक्टोरिया राणीं सरकारास एंप्रेस ऑफ इंडिया, कैसर-इ हिंद ही पदवी देण्याचें योजिलें होतें. या दरबाराकरितां हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांताचे गव्हर्नर व लेफ्टनंट गव्हर्नर व एतद्देशीय महागजे, राजे, संस्थानिक बोलाविले होते. तसंच सामान्य लोकांतील प्रसिद्ध व सरकारी मानास चढलेले सद्गृहस्थही बोलाविले होते. त्या दरबारास मुंबईचे गव्हर्नरावरोंवर सन्माननीय पाहुणे म्हणून येण्याचें आमंत्रण गोपाळरावजीस केलें होतें. त्याप्रमाणें ते त्या दरबारास गेले होते. त्या वेळीं त्यांनीं ३ महिन्याची रजा घेऊन उत्तर हिंदुस्थानांतील बहुतेक यात्रा केल्या. या दरबाराचे वेळीं त्यांस एक रौप्य-पदक व राववहादुर हा किताब मिळाला. त्या वेळीं गोपाळरावजीस 'रा. व.' या किताबाची सनद गव्हर्नर जनरल यांनीं आपल्या हातानें दिली. ती येणेंप्रमाणें:—

To

Gopal Rao Hari

Judge of Small Cause Court

Ahmedabad.

In Recognition of your loyal conduct and faithful services, I hereby confer upon you the title of "Rao Bahadur" as a personal distinction.

(Signed) Lytton

Viceroy and Governor general

of India.

Delhi.

1st January,

1877.

दिल्लीचा दरबार आटपून व आपली रजा उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रवासांत नंयून अमदावादस ते परत येतात तांच, हिंदी गृहस्थांस सनदी सिव्हिल सर्विसच्या जागा देण्याचे सरकाराने पुन्हा ठरविले. हिंदुस्थानांतच विलायतेंतील सिव्हिल सर्विसची परीक्षा दिल्याशिवायच लोक नेमण्याचे ठरले. त्यामुळे नाशिक येथे तुम्हांस जॉईंट सेशन्स जज नेमले आहे असे सरकाराचे त्यांस पत्र आले. त्यावरून अमदावाद येथील आपली चिरपरिचित मित्रमंडळी व जनसमूह यांची रजा घेऊन ते आपल्या नवीन जागेचा चार्ज घेण्यास नाशकास गेले. लोकांचे मनांत त्यांच्याविषयी किती आदर होता व ते तेथून जरी बढतीच्या जागेवर जात होते तरी लोकांस किती वाईट वाटले हे आम्हांस त्या वेळच्या सांपडलेल्या एका पत्रावरून व्यक्त होईल. म्हणून ते पत्र येथे देतोः—

Bombay, 23rd February

1877.

My dear Raosahib

I was very glad to learn that you were appointed Joint Judge of Nasik. You fully deserve the post. Please accept my warm congratulations for it. We have lost in you a most philanthropic useful and worthy gentleman at Ahama-labad. I wish to see you before you go to your new appo-

intment and shall feel much obliged if you will let me know the probable date of your arrival at Bombay on your way to Nasik.

Letter addressed to the care of Sheth Morarjee Gokuldas Girgum, Chinnabag will always meet me.

Hoping you are quite well,

Yours Sincerely,

Bholanath Sarabhai.

गोकुळ वृंदावन सोडून श्रीकृष्ण भगवान् वाल्पर्णी मथुरेस गेले, त्या वेळेस तेथें जो देग्यावा झाला, त्यासारग्याच यावेळीं येथें देग्यावा झाला असें म्हटलें तरी चालेल.

नाशिकची कारकीर्द.

ते आपल्या नव्या हुद्यावर गेल्यावर नाशिक येथें मुख्यत्वेकरून त्यांस काम करावें लागे व तेथून वर्षातून कांहीं दिवस ठाण्याच्या डिस्ट्रिक्ट जज्याच्या मदतीस जावें लागे व कधीं कधीं अलियागेसही कोर्ट भरवावें लागे. अशा रीतीनें त्यांनीं ह्या हुद्यावर दोन वर्षे काम केलें. या जागेचा पगार १८०० रुपये होता. परंतु मनदी सिव्हिल सर्विसमध्ये हिंदुस्थानांत नेमणूक केलेल्या गृहस्थास तीन चतुर्थांश पगार मिळावा असा सरकारचा ठराव असल्यामुळे त्यांस १३५० रुपये पगार मिळत होता. यावेळेस युरोपअन सनदी सिव्हिल सर्व्हिटांनीं मागल्यासारखा पुन्हा गवगवा मुरूं केला. पण गोपाळरावर्जींची पेन्शन घेण्याचीं वर्षे भरत आलीं होती, म्हणून सरकारांनीं त्या गवगव्याच्या परिणाम त्यांच्यावर होऊं दिला नाहीं. आणि गोपाळरावर्जींनीं ह्याच जाग्यावर सन १८७९ सप्टेंबरमध्ये पेन्शन घेतलें. त्यांस सालाचे ५,००० रुपये पेन्शन झालें व चाकरीवर असतां वंद झालेले पोलिटिकल पेन्शन सालांना २०० रुपये चालूं झालें.

नाशिक व ठाणें येथें जाइंट डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्याचें काम करीत असतांना त्यांचे सार्वजनिक हिताचे व विद्यावृद्धीचे उद्योग अधिक जोरानें चालू झाले. तेथें असतांना त्यांनीं सनातनवैदिक धर्माच्या विस्तृत व मार्मिक माहितीनें भरलेला 'स्वाध्याय' नामक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. तसेंच आश्रलायन गृहसूत्राची शुद्ध प्रत मराठी अर्थासह छापून प्रसिद्ध केली. ऐति-

हासिक गोष्टींचे तीन भाग येथेच लिहून छापून प्रसिद्ध झाले. शिवाय पानपतची लढाई, गीतातत्त्व, सुभाषित बोधवचनें, हे ग्रंथ व कलियुग, भिक्षुक व जातिभेद हे व्याख्यानरूपाने दिलेले निबंध छापून प्रसिद्ध केले. यांची ग्रंथ लिहिण्याची नेहमीची रीत म्हणजे मनांत विचार आले कीं ते भरभर मोडी लिपीत टांचून ठेवणे. या टाचणांची बालबोध प्रत करून नीटनेटकेपणाने छापण्याकरितां व प्रुफें तपासण्याकरितां त्यांनीं एक गृहस्थास सन १८७७ पासून अग्येर पर्यंत ठेवले होते. त्यांचें नांव वामन बाळकृष्ण रानडे. हे गृहस्थ पाणीदार, इमानी व दीर्घायुगी असत. ह्यांचा स्वभाव विनोदी असे. वामनराव नेहमी देशमुखांच्या घरांत असल्यामुळे त्यांच्या मुलांपैकींच एक असे वागत. टाणें येथील “ हिंदुपंच ” हें पत्र हेच गृहस्थ चालवीत. पुढे ते ‘ ज्ञानचक्षु ’ वर्तमानपत्राचे एडिटर होते. ‘ लोकहितवादी ’ नी चालविलेल्या ‘ लोकहितवादी ’ नामक मासिकाची व्यवस्थाही हेच पहात असत.

नाशिक येथे असतांना अमदावादप्रमाणे सामाजिक सुधारणेची त्यांचीं कामे नेहमींप्रमाणे चालू होती. दक्षिणी ब्राम्हणविधवांच्या पुनर्दिवाहाची चाल ब्राम्हण जातींत शिष्ट संमत न झाल्यामुळे गर्भपातादि अनेक अनर्थ होणें संभवत असे, याचा दुःखद अनुभव नाशिकक्षेत्रीं विशेष आल्यामुळे, गोपाळरावजींनीं कांहीं क्षेत्रस्थ सद्गृहस्थांस हातीं धरून नाशिक येथे ‘ सूतिकागृह ’ स्थापण्याचा उद्योग केला, असें त्या संस्थाचें एक छापील जाहीरपत्रक त्यांचे दप्तरांत सांपडलें त्यावरून दिसते. ते पत्र येथे देतोः--

जाहिरात.

“ सर्व देशांहेतेच्छु लोकांस विनयपूर्वक जाहीर करण्यांत येते कीं, उच्च जातीतील स्त्रिया प्रसंगवशात् गरोदर झाल्या असतां त्यांना अब्रू संरक्षण करण्याकरितां व ज्ञातिभ्रष्ट होणें चुकविण्याकरितां गुप्त रीतीनें गर्भपात करणें प्राप्त होतें. त्यामुळे व्याभिचाराच्या दोषाशिवाय भ्रूणहत्या यांसारखी व कधीं कधीं आत्महत्येसारखी घोर पातकें घडतात. तेव्हां असे प्रसंग त्यांस न यावे अशा हेतूनें नाशिक वगैरे ठिकाणचे परोपकारी गृहस्थांनीं विचार करून नाशिक येथें एक ‘ बालरक्षकगृह ’ स्थापन करण्याचा ठराव केला आहे व त्याकरितां एक गृह नियमित करून ठेविलें आहे. या गृहांत मूल आलें असतां

त्याचे संगोपनाचा व प्रसूत होण्यास कोणी बाई आली असता तिच्या प्रसूतीचा व खाण्यापिण्याचा वगैरे बंदोबस्त उत्तम प्रकारे ठेविला जाईल. शिवाय या गृहांत कोणाचें मूल आलें, कोण बाई प्रसूत होण्यास आली, ही गोष्ट कोणत्याही प्रकारे विलकूल प्रसिद्धीस यावयाची नाही.

हें गृह कोणतें वगैरे गोष्टींची माहिती ज्या गरजू मनुष्यास पाहिजे असेल, त्यांनीं, नाशिक येथील, ग्वाली लिहिलेल्या गृहस्थांकडे तपास केला असतां सर्व समजेल.

१. पुरुषोत्तम सदाशिव मटंगे, वकील.

२. नारायण परशराम टिळु, वकील.

३. गणेश शास्त्री तटें.

४. गंगाधर नरसिंह केतकर, वकील.

ह्या गृहस्थांपाशीं कोणताही गुप्त मजकूर सांगितला असतां, तो गुप्त ठेवण्याविषयीं त्यांनीं निग्रह केला आहे व शपथही घेतली आहे.

गर्भपात करण्याची औषधे वगैरे देणाऱ्या वाया वगैरे लोकांसही सुचवितां कीं, त्यांनीं गर्भपाताचीं औषधे देण्याचें बंद करून गर्भपाताचा प्रसंग येणार नाहीं अशी तजवीज ठेवावी. शिवाय विधवेचें मूल कोणी या गृहांत दाखल करील अगर गरोदर विधवेस गर्भपाताचें औषध न देतां तिला येथें दाखल करील, त्यास प्रत्येक प्रसंगीं १० रुपये वक्षीस दिले जातील.

या सत्कृत्यांत मोठे मोठे सभ्य लोक असल्यामुळें सदरी लिहिल्याप्रमाणें व्यवस्था राहण्यास कोणत्याही प्रकारची हरकत होणार नाहीं असें सांगणें आहे.

नाशिक.

गंगाधर नरसिंह केतकर, वकील

ता. १४ जुलै सन १८७७.

‘ बालरक्षक गृहाचे ’ चिटणीस.

त्याचप्रमाणें अमदावाद येथील त्यांचे कचेरींतील शिरस्तेदार रा० रा० लालशंकर उमियाशंकर त्रिवेदी जे अमदावाद शहरी पुनर्विवाह मंडळी स्थापण्याचे कामीं प्रामुख्याने खटपट करित असें सांगितलेंच आहे. ते या वेळीं पंढरपुर येथें मुत्सफ होते; त्यांस प्रोत्साहन देऊन त्यांचेकडून पंढरपुरासही एक “अनाथ बालकाश्रम व सूतिकागृह” काढविलें. ते रा० लालशंकर उमियाशंकर यांच्या खटपटीनें चांगल्या उर्जित दशेस येऊन चिरस्थायी झालें आहे.

गोपाळरावजींनी या ठिकाणी वक्तृत्वसभा 'स्थापन केली.' या सभेत गोपाळरावजींची व इतर प्रसिद्ध वक्त्यांची भाषणे वारंवार होत असत.

त्याचप्रमाणे त्यांनी अमदावादेच्या धर्तीवर येथेही एक प्रार्थना-समाज स्थापन केला. या समाजांतही त्यांची व्याख्याने व प्रार्थना होत असत.

त्यांनी नाशिक येथे व्याख्यानमालाही सुरू केली होती. तेथे दरवर्षी गोपाळरावजींची व इतर प्रसिद्ध विद्वानांची व्याख्याने होत.

अशा रीतीने त्यांचे सार्वजनिक हिताचे अनेक उद्योग चालू होते.

नाशिक येथील गोपाळरावांची अतिपरिचयांतील कांही मंडळी आम्हांस माहीत आहेत, तीही येथे देतो:—

१. रा० व० विष्णु मोरेश्वर भिडे.
२. रा० व० महादेव गोविंद रानडे.
३. सुप्रसिद्ध वैद्य गणेश शास्त्री तटें.
४. वे० रा० रा० गणेश शास्त्री लेले. (रघुवंशादि मराठी काव्यांचे कर्ते)
५. रा० व० गणेश व्यंकटेश जोशी.
६. रा० रा० द्वारकानाथ राघोबा तखडकर वगैरे.

याच संधीस देवमामलेदार यांची कीर्ति सर्व मुंबई इलाख्यांत फार पसरली होती. या सुमारास ते बागलाण तालुक्यांत सटापें येथे मामलेदार होते. हजारों लोक त्यांच्या दर्शनास येत जात होते आणि नित्य नव्या नव्या आख्यायिका त्यांच्या संघर्षांत जगांत पसरून लोक आश्चर्यचकित होत होते.

पुण्यास मदन श्रीकृष्ण नामें प्रभु जातीचे गृहस्थ पुण्याचे स्मॉल कॉज कोर्टाचे जज होते. ते यशवंतराव मामलेदारांचे शिष्य झाले. आणि त्यांची श्रद्धा त्यांच्यावर परकाष्ठेची वसली होती.

एकदां उन्हाळ्याचे सुट्टीत मदन श्रीकृष्ण, महादेव गोविंद रानडे, विष्णु मोरेश्वर भिडे वगैरे पांच सात मंडळी पुण्याहून निघून नाशकास आली आणि तेथून त्यांचा बेत पुढें सटाण्यास जाण्याचा ठरला ! तेव्हां त्यांनी रावसाहेबांस- ही आग्रह करून बरोबर घेतले. ही सर्व मंडळी घोड्याचे टांगे करून पहिल्यानें मालेगांवास गेली आणि तेथून पुढें बारा कोस टांग्यातूनच चार घंट्यांत सटाण्यास गेली. मालेगांव येथे रा. रा. प्रल्हाद कृष्ण शहाणे मामलेदार होते. त्यांनी या मंडळींची व्यवस्था फार उत्तम ठेविली. सर्वांचे भोजन रात्रौ मालेगांवास झालें, आणि रात्रभर तेथें विश्रांति घेऊन सकाळीं चहाकॉफी होऊन

मंडळी पुढें सटाण्यास जाण्यास निघाली, ती अकराचे सुमारास सटाण्यास पोहोचली. बरोबर रा. रा. प्रल्हाद कृष्ण हेही होते. हे मामलेदारांचे सच्छिष्य होते. एक वेळ विस्तवास हातीं धरवेल परंतु प्रल्हाद कृष्ण यांस हातीं धरवणार नाहीं, अशी त्या प्रांतीं लोकांत म्हण पडली होती. कारण त्यांची मिजास मनस्वी तापट असे. परंतु अलीकडे देव मामलेदारांचा सहवास झाल्यापासून ते अतिशय शांत झाले होते.

असो. इकडे सटाण्यास देवमामलेदार यांची स्नानसंध्या आटोपल्यावर जवळच्या मंडळीस ते म्हणाले कीं, “आज मोठा पुण्यदिवस आहे. आज आम्हांस महापुरुषांचीं दर्शनें होणार आहेत. पलीकडच्या मोठ्या वाड्यांत विछायत घालून लोडतकें ठेवा. लौकर तयारी करा. मार्गाल चौकांत पंच-वीस पानांचा खासा स्वयंपाक करा. दूध आणवा. खीर आणि पोळ्यांचा वेत ठेवा. आम्ही त्या मंडळीस सामोरे जाऊन घेऊन येतो. असें म्हणून पान-सुपारीचीं तबकें, अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, आणि फुलांचे हार बरोबर घेऊन सटाण्यापासून पुढें वाटेवर दोड कोसावर एक खेडेगांव होतें, तेथें जाऊन तेथील चावडींत विछायत करून, रावसाहेब मंडळींची मार्गप्रतिक्षा करीत बसले. दूध, पेढेबर्फी, आणि केळीं, जांब, साखरलिंबें वगैरे फराळाच्या सामानाचीही तयारी ठेविली होती.

मंडळी येणार म्हणून रावसाहेबांस पूर्वीं कोणी सूचना पाठविली नव्हती. असें असून त्यांना कसें कळलें, कोण जाणें ! अथवा अंतर्ज्ञान-तारायंत्रावरून त्यांना कळलें नसेल कशावरून ? असो. रावसाहेब आले आहेत असें कळतांच आसपासचे दहापांच गांवांतील चटसारे लहानमोठे लोक दर्शनास लोटले. यात्रा जमा झाली ! नारळाचे ढीग पडले व दर्शनाविषयीं तोबा उडाला. इतकें होत आहे तोंच चार पांच घोड्याचे टांगे तेथें येऊन पोहोचले. मग शिपायानें टांग्यास तेथेंच उभे राहाण्याची इशारत दिली. इतक्यांत देवमामलेदारही चावडीतून बाहेर आले. तेव्हां मंडळींनीं तांग्या-खालीं उड्या मारून ते सर्व रावसाहेबांचे पायांवर डोकीं ठेवण्यास गेले असतां त्यांनीं त्यांस बरचेवर उचलून धरून हृदयाशीं धरून आलिंगन दिलें आणि डोळ्यांत आसवें आणून म्हणाले कीं, आज मला दर्शन देऊन कृतार्थ केलें.

यानंतर सर्वांचे हात धरून चावडींतील विछायतीवर आणून सर्वांचा परामर्श घेतला. थंडपाणी, दूध, फळफळावळ आणि पेढे बर्फी इत्यादि उपा-

हार सर्वांस दिला. हार गजरे गळ्यांत घातले ! या उपचारानें मंडळी अगदीं गारीगार होऊन गेली आणि रावसाहेबांचे आदरातिथ्य, नम्रता, गोडभाषण, वगैरे पाहून महादेव गोविंद रानडेसुद्धां सर्वांचे डोळे प्रेमाश्रूंनी भरून आले! अहाहा ! या भेटीपासून मंडळीस जो आनंद झाला तो किती वर्णन करावा ? ही मंडळी आठ दिवसपर्यंत तेथें होती. तितक्या अवधीत कथा-कीर्तनें, भागवत-पुराण, भजन, नामस्मरण, पूजन, ब्रम्हचर्चा आणि संत-साधूंचीं दर्शने सर्वांस झाली आणि आठ दिवस मोठ्या आनदांत गेले.

आठ दिवस गेल्यावर मंडळींनी मोठ्या मिनतवारीने देवमामलेदारांचा निरोप घेतला. सर्वांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंच्या धारा वाहूं लागल्या. रावसाहेब यांनी शेला-पागोटे वगैरे पोशाख आणवून सर्वांस हा प्रसाद घेण्याविषयीं त्यांनीं आग्रह केला. तेव्हां सर्वांच्या वतीने गोपाळराव पुढें होऊन रावसाहेबांस अदवीने म्हणाले, “आम्ही कोणीही हा आहेर मिळण्याचें आदेशेने आले नाहीं. तुमचा आहेर व प्रसाद असा कृपाळूपणें द्या की, ज्यापासून मायाभ्रांति दूर होऊन भवान्धि गोप्पद होईल !”

तेव्हां देवमामलेदार म्हणाले कीं आजपर्यंत,

‘ महाथोर ते मृत्युपंधेची गेले । असंख्यात ते जन्मले आणि मेले ’

दुसरी गोष्ट अशी आहे कीः—

‘ महाजनो येन गतस्सपथः ’

तिसरी गोष्ट अशी आहे कीः—

‘ सदा बोलण्यासारिखें चालताहे । अनेकीं सदा एक देवासी पाहे सगूर्णें भजे लेश नाहीं भ्रमाचा । जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ’

चवथी गोष्ट अशी आहे कीः—

‘ यावत् स्वस्थामिदं देहं यावत् मृत्युश्च दूरतः ।

तावत् आत्महितं कुर्यात् प्राणांते किं करिष्यासे । ’

याप्रमाणें चार गोष्टी सांगितल्या आहेत. यांताल जी गोष्ट ज्याला रुचेल ती त्यानें घेऊन त्याप्रमाणें अंतःकरणावर अंमल करावा. हा अंमल होईल तितका लवकर करावा. कारण काळचोर घिरट्या बहु घाली-पामरा तुज कशी निज आली । असें वामन म्हणतात.

मीं तुम्हांस सांगावें असा माझा अधिकार नाही. तुम्ही मोठे अधिकारी आहां. पण हा अधिकार काय उपयोग ! अधिकार काळावर चालला पाहिजे; तर तो अधिकार !

हैं भाषण चाललें असतां मंडळींचें चित्त एकाग्र होऊन सर्वांस सुख वाटलें. मग सावध होऊन रावसाहेबांचा निरोप घेऊन सर्व तांग्यांत बसले आणि तांगे चालूं झाले.

ही मंडळी परत घरोघर गेल्यावर देवमामलेदारांच्या सांगण्याप्रमाणें बहुतेक पारमार्थिक उद्योगास लागले ! आमचे चरित्र-नायक हे पूर्वीपासूनच संसारासंबंधी व्यवहारांत विरक्त व अलिप्त असे सावधपणानें राहिलेलेच होते. तथापि सद्याच्या देवमामलेदारांची वृत्ति पाहून त्यांचा उपदेश 'महायोग ते मृत्यु पंथेचि गेले !' हा ऐकल्यापासून तर त्यांची वृत्ति फारच उदास झाली. मदन श्रीकृष्ण-पुण्यांतील स्मॉल कॉज कीर्टाचे जज-हे तर पायांत चाळ बांधून देवघरांत देवापुढें नित्य नाचूं लागले, आणि भजन करूं लागले ! इतकेंच नव्हे तर आपले कोर्टांतील कारकुनास सवडीप्रमाणें भजनास कृपा करून येत जा, असें म्हणून आमंत्रण देऊं लागले ! अहाहा ! साधु-संगतीचा महिमा अगाध आहे. 'आपणासारखे करिती तात्काळ.'

महादेव गोविंद रानडे आणि विष्णुपंत भिडे यांच्या अंतःकरणावरही देवमामलेदारांच्या भेटीचा परिणाम झाला. परंतु रानडे मुत्सदी असल्यामुळें व भिडे बाह्यदृष्टि (लौकिकी विचाराचे) असल्यामुळें, उभयतांच्या वृत्तींत काय फरक झाला, तो दिसून आला नाही. प्रल्हाद कृष्ण पुढें नाशकास बदलून आले. त्यांच्या वृत्तींत मात्र फार फरक पडला. सारांश, ह्या कालांतसुद्धा मोठमोठ्या गृहस्थामध्ये व अधिकाऱ्यांमध्ये कांहीं लोक साधूंच्या वर्गांत गण्यासारखे होते, ह्यांत संशय नाही. शिवाय अलीकडील दोन हजार वर्षांचा आपल्या देशाचा इतिहास पाहिला तर असें दिसून येतें कीं, आजपर्यंत जेवढें म्हणून संत झाले, तेवढे पूर्वी पंत होते ! म्हणजे गृहस्थ व कामगार होते ! भिक्षुक वर्गांत फारसे साधु झाले नाहीत ! असो. आमचे चरित्रनायक गोपाळराव हरि हे गृहस्थ व मोठे कामगार असून मोठे महात्मे, साधु, संत, अवलीये आणि खरोखर गरीब लोकांचे वाली, देशाचे पुरस्कर्ते, समाजाचे हितकर्ते, आणि स्वदेश सुधारणेचे कैवारी होते. आणि त्यांनीं पत्करलेली कामगिरी आपल्या आयुष्यांत चांगली बजावली यांत तिळमात्र संशय नाही.

[१०७]

येथेंच त्यांस १८७७ सालांत Justice of the peace हा किताब मिळाला. त्याबद्दल सरकारी ठराव झाला तो पुढीलप्रमाणें:—

Bombay Government Gazette 16th August 1877

Page 738.

11th August 1877

Under the provisions of section 4 Act 11 of 1869 His Excellency the Governor in Council is pleased to Reappoint Rao Bahadur Gopalrao Hari Deshmook to act as Justice of the Peace within the limits of the town and island of Bombay.

आणि १८७८ सालांत त्यांस Fellow of Bombay University. नेमलें त्याबद्दल सरकारी ठराव झाला तो असा:—

No 131 of 1878

Educational Department

From

John gardine Esquire

Acting secretary to Government of Bombay.

To

Rao Bahadur Gopalrao Hari Deshmook.

Sir

I have the honour to inform you that His Excellency the Governor in Council has been pleased to nominate you to be a fellow of the University of Bombay.

I have the honour to be
sir,

Bombay Castle
29th January
1874

} your most obedient servant,
(signed) John Jardine
Ag. secretary to Government.

अशा रीतीने नाशिकची दोन वर्षांची कारकीर्द संपवून सप्टेंबर १८७९ मध्ये पेन्दाज घेऊन ते मुंबईस आले व तेथें सुमारे एक वर्षभर राहून नंतर ते पुण्यास आपल्या सदाशिव पेठेंतील घरांत राहण्यास आले. तेव्हां त्यांस मागील २०० रुपये पोलिटिकल पेन्शन सुरू झालें.

पेन्शन घेऊन मुंबई येथें आल्यावर ते आर्यसमाजाचे अध्यक्ष, थिऑस-

फिकल सोसायटीचे अध्यक्ष, व गुजरार्थी बुद्धिवर्धक सभेचे अध्यक्ष होते. त्यांची तेथे निरनिराळ्या विषयावर मराठीत, गुजरार्थीत व इंग्रजीत व्याख्याने होत.

गोपाळरावजींचा पोषाख नेहमी अगदी साधा असे; ते कोठेही बाहेर पडोत, कोर्टात जावोत, की साहेब लोकांच्या भेटीस जावोत, कां लग्नकार्यास जावोत, त्यांचा पोषाख नेहमी साधा असे. तरुणपणांत ते तेव्हांच्या रिवाज-प्रमाणें, कृष्णशाल्मी चिपळूणकर, बापूसाहेब कुरंदचाडकर, अण्णासाहेब विंचूरकर वगैरे मंडळी जशी मोठमोठी घेरदार पागोट्टी घालीत त्याप्रमाणें त्यांचें पागोट्टे मोठे घेरदार असे. पण पुढें पुढें त्यांचा घेर लहान होत जाऊन वृद्धापकाळीं तर तो पुष्कळच लहान झाला होता. त्यांच्या पागोट्ट्याचा रंग बहुधा तांबडा असे. पण पुढें त्यांच्या पत्नीच्या निधनानंतर म्हणजे सन १८८५ पासून ते पांढरें पागोट्टेंच शेवटपर्यंत घालीत. त्यांच्या अंगांत पैलूदार अंगारखा असे. कोट वगैरे त्यांनीं कधीही घातला नाहीं. चाकरीवर असतांना कचेरीचे वेळीं कोट, बूट व स्टॉकिंग कोर्टातच ठेवलेले असत, ते घालून कामावर बसत व काम संपल्यावर तो पोषाख तेथेंच काढून ठेवीत. नेसावयाचीं धोतरें साधा, उपरण्यास मात्र थोडेसें रेसीम किंवा कधी कधी जरीचेही कांठ असत. पायांत जोडा; बूट कधीं घालावयाचा नाहीं. हाच त्यांचा पोषाख. त्यांत बदल म्हणून नाहीं. बूटपाटलेण घातल्याशिवाय मोठमोठ्या सरकारदरबारांत जाऊन केवळ आपल्या बजनदारीवरच मानमरातब मिळविणारे महाराष्ट्र देशांत राजा सर. टी. माधवराव व गोपाळराव हरि हे दोनच गृहस्थ दिसतात ! गोपाळरावजी एके दिवशीं नित्याप्रमाणें पोषाख करून बाहेर जावयास निघाले असतां एका सलगींतल्या गृहस्थानें त्यांस विचारलें कीं “ काय रावसाहेब ! आपण लॉर्ड लिटनच्या दिल्ली दरबारास गेला होता, तेव्हां कोणता पोषाख केला होता ? ” गोपाळरावजींनीं लगेच जवळच्या खुंटीवरचें लहानश्या काठाचें जरीचें उपरणें होतें तें ओढून अंगावर घेतलें आणि म्हणाले “ हा पहा असा ! ”

पुण्याची कारकीर्द.

गोपाळराव हरींनीं पेन्शन घेतल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं म्हणजे सुमारे एक वर्षांनीं त्यांस मुंबई सरकारनें आपल्या कायदे कौन्सिलचे मॅबर नेमले. त्याबद्दलचा सरकारी ठराव झाला तो असा:—

[१०९]

No. 190 of 1880

Legislative Department
Poona, 23rd August 1880.

To

Rao Bahadoor

Gopalrow Harry Peshmook.

Sir,

I am directed to inform you that His Excellency the Right Hon'ble the Governor has been pleased to nominate you to be an additional member of his Council for making Laws and Regulations only from the 30th instant.

I have the honour to be
sir,

your most obedient servant

(signed) C. G. W. Macpherson,
Acting Under Secretary to Govt.

यानंतर कांहीं दिवसांनीं म्हणजे २८ सप्टेंबर १८८० मध्ये पेन्शन आण-
ण्यास स्वतः जावयास नको असा सरकारी ठराव झाला. तो असाः—

Extract from the Government Resolution

No. 3464 Financial Department.

Dated Bombay Castle 28th sept.

1880

Resolution—The Honorable Mr. Gopal Rao Harry Peshmook is exempted from personal attendance at the Accountant General's office to receive his pension.

यानंतर कांहीं दिवसांनी गोपाळरावांस ' फर्स्ट क्लास सरदार ' सरकारने नेमले, त्याबद्दल ठराव झाला तो असाः—

No. 1157

Political Department.

Bombay Castle 11 March 1881

Resolution—The name of the Honorable Rao Bahadoor Gopal Rao Harry Peshmook should be entered in the list

of Sardars of the First class for rank of precedence only.
(Redink)

(signed) C. Gonne.

Chief secretary to Government.

कुटुंबसौख्य.

संतति, संपत्ति व विद्वत्ता सर्व कांहीं उत्तम आहे, आणि मनुष्याला कुटुंब-सौख्य मुळीं मनासारखे नसेल तर तें सर्व व्यर्थ होय ! परंतु गोपाळराव हरींची पुण्याईच अशी जवरदस्त होती कीं परमेश्वरानें त्यांना एक अणुमात्र सुद्धां न्यून म्हणून कांहीं ठेवलेच नाहीं. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे:—

यदिरामा यदि च रमा यदि तनयो विनयधी गुणोपेतः ।

तनये तनयात्पत्तिः सुरवरनगरं किमाधिक्यम् ॥ १ ॥

सुशील पत्नी व संपत्ति, पुत्र विद्वान् गुणवान् असून विनयसंपन्न, मुलांस मुलें झालेलीं; इतकें असल्यावर स्वर्गलोकांत अधिक तें काय ? ही उक्ति गोपाळरावजींना शब्दशः लागू पडते. कारण ह्यांपैकीं एकही गोष्ट त्यांना कमी नव्हती. ह्यास्तव त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्ये कशीं होतीं, व मागे राहिलेलीं कशीं आहेत हेंही सांगणें उक्त आहे.

कुटुंब सौख्यामध्ये अगदीं पहिलें सौख्य म्हणजे पत्नीसौख्य होय. हें जस चांगलें नसेल तर मग संसार तो कसचा ? परंतु गोपाळरावजींना पत्नी मिळाल्या होत्या त्या केवळ गृहलक्ष्मीच मिळाल्या होत्या. ह्यांचें नांव सौ. गोपिकाबाई. ह्या आधींच थोर कुलांतल्या होत्या. ह्यांचें माहेर म्हणजे गोळ्यांचें घर. गोळे हे इनामदार होते. व त्यांचें आजोळ चित्रकूटचे जाहागिरदार जोग यांच्याकडे होतें. हें मागे सांगितलेंच आहे. गोपिकाबाईस सर्व लोक 'आईसाहेब किंवा बाईसाहेब' असें म्हणत असत. ह्यांना लहानपणां जरी शिक्षण मिळालें नाहीं तरी त्यांनीं मोडीबालबोध लेखन-वाचन चांगलें केलें होतें. परंतु ह्याशिवाय संसारांत लागणारे गुण त्यांच्या अंगीं फार उत्कृष्ट होते. त्या संसारांत फार दक्ष असत. घरांत काय हवें, काय नको, वगैरे सर्व त्याच पहात. स्वर्च वेच सर्व दक्षतेनें करित. यामुळें गोपाळरावजींस प्रपंचसंबंधी विचार फारसा करावाच लागत नसे. गोपाळ-रावजींच्या स्वभावास त्यांचा स्वभाव अगदीं अनुरूप होता. गोपाळरावजी

स्त्रामध्ये व भाषणामध्ये धर्मासंबंधानें व ब्राह्मणासंबंधानें बरीच टीका करीत. परंतु घरांतील वर्तनांत मात्र सुधारकी थाट मुळींच नसे. घरामध्ये देवपूजा, व्रतें, श्राद्धपक्ष वगैरे नित्यनैमित्तिक पूर्वापार चालीप्रमाणे होत असे. त्याही नेमधर्म, व्रतें, उपोषणे सर्व कांहीं करीत. त्यांचा स्वभाव इतका उदार होता की, त्यांनी एक वेळ पुण्यास १०८ ब्राह्मणांस पीतांबर व शालजोळ्याही दिल्या ! व्यापेक्षां औदार्य ते काय राहिले ? परंतु गोपाळरावजीचे सारासार विचारानें मनांत नवीन उद्भवलेले अंकुर त्यांचे मनांत कसे विंगणार ? म्हणून पुनर्विवाहाच्या पक्षांत धडधडीत जरी गोपाळरावजी होते, तरी त्या म्हणत, “आपण पुनर्विवाहांत जेवावयास वगैरे जाऊं नये. त्यामुळे मुलीवाळीना ने आण करण्याची मुद्रा पंचाईत पडते.” हें त्यांचे म्हणणे व्यवहारदृष्ट्या खरेच होतें. परंतु गोपाळरावजी ‘होहो’ म्हणून युक्तीनेच दोन्ही पक्ष संभाळीत. आणखी गोपाळरावजीच्या बडिलांची तैनात बंद झाली तरी पुढे स्वपराक्रमानेंच गोपाळरावजी उदयास आले, भाग्यास चढले, संपत्तिमान झाले, हा सर्व गोपिकाबाईंचा पायगुण असे सर्व लोक म्हणत असत. म्हणजे आई नाहीच खऱ्या देवतेप्रमाणे शोभत. यात्रेला जाण्याची व दानधर्म करण्याची त्यांना मनस्वी हौस असे. त्यांनीं काशीयात्रा केली होती, येवढेच नाही, तर द्वारका, पंढरपूर, नरसोबाची वाडी, वगैरे क्षेत्रे सुद्धा त्यांनी पाहिली होती. आणि तेथे त्यांनीं आपल्या नांवलौकिकप्रमाणे दानधर्मही पण केला होता. मुलांचे संगोपन, लग्नकार्यें, मुलीची नेआण, मानपान सर्व कांहीं त्या पहात. त्या महान् साध्वी असून त्यांची पतीवर अत्यंत निष्ठा होती, ह्यांत कांही नवल नाही. परंतु गोपाळरावजींचेही पत्नीच्या ठिकाणीं तसेच एकनिष्ठ प्रेम असून तेही एकपत्नीव्रती होते, ही गाष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. अशा प्रेमळ दंपत्यापासून तेजस्वी संतति निर्माण व्हावी ह्यांत आश्चर्य ते काय ? त्यांचे मुलगे एकपेक्षां एक बुद्धिमान्, विद्वान् निपजले, व मोठ्या नांवलौकिकास चढले, यास्तव त्यांचीही थोडथोडी माहिती देतो.

मुलें व त्यांचा गृहशिक्षणक्रम.

गोपाळरावजींस एकंदर मुलं आठ, त्यांत पुत्र सहा व कन्या दोन, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. सर्व मुलें व मुली सुशील असून एकाहून एक गुणवान् होती. मुलगे तर काय ‘बाप से बेटा सवाई’ असेच निपजले. ह्या मुलांस

गृहशिक्षण गोपाळरावजी स्वतःच देत असत. त्यांच्या घरगुती शिक्षणाचीही पद्धति कळावी म्हणून सांगतां. सकाळीं उठलें कीं आधीं मुलांकडून प्रातः-स्मरण म्हणून ध्यावयाचें व नंतर दुसरा अभ्यास; त्यांत मोडी लेखनवाचना-वर विशेष भर. त्यांचे सारे चिरंजीव इंग्रजी अभ्यासांत निष्णात होते; बी. ए., एल्. एल्. बी., एम्. डी., ब्यारिस्टर अँड लॉ अशी झालेली वडी वडी मंडळी होती व आहेत. परंतु सर्वांचें मोडी अक्षर इतकें उत्तम आहे कीं, जणां काय पेशवाई थाट ! ह्याचें कारण गोपाळरावजींस पहिल्यापासून मोडीची फार आवड असे. त्यांचें स्वतःचें मोडी अक्षर अत्यंत नमुनेदार होतें. यामुळें मुलांच्या मोडी लिहिण्याबद्दल ते अतिशय काळजी घेत. कोण-ताही मुलगा मोडीकडे दुर्लक्ष करून आधीं इंग्रजी अभ्यास करूं लागल्यास त्यांस तें खपत नसे.

हल्लीं इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांस म्हणा कीं, शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांस म्हणा, मोडी लिपींत आलेलें पत्र वाचतां सुद्धां येत नाहीं ! मग स्वतः लिहिण्याची गोष्ट तर लांबच. त्यांनीं आपल्या मुलांस एक उपदेशपर लांबलचक १६ कलमांचें, मोडींत फारच उत्कृष्ट पत्र लिहिलें होतें. त्याचे मागील बंद गहाळ झाले आहेत. ते कांठें मिळाले नाहींत, ही मोडी दिलगिरीची गोष्ट होय. फक्त तेराव्या कलमापासून शेवटचा बंद मिळाला आहे तेवढाच येथें देतो. कारण त्यांतील उपदेश थोरामोठ्यांच्या मुखांतून निघालेला असल्यामुळें इतर विद्यार्थ्यांस तो मूल्यवान् वाटेला व त्यांस सन्मार्गास लावण्यास कारणीभूत होईल. त्या बंदाचा प्रारंभ असा आहे.

‘मनुष्याची वेळ हाच पैसा आहे. त्याचें जितकें व्याज काढावें तसें निघतें. आणि फुकट टाकला तर फुकट जातो. याकरितां वेळ विनाकारण गोष्टींत व निरर्थक कामांत घालवूं नये, हें मुख्य कलम आहे.’

१४ तोंडानें शिवीकाईं नये. खाण्यापिण्यास मिळालें तरी उन्मत्तपणानें निंदा करूं नये. शहाणपणाच्या गोष्टी, हिशेब, जमाखर्च लिहिणें वगैरे लक्षांत ठेवावें. शिकलेलें विसरूं नये, व विसरावें लागेल असें निरुपयोगी शिकूं नये. याजकरितां जे शिकलेले आहेत त्यांचें अनुमत घेऊन शिकणें तें शिकावें, म्हणजे तें चांगलें आहे तेंच दाखवितील.

१५ अंगानें काम करण्याची संवय ठेवावी, म्हणजे खान करतांना आपलें धोतर आषण पिळ्यावें. निजून उठल्याबरोबर विछाना नीटपणें गोळा करून

करून ठेवावा. बसावें तेथें स्वच्छता ठेवावी. केर करून त्यांत बसूं नये. पानावर टाकूं नये व फार घेऊं नये. दिवस आल्यावर निजूं नये. रात्री उशीर करूं नये. उघड्या हवाशीर जागेंत बसावें व निजावें. कोंडलेले जागेंत बसूं नये. अंगीं जलदी ठेवावी, आळशीपण असो नये. खरें बोलावे. स्वाहिताकरितां किंवा थट्टेकरितां लवाडी करूं नये. हलक्या मनुष्या-
बरोबर संगत करूं नये. परंतु जे चांगले विद्वान्, त्यांच्याशीं खेह करावा.

१६ अंगावर दागिने घालण्याची द्राड ग्वोड असो नये. तसेच वस्त्र स्वच्छ असावे. परंतु मृत्युवाज नसले तरी इच्छू नये. लाज वाटेल असे काम करूं नये. दोन घासांनीं कमी जेवावे. फार डौल करणें हे नीच-
काम आहे. व डौलदार माणसास शहाणे मूर्ख समजतात. याजकरितां ढोग-
डौल करूं नये. कोणी गृहस्थ येईल तर त्याची योग्यता पाहून त्यांस नम-
स्कार करून, उठून उभे राहण्यासारख्या योग्यतेचा असेल तर उठून, त्यांस
चसावयास विनंती करावी. मुज्ञपणाची गोष्ट बोलावी. म्हणजे तो मनुष्य
विनय पाहून चांगले म्हणतो; नाही तर उद्धटपणा केला तर बेवकूब म्हणतो.
याजकरितां दुसऱ्याचा आदरसत्कार ठेवावा. स्तुति करूं नये. व जो आपली
स्तुति करील त्यास आर्जवी म्हणजे फसविणारा म्हणावे, आणि स्तुति ऐकूं
नये. त्यांस सांगावे कीं, स्तुति आम्हांस आवडत नाही. बहुधा थोर व
शहाणे स्तुति करीत नाहीत. हें मूर्खाचें काम आहे. सबब त्यास असें
म्हटलें तरी चिंता नाही. हरएक वावर्तीत दुसऱ्याचा उपकार घेऊं नये.
परंतु करीत जावा. गरिबाची ममता, बरोबरीच्यांचा आदर, वरिष्ठाची आज्ञा
पाळण करावी हें मुख्य आहे. एकूण सदरी कलमबंदी लिहिली आहे. या-
प्रमाणें वागलें असतां तुम्ही थोडे दिवसांत शहाणे व्हाल असे आम्हांस वाटतें.

ता० ९ माहे मार्च सन १८५७ इसवी. हे आशीर्वाद.

मुक्काम मुंबई.

गोपाळराव.

ह्या पत्रांतील उपदेश जसा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे, त्याप्रमाणेंच
त्या पत्राच्या अक्षराचा मोडी नमुनाही ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

प्रसिद्ध 'निबंधमाला' कार धाकटे चिपळुणकरशास्त्री यांनी 'लोकहित-
वादी' च्या लेखावर (व वर्तनावरही !) मनसोक्त टीका करतांना नव्या
आंगुळविद्याविभूषित पंडितावर मोडी लिपीच्या अज्ञानाबद्दलही जातां जातां
फटकारा मारला आहे. ते म्हणतात:—“ लोकहितवादी ” नीं आमच्या

जुन्या पंडितांस केवळ व्यवहारशून्य ठरवितांना थोडा तरी विचार करावयाचा होता कीं, इंग्रजी विद्येत निपुण झाल्यानं तरी कितीसं व्यवहारचातुर्य येत असतें ? मोडी लिहिण्यासंबंधानें तर बहुधा येथें लिहावयासच नको. कां कीं विद्यालयीन शास्त्रास्त्रांनीं मंडित होऊन तीन तीन चार चार लढाया मारून आलेल्या महावीरांची मामलेदारकचेरींत काय फजीति उडते. हें आज कोणास सांगावयास पाहिजे असं नाहीं. जन्मभर गदायुद्धाचा अभ्यास केलेल्या भीमाच्या हातीं विराटाच्या घरीं जसा पळा व झारा आला, किंवा 'किरातरूपी' प्रभुर्शा झगडलेल्या महारथ्याच्या हातांत शंख व बल्यें येऊन पडलीं, त्याप्रमाणेच मिल, बेकन, ग्रांट एके खिशांत व विद्यारण्य, कालिदास, मम्मट दुसऱ्यामध्ये घालून अर्वाचीन पंडित जेव्हां आपल्या नवीन अधिकारावर रुजू होतात, व विशीषंचविशींच्या अमलांत पुन्हा पुस्तीवर बसून श्री-श्री-श्री, व ग-ग-ग, करण्याचा त्यांस प्रसंग येतो तेव्हां श्री तर सरस्वतीच्या मत्सरानें गेलीच, पण 'ग' चाही तिजयरोवर परिहार झाला आहे, हें मनांत येऊन आमच्या खाशा मंडळींना किती संतोष होत असेल यें ! ही एक मोडी लिहिण्याची गोष्ट झाली."

हें निबंधमालाकारांचें म्हणणें सामान्यत्वं करून असेल तर आजमितीला तरी तें अक्षरशः खरें आहे. परंतु निबंधमाला मासिक पुस्तक सन १८७४ सालीं सुरू झालें. हा लेख ७१ व्या अंकांतील म्हणजे अर्थात् सन १८८० तील आहे. ह्याच सुमारास गोपाळरावजींचे धाकटे चिरंजीव लक्ष्मणराव ऊर्फ आप्पासाहेब, जे पूर्वी कलेक्टरच्या कामावर असून हल्ली पेंशनर आहेत, त्यांची नेमणूक प्रथम मामलेदारकचेरींतील माहिती घेण्यासाठीं मामलेदारकचेरींत फडणिशीच्या कामावर झालेली होती. त्यांना अनुलक्षून हा लेख असावा अशी आमची मनोदेवता धांवते. आणि शास्त्रीबुवांच्या नेहमींच्या स्वभावावरून तें खरेंही वाटतें. पण तसें असेल तर मात्र या बाबतींत शास्त्रीबुवा सपशेल घसरले असं मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. कारण सदर आप्पासाहेब देशमुख यांचें मोडी अक्षर आजमितीला सुद्धां इतकें उत्तम आहे कीं, मुलांनीं त्यांच्या हातचे किंते वळवावेत. ते मामलेदारकचेरींत असतांना त्यांच्या मोडी अक्षराची तारीफ मामलेदारच काय, पण सारे कारकून सुद्धां करीत असत. ही गोष्ट आम्ही त्या वेळीं त्यांच्या सान्निध्याला असल्यामुळें आम्हांस पूर्णपणें माहीत आहे. तेव्हां निबंधमालाकारांनीं हें जें विधान केलें आहे तें केवळ

इतरांच्या परिस्थितिविरुद्ध अमनधक्क्यानेच केले आहे, हें उघड आहे. असला उपरोधिक लेख निदान ह्या लोकहितवादींच्या टीकेंत तरी येणे योग्य नव्हतें. म्हणूनच मोडीच्या संबंधाने आम्ही इतकी मुद्देसूद माहिती दिली आहे.

गोपाळरावजींच्या मुलांच्या गृहशिक्षणांतील आणखी एक भाग सांगा-वयाचा राहिला. तो भाग म्हणजे अश्वारोहण हा होय. ते नेहमी सकाळच्या प्रहरीं स्नानाच्या आधीं सर्व मुलांस घोड्यावर बसण्यास शिकवीत. त्यांचा एक उत्कृष्ट घोडा होता. आणि तो शेवटपर्यंत त्यांच्यापार्शीच होता. ते तो घोडा स्वतः घेऊन मैदानांत जात. तेथें स्वतः हातांत काढणी धरून रंगण धरवीत व प्रत्येक मुलास त्याच्यावर बसवून प्रदक्षिणा करवीत. ह्यामुळे प्रत्येक मुलांस घोड्यावर बसण्याचा अभ्यास होत असे. ह्या घोड्यावर गोपाळराव स्वतः बसले म्हणजे तो मुकाट्याने पाहिजे तसा चाले. इतकेंच नव्हे तर लगाम सोडून दिला तरी नीट वाटेनें दुसरा घोडा गाडी आल्यास वळण घेऊन चाले. पण परक्या मनुष्यास आपल्या पाठीवर कधीं बसू देत नसे. आणि बसलाच तर तो त्याला लगेच पाडून टाकी ! असे इमानी जनावर कचित् आढळते.

संतति-सौख्य.

असो; येथपर्यंत गोपाळरावजींची स्वतःची माहिती व त्यांनी केलेली लोकसेवा ह्यांचा वृत्तांत सांगितला. पण इतक्या अवधीत त्यांचे पुत्रही मोठे मोठे पदवीधर व कर्तेंसवर्ते झाले. म्हणजे ' शुद्ध बीजा पोटी । फळे रसाळ गोमटी । ' ही तुकाराम महाराजांची उक्ति त्यांच्यासंबंधानें पूर्णपणें अनुभववास आली आणि ' बाप से बेटा सवाई ' ह्याप्रमाणें त्यांचे पुत्र एकाहून एक विद्वान् सन्माननीय व नामांकित असेच निपजले. त्यांचे एकएकाचे चरित्र स्वतंत्रच लिहिण्यासारखें आहे. ह्यास्तव येथें त्या प्रत्येकाचे संक्षिप्त विवेचन करणें तरी अवश्य दिसते. गोपाळरावजींस सहा पुत्र व दोन कन्या होत्या, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्यांची येथें अनुक्रमाने थोडी थोडी माहिती देतो.

१ सर्वांत वडील चिरंजीव गणपतराव ऊर्फ बापूसाहेब हे होत. ह्यांचा जन्म इ० स. १८४५ मध्यें झाला व ते आपल्या चाळिसावें वर्षीं म्हणजे १८८५ मध्यें वारले. हे मोठेसे विद्वान् नव्हते तरी त्यांस इंग्रजी लिहितां-

वाचतां उत्तम येत असे. ते कांहीं वर्षे गुजराथेंत फौजदार होते. त्यांनीं फौजदारी कामाचा राजिनामा देण्याचें कारण वडिलांस वळवित्याचें पत्रावरून कळेल. तें पत्र येथें देतां:—

श्री

ठासरा ता० १ आगष्ट

सन १८७६

तीर्थरूप राजमान्य राजेश्री बाबा वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्य बालकें बापूनें दोनी कर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. काल मी आपणांस राजिनामा देणार म्हणोन लिहिलें आहे. त्याचें कारण असें कीं, येथें असं सवयुलर झालें आहे कीं, प्रत्येक फौजदारानें कुत्रां मारावीं. विषानें मरतील तर हातांत तलवार घेऊन मारावीं, व त्यांच्या दैष्ट्या कापून हातांत घेऊन साहेब ह्यांचे-कडेस दाखविण्यास जावें. तरी असलें काम माझ्यानें होणार नाहीं. साहेबाची रीत अशी आहे कीं, ज्या फौजदारावर राग असतो त्यास बुद्धबा हें काम सांगतां. आणि साहेबाचा राग होण्यालाही कांहीं विशेष कारण लागत नाहीं. फक्त येथें स्वारी चार महिने आली म्हणजे शिधा सामान, बकरीं-कोंवडीं त्यानें बरोबर आणून दिलीं नाहीत म्हणजे लागलीच दहा कुत्रां मारून आण म्हणून हुकूम होतो. आणि तो हुकूम अमलांत आणला किंवा नाहीं, याची शिषायाकडून चौकशी ठेवतो. आणि नंतर मॅजिस्ट्रेटाकडे हुकूम तोडल्याबद्दल फिर्याद करून सहा महिन्यांची शिक्षा देववितो. असा हा साहेब नादान मनुष्य आहे. अब्रुदाराच्यानें येथें अशी नोकरी होणें फार कठीण आहे. हल्लीं येथें मागचे वर्षी साहेब चार महिने राहिला होता. तेव्हां जेकांकडून फौजदागच्या मार्फतीनें सामान ५७५ रुपयांचें घेतलें आहे. त्यांपैकीं एक पैसा कोणास दिला नाहीं. माझे जाग्यावर दिल्यादखान या नांवाचा फौजदार होता. त्याचे ८०० रुपये घेतले आहेत ते दिले नाहींत. त्यास १०० ची जागा दिली हीच त्याच्या कर्जाची फेड ! गोवर्धन म्हणून एक फौजदार होता त्यास हातानें तलवार घेऊन १० कुत्रां मारून आण म्हणून सांगितलें. त्यानें तें काम केलें नाहीं म्हणून मॅजिस्ट्रेट-कडे फिर्याद करून तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा दिली. असा प्रकार आहे. सबब मला ही चाकरी करण्याची अगदीं हौस नाही. साहेब फारच

खूप आहे. हल्लीं काहीं बोलत नाहीं. परंतु पुढें बिघडला म्हणजे फार आपदा पडेल, सबब राजिनामा देतो. व पुन्हा अशा बरनासाहेबांपुढे चाकरी मागण्यासही जाणार नाहीं. पुरे झाली नोकरी ! खरेपणा नाहीं. दिवसभर धास्ती व जागा ५० रुपयांची म्हणून साडून देतो. पुढे ईश्वर काय करील तें पाहूं. कळावें सेसेसी श्रुत होय हे विज्ञाना. बापू.

या पत्रावरून त्यांचा पाणीदारपणा चांगला दिसून येतो. देव हुधा पुण्यास फार असत व घरगुती कामासंबंधाने वाडिलास नेहमीं लांदलचक पत्र पाठवीत. त्यांचा पत्रव्यवहार फार मोठा ठासून त्यांत पुष्कळ विचार थोरपणास शोभेसे आहेत. ह्यांस पुण्याचे प्रसिद्ध मोरो रघुनाथ दमढेरे यांची कन्या दिली होती. त्यांचें नांव सरस्वतीबाई. ह्यांनाही चांगले लिहितां-वाचतां येत असे. ह्यांनीं आपल्या सासूसासऱ्यांना अनेक रसभरीत पत्रे लिहिलीं आहेत. त्यावरून त्यांचीं सासूसऱ्यांचे ठिकाणीही मनस्वी निष्ठा असल्याचें दिसून येत. ह्या थोर घराण्यांतील बाईंचा देवट मात्र फार बाईट झाला. बापूसाहेब निर्वतल्यानंतर ह्या बाई पुण्यांतील बाड्यांत बहुधा एकट्याच असत. आणि पहिल्या प्लेगमध्ये तर त्यांच्या शेजारीपाजारी सुद्धां कोणी नव्हते. ही संधि साधून कोणी दुष्टाने त्यांस सत्यनारायणाचे पुजेस म्हणून रास्त्यांच्या पेटेंत बोलावून नेलें व तेथे त्यांचा घात करून त्यांच्याजवळ ठसलेला पंचवीस तीस हजारांचा ऐवज लांबविला. आणि चमत्कार हा कीं, ह्या खुनाचा पत्ताही कित्येक वर्षे लागला नाही ! गोपाळरावजींचे सर्वोत्तम धावटे चिःडीव आप्पासाहेब जे पूर्वी कलेक्टर होते ते रजेत आल्यावेळी त्यांनीं पुण्याच्या पोलीस सुपरिटेंडंटला लिहिलें, तेव्हां कोठें देशमुखांची नावे घातलेलीं कांही चांदीची भांडीं बाजारांत उमगलीं ! त्यावरून पोलीसांनीं गुन्हेगारांचा पत्ता लावला तेव्हां त्यापैकीं कांहीं अपराधी मेलेले आहेत असेही समजून आले बाकींच्यावर सेशन कमीट खटला होऊन प्रत्यक्ष खुनाचा पुरावा मिळाल्यामुळे फक्त त्यांस लांब लांब मुदतीच्या शिक्षा झाल्या. बापूसाहेबांस एक पुत्र होता, तो लहानपणींच वारला. मागे फक्त त्यांच्या दोन मुली होत्या. त्यापैकीं एकीनें आपल्या हिक्क्याच्या देशमुखांच्या सदाशीव पेटेंतील बाड्यांतच लक्ष्मीनारायणाच्या मूर्ति स्थापन करून तें देवस्थान चालविण्याविषयी लिहून ठेवलें होतें; त्याप्रमाणें ती व्यवस्था चालू आहे. त्या देवस्थानाचे ट्रस्टी प्रसिद्ध डॉ० नानासाहेब देशमुख व त्यांचे कनिष्ठ बंधु आप्पासाहेब हेच आहेत.

२ दुसरे चिरंजीव कृष्णराव ऊर्फ अण्णासाहेब बी. ए. बॅरिस्टर-पेद्रू-लॉ ह्यांचा जन्म इ.स. १८४७ मध्ये झाला. हे बालपणापासूनच तैलबुद्धि असत. शाळेत नेहमी त्यांचा पहिला नंबर असावयाचा. त्यांची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाल्यानंतर ते डेक्कन कॉलेजांत जाऊ लागले. तेथे त्यावेळी सुप्रसिद्ध गणितशास्त्रज्ञ केरुनाना छत्रे हे प्रोफेसर होते. त्यांची कृष्णरावांवर फार मर्जी असे. कृष्णरावांनी केलेले उदाहरण म्हटले की ते पुन्हा पहावयास नको. कारण त्यांत चूक राहावयाचीच नाही असे ते नेहमी म्हणत. बी. ए. च्या परीक्षेमध्ये त्यांनी ऐच्छिक विषय प्रथम हिस्टरी व फिलॉसफी हे घेतले होते. एके दिवशी त्यांच्या मित्रमंडळींत बोलतां बोलतां कोणी म्हणाले की, कृष्णराव फिलॉसफीत पहिले वर्गांत येतील यांत नवल नाही. पण गणितांत येतील तर खरे. ते ऐकून कृष्णराव म्हणाले, त्यांत काय आहे ? पाहिजे तर मी अद्याप गणित घेऊन पहिले वर्गांत पास होऊन दाखवितां. इतके म्हणून आपला विषय तितकाच टाकून त्यांनी पुन्हा परीक्षेस थोडे दिवस राहिले होते तरी गणिताचा विषय घेतला व अभ्यास सुरू केला. तेव्हां त्यांचे फिलॉसफीचे प्रोफेसर त्यांस म्हणाले “ तू अशा हड्डाला पेद्रू नको. अर्धा अधिक अभ्यास दुसऱ्या विषयाचा होऊन गेला आहे, आणि ह्यापुढे तू पहिल्यापासून गणिताला लागणार म्हणजे हॅही नाही आणि तेंही नाही असे होईल. ” ती गोष्ट कृष्णरावांनी ऐकली नाही. त्यांनी गणित विषयांत परीक्षा दिली, येवढेच नव्हे तर म्हटल्याप्रमाणे पहिल्या वर्गांत सुद्धा उतरले. अशी त्यांची बुद्धिमत्ता केवळ अप्रतिम होती. बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्यानंतर त्यांस मुंबई येथे सेक्रेटरीयेटमध्ये सुपरिटेंडेंटची नोकरी लागली. पुढे कांहीं दिवसांनी त्यांस विलायतेस जाऊन विशेष अभ्यास करण्याकरितां एक सरकारी स्कालरशिप मिळाली व त्याप्रमाणे बॅरिस्टरची परीक्षा देण्यासाठी गोपाळराव-जांनी त्यांस विलायतेस पाठविले. गोपाळरावजांचीं सारीच मुलें आर्फी मोठीं मातृपितृभक्त असत. त्यांत अण्णासाहेब तर निस्सीम मातृभक्त होते. ते कोठें निघाले म्हणजे आईला केवळ नमस्कारच करीत नसत तर खरोखर आपले मस्तक त्यांच्या चरणावर ठेवून त्यांचा आशीर्वाद घेऊन मग परीक्षेला वगैरे जात. तेव्हां सर्व तयारी झाल्यावर ते घरांत गेले व त्यांनी नेहमीच्या पद्धती-प्रमाणे मातोश्रींच्या चरणावर मस्तक ठेवले. पण आजचा प्रसंग बाईट बाटण्यासारखाच होता. कारण त्यावेळेस फारसे लोक विलायतेस जाण्यास धजत

नसत. ब्राह्मणज्ञातीत पहिले स्कॉलर हेच. तेव्हां आपला मुलगा कोणीकडच्या कोणीकडे जाणार; विलायत म्हणजे कोठें, ह्याची त्यावेळच्या वायकांस कल्पना असणेंही फारसें शक्य नव्हतें; तेव्हां आतां त्याची कधीं पुनः भेट होणार कोण जाणे, असे मनांत येऊन आईचे नेत्रांत अश्रू येणें साहजीक आहे. किंती केलें तरी आईचेच अंतःकरण ते. त्यांना गहिंवर आला तो आवरेना. इतका वेळ अण्णासाहेबांना विलायतेस जाण्यास मोठा हुरूप वाटत होता. परंतु आईच्या अंतःकरणाची स्थिति पाहून त्यांनाही गहिंवर आवरेनासा आला. ते म्हणाले आईच्या मनाला जर इतकें दुःख होत आहे तर मी जाण्याचा चेत रहित करतो. ते स्वस्थ बसले व आतां पोषाख उतरावयाचा अशा चेंताला आले. तेव्हां त्यांचे धाकटे बंधू रामभाऊ आंत गेले आणि आई-साहेबास म्हणाले “ आई ! आता तुम्ही दुःख जर न आवराल तर अण्णा पाऊलमुद्धा पुढे टाकणार नाही. आणि झालेली इतकी सर्व तयारी फुकट जाईल.” अशी समजूत केल्यावर आईसाहेबांनीं हुंदका गिळला, डोळे पुसले व बाहेर येऊन अण्णासाहेबास म्हणाल्या, “ बरें ये तर; वरचेवर पत्र पाठवीत जा म्हणजे झालें.” याप्रमाणे मातोश्रींचा आनंदाने निरोप मिळाला तेव्हां ते उठून आगबोटीवर निघून गेले. इ. स. १८६९ ते १८७३ पर्यंत म्हणजे चार वर्षे ते इंग्लंडांत होते. वॉरिस्टरची परीक्षा उतरल्यावर ते हिंदुस्थानांत परत आले. विलायतेंत असतांना वडीलमातोश्रीस त्यांची नहमी प्रेमळ पत्रे येत असत. त्यांत तिकडची पुष्कळ हकीकत असे. गोपाळरावजीचे स्वतःचे मोडी अक्षर जसें पेशवाईधर्तांचें उत्तम असे, तशांच त्यांच्या साऱ्या मुलांचीं अक्षरही अगदीं मोत्यांच्या ओळीसारखी असत. अण्णासाहेब आपल्या मातोश्रीस जें पत्र पाठवीत ते मोडी लिपींतच असे व वडिलांना पाठवीत ते इंग्रजी पाठवीत. त्यापैकीं मातोश्रींना पाठविलेल्या पत्राचा उतारा देतोः—

श्री

मुक्काम शहर लंदन, ता. १८

माहे एप्रील सन १८७२.

ती. सौ. ब्रजचुडेमंडित मातोश्री आईसाहेब वडिलांचे सेवेशीं.

बालकें कृष्णानें दोन्ही कर जोडून त्रिकाल चरणीं मस्तक ठेऊन शिर-
साष्टांग नमस्कार विशापना. तागायत ता० मजकूर पाबेतों आपले आशीर्वादे

करून मुक्काम मजकूर येथें सुखरूप असो विशेष. यानंतर इकडील मजकूर, मागील शुक्रवारी राणीचे दरबारांत ड्यूक ऑफ एडिंबरो याजपुढें ड्यूक ऑफ अर्गाईल यांनीं मला सादर किंवा प्रेष केल्याची हकीकत येथील इंग्रजी पत्रांत छापली ती लंडन टैम्स पत्रांत होती. ती याजबरोबर पाठविली आहे. येथील हवा आतांशे फार उत्तम होऊन राहिली आहे. वसंत ऋतूंत नवीन पालवी वृक्षांस येते व तेणेंकरून सर्व सुलूख शोभायमान दिसतो. नारायण ब्राह्मण आतां चांगला बरा झाला आहे. रा. रा. वासुदेव जगन्नाथ व मंडळी अजून येथें आली नाहीं. पुढचे आठवड्यांत येतील असें वाटतें. त्यांचें आदरातिथ्य आम्ही सर्व नीट करूं. वरकड मजकूर अधिकोत्तर नाहीं. मी विष्णुसहस्रनाम रोज वाचीत असतो. मजविषयीं कोणत्याही प्रकारची काळजी नसावी.

हेंच पत्रां ती. रा. वापूसाहेब यांसी शिरसाष्टांग नमस्कार. चि. रामभाऊ. तात्या, नाना, आप्पा, व चि. सौ. येसूताई, चि. सा. द्वारकाताई यांसी अनेक आशीर्वाद. ती. मातोश्री आजीबाईस शिरसाष्टांग नमस्कार.

आपले दर्शनासाठीं अति उत्सुक असा आपला बालक

कृष्णा.

वडिलांस पाठविलेलीं इंग्रजी पत्रें फारच विस्तृत असल्यामुळें विस्तारभयास्तव तीं देणें सुद्धां अशक्य आहे. असो.

* अण्णासाहेब विलायतेंत चार वर्षे राहून बॅरिस्टरची परीक्षा उत्तम तऱ्हेनें पास होऊन सुखरूप हिंदुस्थानांत परत आले. त्यावेळीं मुंबईमध्ये त्यांच्या

* अण्णासाहेब विलायतेंत असतांना ह्याच ' ड्यूक ऑफ अर्गाईलची ' दरमहा ६०० रुपयांची स्कॉलरशिप् मिळत असे. ड्यूक ऑफ अर्गाईल हे फार मोठे श्रीमान् जहागिरदार असून शिवाय महाराणी व्हिक्टोरिया ह्यांचे व्याही होते. ह्यांचे वडिल चिरंजीव मार्क्स ऑफ लार्न हेच त्यांच्या जहागिरीचे वारस असून त्यास महाराणो साहेबांची चवथी कन्या प्रिन्सेस लुइसी ही दिली होती. इंग्लंडच्या कयद्याप्रमाणें थोरल्या मुलाला मात्र वडिलाजित जहागीर मिळते, इतर मुलांना काहीं नाहीं. अर्थात् ड्यूक ऑफ अर्गाईल ' ह्यांच्या वडील मुलाला झणजे ' मार्क्स ऑफ लार्न ' राणीचे जामात ह्यांना मात्र जहागीर होती. परंतु त्यांचेच कानिष्ठ बंधु व्यापारी हेते तेही लक्षाधीश होते, परंतु व्यापारी लोक कितीही श्रीमान् असले तरी इंग्लंडमध्ये जहागिरदार लोकांप्रमाणें उच्च दर्जाचे

कै. रावव० रामचंद्र गोपाल उर्फ भाऊसाहेब

जन्म सन १८४९

मृत्यु सन १८८९

कै० कृष्णराव गोपाल उर्फ

जन्म सन १८४०

मृत्यु सन १८८२

मित्रमंडळींनी त्यांचे स्वागतही मोठ्या थाटाने केले. पुढे ते अमदावादेस जाऊन प्रायश्चित्त वगैरे घेऊन मुक्त झाल्याचा उल्लेख पूर्वी येऊन गेलाच आहे. नंतर ते कांही दिवस मुंबईस हायकोर्टात काम करीत होते. त्यानंतर राजकोटास बॅरिस्टरचा धंदा करण्याकरितांही ते गेले होते. त्यांची कायद्यांतील मार्मिकता व मुद्देसूद लेख लिहिण्याची शैली फार तारीफ करण्यासारखी असे. त्यांचे सर्वोत्तम प्रशंसनीय कृत्य म्हटलें म्हणजे श्रीमती जमनाबाईसाहेब यांच्या नांवाच्या दत्त-काच्या संबंधाने विलायत सरकारास केलेला अज हें होय.

ह्या उपकाराचा कांहीतरी चांगलासा मोददला त्यांस मिळणे अदृश्य होते. परंतु राणीसाहेबांकडून तो अण्णासाहेबांस कांही मिळाला नाहीं. ह्याचें कारण राजे सर टी. माधवराव हे बडोद्यास मुख्य दिवाण झाले होते व त्यांचेच कारभारांत वर्चस्व फार असल्यामुळे महाराणी जमनाबाई साहेब यांस आपल्या मनाप्रमाणें कांही करतां आलें नाहीं. असो.

पुढें १८७९ सालीं महाराज गायकवाड पदच्युत झाल्यावर जे दंगे झाले त्याची चौकशी करण्याकरितां त्यांस कडी प्रांतांत रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड यांणीं स्पेशल मॅजिस्ट्रेट नेमिले. तेथें त्यांनीं आपले काम इतकें उत्तमरीतीने बजाविले कीं, ते पाहून सर टी. माधवराव सुद्धां अत्यंत कृपे झाले. अंतर्ग त्यांस बडोदे संस्थानांत डिस्ट्रिक्टज्जाची कायमची जागा मिळाली. ह्या कामावर ते विसनगरास असतांना शेजारील कडीप्रांतांत गांदाच्या शिवेच्या तंट्यावरून दोन गांवांत मोठी मारामारी झाली. त्या तंट्यांतील लोकांचे

समजत नाहींत. ह्यामुळे अशा कुलाशी राजेरजवाडे कधीं लग्नसंबंध करीत नाहींत. हें एक; आणि दुसरें, ड्यूक ऑफ अर्गाइल हे अहागीरदार असले तरी महाराणी सरकारचे दरकदारच होते. तेव्हा अशा ठिकाणीं महाराणीनें आपली मुलगी देणें हें उदाहरण अपूर्वच होय. तथापि त्याबद्दल तेथील त्यावेळच्या वर्तमान पत्रांनीं, महाराणीसाहेबांनीं ह्या कामात संपत्तीकडे लक्ष न देता आपल्या मुलीच्या सुखाकडेच विशेष लक्ष दिलें, याबद्दल त्याची प्रशंसाच केली आहे.

ह्या ड्यूक ऑफ अर्गाइलचा व अण्णासाहेबांचा फार झेद होता. अण्णासाहेब हिंदुस्थानांत परत आल्यावरही त्यांनीं स्वतः केलें 'Rain of Law' ह्या नांवाचे पुस्तक आपल्या सहीनिशी त्यांच्याकडे प्रेमपूर्वक भेट पाठावलेले अद्यापही त्यांच्या संग्रहीं आहे.

इकूठरविण्याकरिता व गुन्हेगारांची चौकशी करण्याकरिता त्यांस स्पेशल ऑफिसर नेमलें होतें, असें ऐकण्यांत आहे.

विसानगराहून त्यांची बदली नवसरी येथें डिस्ट्रिक्ट जज्याचेच जागेवर झाली. ते फार बाणेदार व तेजस्वी होते. म्हणून अण्णासाहेब व राजे सर टी. माधवराव यांचीं मनें परस्परांविषयीं विघडलीं होती. तरी पण सर टी. माधवराव यांस अण्णासाहेबांचे विद्वत्तेबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल फार आदर वाटत असे व ते त्यांस वचकून असत. पुढें थोड्याच दिवसांनीं त्यांस यकृताचा विकार झाला व त्यांतच त्यांचा त्यांचे वयाचे ३५ साव्या वर्षी म्हणजे १८८२ सालीं अंत झाला !

अशा रीतीनें ऐन उमेदींत, भर तारुण्यांत त्यांचा आयुष्यक्रम एकदम आटपला ही फार दुःखाची गोष्ट आहे.

अण्णासाहेबांचें लग्न लहानपणींच झालें होतें व त्यांस पुण्याचे रहिवासी व सातारा जिल्ह्यांतील मुनसफ हरिभाऊ सोहोनी यांची कन्या दिली होती. त्यांचें नांव राधाबाई. राधाबाई जशा अत्यंत स्वरूपसुंदर होत्या तशाच त्या सर्व गुणांनीं संपन्न होत्या. त्यांस मराठी उत्तम लिहितां वाचतां येत होते, इतकेंच नव्हे तर त्या कविताही चांगल्या करित. त्या अत्यंत पाककुशल असून कशियाचें वगैरे काम उत्तम करित असत. ह्यांनीं 'प्रार्थनामाला' म्हणून एक ५० पानांचें पद्यात्मक पुस्तक सन १८७१ मध्ये 'पुणें सिटी' प्रेस मध्ये छापलें आहे. त्यांस वेदांत विषयाचें ग्रंथ वाचण्याचा फार नाद असे व त्यांत त्यांची चांगली गति असे. ह्या बाई अण्णासाहेबांच्या माणून बऱ्याच वर्षांनीं निवर्तल्या व मागें माधवराव व वासुदेवराव हे त्यांचे दोन पुत्र राहिले.

माधवराव हे मॅट्रिक परिक्षा पास झाल्यावर कांहीं महिने डेक्कन कॉलेजांत होते. परंतु त्यांची शरीरप्रकृति चांगली नसल्याकारणानें त्यांस कॉलेज सोडावें लागलें. त्यांचा जुन्या धर्मग्रंथांचा चांगला व्यासंग आहे. वै. ह. भ. प. विष्णुबोवा जोग यांच्यावर त्यांची फार श्रद्धा असे. जोग महाराज व माधवराव यांनीं 'सार्थ अमृतानुभव' 'सटीप एकनाथी भागवत' 'सटीक रुक्मिणी स्वयंवर,' वगैरे सहा ग्रंथ छापले आहेत.

त्यांचे धाकटे बंधु वासुदेवराव यांची शरीरप्रकृति फार उत्तम होती. ते नामांकेत पैलवान पांडोवा जोग यांचे शिष्य असून स्वतःही पैलवान होते.

त्यांनीं घरांतील वाटणी वगैरे कांहींच घेतली नाही, व लमहीकरण्याच्या भरीस ते पडले नाहीत. ह्यांना इंग्रजी विद्येचा फारसा संस्कार नव्हता. त्यांची भक्तिमार्गावर व कर्ममार्गावर फार श्रद्धा होती. हे प्रेगने सन १९१४ सालीं वारले.

माधवराव यांचे चिरंजीव विश्वनाथराव हे बी. ए. होऊन सेकंड एल् एल्. बी. च्या परिक्षेस बसले आहेत. त्यांस प्रो. शिवराम महादेव परांजपे यांची कन्या दिली आहे.

३ गोपाळरावजींचे तिसरे चिरंजीव **रामचंद्र गोपाळ ऊर्फ भाऊसाहेब बी. ए. एल्. एल्. बी.** हे होत. ह्यांचा जन्म सन १८४९ मध्ये झाला. हे ६०० रुपये पगारावर बडोद्यास बाऊंडरी कमिशनच्या कामावर होते. हे पुढें कडी व नवसरी येथें सुभे (कलेक्टर) होते. काजी शहाबुद्दीन हे ह्यांचे वरिष्ठ अधिकारी त्यांच्या कामावर नेहमी खूप असत. मर टी. माधवरावांचीही त्यांच्यावर चांगली कृपा असे. ह्यांचा वर्ण थोडासा निमगोरा होता. डोळे पाणीदार, बोलणे तेजस्वी आणि गाल वगैरे मुद्रा फार भव्य असे. ह्यांच्या मुद्रेंत गोपाळरावजींचे साम्य फार असे. हे मोठे मातृभक्त असत. गोपाळरावजींनीं पेन्शन घेतल्यानंतर याच्या मातोश्रीच्या मनांत आलें की, आपण एकवार १०८ ब्राह्मणांस पीतांबर व शालजोड्या द्याव्या; म्हणून त्यांनीं ती गोष्ट रामभाऊस पत्रांतून कळविली. त्याबरोबर रामभाऊंनीं १०८ पीतांबर व शालजोड्या खरेदी करून ताबडतोब पाठवून दिल्या. ह्यावेळीं आम्ही त्यांच्याजवळच होतो. रामभाऊस अंमळ कोठे दुखणें आलें कीं ते मोठमोठ्यांना “ आई ! अहो आई ! ” म्हणून एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे मोठमोठ्यांनीं हांका मारित. हेही अल्पवयांतच क्षयाच्या अजारानें १८८९ मध्ये परलोकवासी झालें. ह्यांच्या पत्नी सीताबाहिनी ह्याही फार सुशील व कुलवान असून मोठ्या धर्मशील आहेत. त्यांस एक पुत्र व एक कन्या आहे. पुत्राचें नांव गोविंदराव. गोविंदराव मॅट्रिकपर्यंत शिकलेले आहेत. ह्यांचे स्वतंत्र धंद्यांत फार लक्ष आहे. ‘ पूना कटलरी ’ म्हणून ह्यांनीं चाकूकातऱ्यांचा कारखाना काढला आहे.

४ गोपाळरावजींच्या चवथ्या चिरंजीवांचें नांव **रघुनाथ गोपाळ ऊर्फ तात्यासाहेब** असे होते. ह्यांचा जन्म सन १८५१ मध्ये झाला. बी. ए. परीक्षा पास झाल्यानंतर मुंबईच्या हायकोर्टामध्ये त्यांस १०० रुपये पगाराची

इन्टरप्रिटरची जागा मिळाली. पुढें त्यांस त्याच खात्यांत ४०० रुपये पगार झाला होता. गोपाळरावांची स्वतःची जशी प्रकृति सट्ट होती तशीच त्यांच्या सर्व मुलांचीही असे. पण त्या सर्वांत तात्यासाहेबांची शरीरसंपत्ति फारच उत्कृष्ट होती. ते मोठे प्रख्यात मल्ल होते. त्यांची अंगलट पिळदाग असे. लहानपणचा त्यांचा फोटो एखाद्या जेठीप्रमाणें आहे. ते मोठे एकांत-प्रिय असत. बाहेरच्या मंडळींत ते फारसे कधीं येत नसत. त्यांची खोली स्वतंत्र होती. तीतच ते बहुधा असत. एक मोठी दगडाची उशी होती ती ते उशाकडे घेऊन नेहेमी निजत व दोन मणक्या दोन दोन हातांत धरण्यास कऱ्या केलेल्या दोन बाजूस ठेवीत व उठतांना त्या मणक्या एकदम-दोन्ही हातांत घेऊन उडत ! त्यांचा आहारही शक्तिप्रमाणेंच होता. म्हणून ते कधींच कोणाच्या पंक्तीस बसून जेवीत नसत. ते भाताला निःशक्त समजून कमी खात. त्यांचा नेहेमीचा आहार म्हणजे दूध, तूप, चपात्या व भाज्या हा असे. त्यांना खावयाला एवढासा तेवढासा पदार्थ पुरत नसे. घरांत मक्याची कणसें बगैरे आणलीं व तीं भाजून १।२ वाटणीप्रमाणें कोणी मुलानें त्यांस आणून दिलीं तर तीं फेकून देत आणि म्हणत ' हे ! काय मिकारखाणें ! ' मग दुपारी आपण आफिसांतून एक खांदाडीभर कणसें आणीत, तीं भाजीत, मुलांना दोन दोन चार चार देत, आणि मग आपण दयेच्छ चागून खात. भर ज्वानीतच यांचें पहिलें कुटुंब वारलें. तेव्हां मातोश्रीनें त्यांना दुसऱ्या लग्नाबद्दलचा विचार कळविला. त्यावर त्यांनीं त्यासंबंधानें साधकबाधक प्रमाणें त्यांना पत्रांत लिहून कळविलीं. तें पत्र फार वाचण्यासारखें असल्यामुळें त्याचा उतारा येथें देत आहों:—

श्री.

तीर्थरूप सौ० वज्रचुडेमंडित मातोश्री आईसाहेब
वडिलांचे सेवेसी.

अपत्यें तात्यानें दोन्हीकर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेवून शिर साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विदेष. आपलें पत्र पावलें. पत्र वाचलें; लग्न करावें कीं नाहीं याविषयीं माझे मनाचा निश्चय अद्यापि झाला नाहा. क्वचित् करावे असेंही मनांत येतें. परंतु दूरवर विचार केला असतां न करावें हेंच श्रेयस्कर होईल असें मनास वाटत आहे. लग्न करण्यामध्ये अनेक तोटे आहेत. स्वतंत्रता

जाते. उत्साह नाहीसा होऊन परोपकाराविषयी प्रतिबंध होतो. कारण स्वकुटुंब-
भरणाकडे मनुष्य निरत असतो. पुरुषार्थ होत नाही. ईश्वराकडे चित्त लागत
नाही. नेहमी जीव काळजीत असतो. धर्म होत नाही. कारण बऱ्याच पैशाचा
कुटुंबपोषणाकडे खर्च करावा लागतो. ह्याप्रमाणे अनेक तोटे आहेत. तर
येवढे सोसून विषयांध होऊन लग्न करावे हे सुज्ञास उचित नाही. परंतु हेही
वरें आहे की, लग्न न केल्यास मनुष्य आपला धंदा करून स्थिरबुद्धीने
राहू शकत नाही. किंचित वेडसर किंवा परलौकिक सुखामध्ये गर्क होईल
अथवा ऐहिक सुखास पराङ्मुख होऊन नेहमी उदास परतु वैफिकार असा
असेल. तेव्हा या दोह्यांतून चांगला पक्ष कोणता ? याचा निश्चय करणे वरेंच
कठीण आहे. लग्न करण्यामध्ये जे तोटे वर लिहिले आहेत त्यांचा ज्ञास मनु-
ष्याजवळ आपआपल्या लौकिक स्थितीप्रमाणे व दरज्याप्रमाणे पैसा असल्यास
खचीत होईल. परंतु तसे नसल्यास सदरी लिहिलेल्या अडचणी मनुष्यास
नेहमी गांजतील. सबब आपण याचा नीट विचार करून मजला सल्ला द्यावा
व नंतर काय करणे ते करण्याविषयी आज्ञा करावी. उगीच तमासगीर लोकांचे
म्हणण्यावरून आपण एकदम लग्नासारखी मोठी जोग्गमाची गोष्ट करण्यास
मला सल्ला देणार नाही अशी माझी खात्री आहे. याकारितां या विषयावर
आपण आपला पोक्त विचार मजला कळवावा. सेवेसी श्रुत होय हे
विज्ञापना. ”

ह्या पत्रावरून त्यांचे विचार किती प्रगल्भ होते, ह्याची उत्तम प्रकारे साक्ष
पटते. असो. पुढे त्यांनी मातापितरांच्या आग्रहास्तव दुसरे लग्न केलें.

तात्यासाहेबांचा व आमचा प्रथमतः बोलण्याचा फारसा प्रसंग येत नसे.
पण पुढे पुढे आम्हांवर ते फारच लोभ करूं लागले. आम्हां मलबारांत होतो
तेव्हां वर्षा दोन वर्षांनी मुंबईस येण्याचा प्रसंग येत असे. परंतु तात्यासाहेब
हायकोर्टातून जातांना येतांना गुर्जरांच्या दुकानी आम्ही कधी येणार म्हणून अगत्य
चौकशी करित व आम्ही मुंबईस आलों म्हणजे आम्हास मुद्दाम बिन्हाडी जेबाबयास
घेऊन जात व मलबारकडील हकीकत प्रेमानें ऐकत. एके दिवशी आम्ही त्यांस
विचारलें “ तात्यासाहेब पहिल्या भयंकर प्लेगाने मुंबई सारी ओस पडली
असतां आपण एकटेच येथें कसे राहात होता ? ” ते म्हणाले “ त्याबद्दल
मला कांहीच भीति बगैरे वाटत नव्हती. ब्राम्हण बगैरे कोणी
नव्हता, एवढेंच नव्हे तर भांडी घासायला सुदां कोणी नव्हतें. तरी मी

एकटाच खुशाल राहिलों होतों. स्वयंपाक माझा मीच हातानें करी व भांडीही घाशी आणि रात्रीचा गच्चीवर खुशाल निजे. रस्त्यावर कोणी चिट-पाखरूं फिरकत नसे. शब्द कानीं आला तर रात्रभर ‘ राम बोलो भै राम ’ येवढाच येत असे. ” हें त्यांचें भाषण ऐकून तात्यासाहेबांच्या धैर्याचें आम्हांस आश्चर्य वाटलें ! एवढी धैर्यानें ज्यांनीं प्रथम त्याला टक्कर दिली, त्याच निर्दय काळानें पुढें मुंबईस प्रेगचें मनुष्य बियासही कोठें नसतां त्यांच्यावरच प्रेगरूपानें झडप घातली !

एके दिवशीं हायकोर्टांत ते आपल्या कामावर असतांच त्यांचें कपाळ अतिशय दुखूं लागले, व अंगांत ताप भरला. ते तसेच घरीं आलें. पण रात्री ताप वाढत चालला आणि सांध्यांत गांठही आली. तरी ते रात्रीचे तसेच उठले, त्यांनीं दौत लेखणी घेऊन मृत्युपत्र लिहिलें व त्यांत आपल्या जिनगीपैकीं पत्नीला काय द्यावयाचें, मुलास काय द्यावयाचें, तें सर्व नीटपणें नमूद करून आपली सही केली आणि मग जाऊन हांथरुणावर पडले ! रात्रीच जिकडे तिकडे बातमी पसरली. सकाळीं त्यांचे धाकटे बंधु प्रसिद्ध डॉ० नानासाहेब देशमुख एम्० डी० वर्गरे आतःपृष्ठ त्यांचे तेथें जमा झाले. त्यावेळीं प्रेगचे मनुष्य घरांत ठेवीत नसत. त्याला सिप्रिगेशन क्वायपमध्ये पाठवावें लागें. त्याप्रमाणें तात्यासाहेबांनाही घेऊन जाणें भाग पडले. परंतु ही गोष्ट त्यांना सांगावी कोणी ? ह्याचे सर्वास मोठें कोडें पडलें होतें. इतक्यांत तात्यासाहेब स्वतःच नानासाहेबाकडे पाहून म्हणाले “ मग आतां हॉस्पिटल मध्यें गेलें पाहिजेना ? चला तर करा तयारी. ” याप्रमाणें सर्व तयारी होताच त्यांस वाहनांत बसवून हॉस्पिटल मध्यें नेलें !

तात्यासाबांचें आफिसांत त्यांच्या हाताग्वालीं जन्मजात किलोंस्कर म्हणून एक मराठीरीडर व रायटर होते. त्यांच्यावर तात्यासाहेबांची फार कृपा असे. म्हणून मुदाम दुसऱ्या दिवशीं ते त्यांच्या समाचारास हॉस्पिटलमध्यें गेले, व त्यांची ती हताशवाणी स्थिति पाहून डोळ्यास पाणी आणलें ! तें पाहून तात्यासाहेबांनीं मानेच्या मार्गे हात नेला आणि म्हणाले “ मृत्यु हा नेहमीं पाठीशीं उभा आहे. तो केव्हां तरी पुढें यावयाचाच. आज ना उद्यां येवढेंच अंतर ! त्याबद्दल वाईट वाटण्यांत काय अर्थ आहे ! ” ह्यावरून तात्यासाहेबांचें अंगीं मनोधैर्य किती बसत होतें ही गोष्ट स्पष्ट होते. झालें; पुढें बात होऊन त्यांतच त्यांचा सन. १८९९ मध्यें अंत झाला !

तात्यासाहेबांच्या माग त्यांचे दुसरे कुटुंबही वारले. त्यांच्या पहिल्या कुटुंबापासून एक कन्या व दोन पुत्र होते व दुसऱ्या कुटुंबापासून एक कन्या आहे. त्यांच्या मुलाचे नांव केशवराव. हे वी० ए० असून त्यांनी सरकारी नोकरी वगैरे काही पतकरली नाही. ते स्वतंत्र धंदा करूनच आहेत. त्यांनी 'नागनाथ ग्राइंडिंग-मिल' म्हणून एक पिठाची गिरणी स्थापन केली आहे. हे वारकरी पंथाचे असून ज्ञानेश्वरीवर त्याची अत्यंत भक्ति आहे. येवढेच नव्हे तर प्रत्येक दिवशी रात्री आठ वाजता ते आपल्या मिलच्या इमारतीत ज्ञानेश्वरीवर प्रवचन सांगतात; व तेथे भक्तिभावाने पुष्कळ मंडळी श्रवणास जातात. विष्णुबोवा जोगाप्रमाणेच किंवा साखरे महाराजाप्रमाणेच केशवराव देशमुखांची ज्ञानेश्वरीही पुण्यांत सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. वी० ए० असून ऐवढी धर्मश्रद्धा, प्राकृत ग्रंथांची आवड, हा योग केशवरावांच्या ठायी केवळ अपूर्व होय. त्यांचे धाकटे बंधू मॅट्रिक्युलेशन होऊन कॉलेजांत असतांना हृदयाच्या रोगाने वारले !

५. गोपाळरावजीचे पाचवे चिरंजीव म्हणजे सुप्रसिद्ध डॉक्टर मोरेश्वर गोपाळ ऊर्फ नानासाहेब देशमुख एम्.डी. हे होत. हे आपल्या वैद्यकीय ज्ञानचातुर्याने जसे प्रसिद्ध आहेत, तसेच ते सार्वजनिक कृत्यानेही प्रसिद्धच आहेत. मुंबईत गुजराथी लोक तर त्यांना देवाप्रमाणे पूज्य मानतात. हे अत्यंत सात्विक स्वभावाचे किंबहुना गोपाळरावजींचीच प्रतिमा आहे असे म्हटले तरी चालेल. 'चालेल' म्हटले ह्याचे कारण येवढेच की, लोक-हितवादीचा लेखन-व्यवसाय फार दांडगा होता. आणि नानासाहेबांनी तो कधी फारसा अंगावर घेतला नाही, इतकेच. नानासाहेबाचा जन्म १८५५ मध्ये झाला. ह्यांची वृत्ति लहानपणापासूनच फार गंभीर आहे. कोणतेही काम असो ते शहाणपणाने व स्थिर मनाने करावयाचे असा त्यांचा स्वभाव आहे. त्यांच्या कामांत उतावळेपणा, धाई व तडकाफडकी कधीच असावयाची नाही. अप्रतिम शांति आणि अलोट बुद्धिमत्ता हे गुण त्यांचे अंगी परमेश्वराने काही अपूर्व ठेवले आहेत. कोणी केवढाही अपराध करो, ते कोणावर संतापले आहेत असे कधीच घडावयाचे नाही. ह्यांची बुद्धि अण्णासाहेबाप्रमाणेच किंबहुना कांकणभर अधिकच आहे म्हटले तरी चालेल. प्रत्येक परीक्षा पास होणे तर काहीच नव्हे, पण पहिल्या वर्गात येणे हा तर त्यांचा हस्तचा मळ असे. इतकेच नव्हे, तर परीक्षेत जी जी रीत्य व सुवर्णपदकः

स्काळशीप व बक्षिसं असतील तीं सारीं त्यांसच मिळावयाची. आणि चम-
त्कार हा कीं, त्यांना घोकून अभ्यास करण्याची गरजच परमेश्वरानें ठेवली
नाहीं. एकदां विषय कानावरून गेला कीं, त्यांना तें पुस्तक पुन्हां कधीं
उघडावेंच लागत नसे. यामुळें ते सहज ऐषआरामांत राहून परीक्षेंत पास
होत असत. इतकी त्यांजवर परमेश्वराची कृपा आहे. नानासाहेबांचा व
आमचा पूर्ववयापासून परिचय व निकट सहवास असल्यामुळें त्यांच्या बुद्धि-
मत्तेच्या पुष्कळ गोष्टी आमच्या डोळ्यापुढें घडलेल्या आहेत. त्या अद्यापिही
स्मरतात व त्यांचें अद्यापिही फार कौतुक वाटतें. पण त्या येथें लिहित
वसण्याचें कारण नाहीं.

डॉक्टर नानासाहेब देशमुख यांची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाल्या-
नंतर ते मेडिकल कॉलेजमध्ये गेले व तेथें १८७८ मध्ये एल्. एम्. अँड
एस्. च्या परीक्षेंत उत्तीर्ण होऊन मुंबईच्या मेडिकल खात्यांत १८७९ मध्ये
त्यास २०० रुपये पगाराची असिस्टंट केमिकल अनलायझरची जागा
मिळाली व भुलेश्वरापारीं २५।३० रुपये दरमहाची भाड्याची जागा घेऊन
त्यांत 'दवाखाना' म्हणून एक खासगी औषधालयही त्यांनीं सुरू केलें. दवा-
खान्यांत खुर्च्या, टेबलें, कपाटें, औषधें वगैरे सर्व कांहीं जय्यत तयारी
ठेवली होती. ह्या दवाखान्यांत कंपाउंडरची नेमणूक प्रथमतः आमचीच केली
होती. दवाखाना सकाळीं दहा वाजेपर्यंत उघडा असे. नंतर नानासाहेब
जेवण वगैरे करून आपल्या कामावर जात. आम्ही त्या वेळीं स्कूल ऑफ
आर्ट मध्ये जात होतो. उभयतांची गांठ सायंकाळीं दवाखान्यांत पडत असे.
आम्ही त्यांच्यापुढें यःकश्चित मनुष्य. केवळ आश्रित म्हटलें तरी
चालेल. परंतु आपण धनी व हे नोकर हें नानासाहेबांच्याचसें काय पण
कोणाच्याही मनांत वागलें नाहीं. ते केवळ पहिल्यापासून आमच्याशी मित्र-
भावांनें वागतात हा त्यांचा योरपणा आहे. असो.

पुढें नानासाहेबांचे मनांत आलें कीं, आपण एम्. डी. च्या परीक्षेस
वसावें. परंतु बी. ए. किंवा बी. एससी. ची परीक्षा पास झाल्याशिवाय
एम्. डी. च्या परीक्षेस त्या काळीं जातां येत नसे. ह्यास्तव आधीं बी. ए.
अथवा बी. एस. सी. व्हावें असं त्यांच्या मनांत आलें. पण नोकरी संभाळून
आर्ट कॉलेजांत जातां येणार कसे ही एक मोठी अडचणच होती. तेव्हां
त्यांनीं आपलें वरिष्ठ अधिकारी डॉक्टर लॉयन, केमिकल अनलायझर, यांचे

डॉ. मंरेश्वर गोपाल ऊर्फ नानासाहेब देशमुख.

एम. टी.

जन्म सन १८५५

मार्फत एलफिस्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल वर्डरवर्थ यांजवडून नुसती हजेरी केव्हां तरी दिली म्हणजे ठर्म मिळेल अशी परवानगी मिळविली. मग त्यांनीं फी भरावयाची ती भरून एलफिस्टन कॉलेजांत आपले नांव दाखल केले. ते प्रत्यही ११ वाजतां घरून जेवण करून निघाले कीं, एलफिस्टन कॉलेजांत प्रथम जाऊन आपल्या ऑफिसांत रुजं होत. किंवा आपलें ऑफिसांतील काम संपवून संध्याकाळी चार वाजतां एलफिस्टन कॉलेजांत हजेरी लावून मग घरी येत.

नानासाहेबांस पुण्याचे श्रीमान् व कुलीन गृहस्थ गोविंदराव करंदीकर यांची मुलगी १८७२ मध्ये केली. त्यांचे नाव सौ. सत्यभामाबाई असं होतें. ह्या बाईही बऱ्याच शिकलेल्या असून त्याचा स्वभाव नानासाहेबाप्रमाणेंच उदार व सात्त्विक होता.

नानासाहेबांची बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्यानंतर त्यांनीं पुढे एम्. डी. चीही परीक्षा दिली. त्यांत ते पास झाले. नंतर त्यांची डिपार्टमेंटल् परीक्षा होऊन २०० रुपयाचा ३०० रुपये पगार झाला. हे काम त्यांनीं एकंदर सुमारे तेरा वर्षे केल्यावर त्यांचे वरिष्ठ अधिकारी डॉक्टर लॉयन हे सन १८९२ मध्ये पेनशन घेऊन गेले. जाले वेळीं त्यांनीं सरकारी रिपोर्टांत आपल्यामागे आपले काम करण्यास डॉक्टर देशमुख सर्वथैव योग्य आहेत, असें लिहिले होतें. इतके असूनही वरिष्ठ अधिकाराची ती जागा सरकाराने एका सनदी नोकरांस—ज्यास अनालायझरचा बिलकूल अनुभव नव्हता अशास—दिली व डॉक्टर नानासाहेब यांस असं कळविलें कीं, ही जागा सनदी नोकरांकरितां राखून ठेवलेल्या जागेपैकी एक आहे म्हणून ती तुम्हास देतां येत नाहीं. हें तरी नानासाहेबासारख्या मानी पुरुषास कसे खपावें ? त्यांचे हे वरिष्ठ अधिकारी ऑफिसांत लवकर येत. नानासाहेबांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे नानासाहेब अकरा वाजतां जात. त्यांस ते म्हणाले, “तुम्ही इतक्या उशीरा येऊन कसें चालेल ? लौकर आले पाहिजे.” नानासाहेब म्हणाले, “माझा खासगी दवाखाना आहे, त्याचे काम आटोपून यावयास मला थोडासा उशीर होतो.” साहेब म्हणाले, “तुम्हांला खासगी दवाखाना व सरकारी नोकरी अशीं दोन कामे करतां येणार नाहीं.” “मी एकच काम करीन. सरकारी चाकरीची मला जरूर नाहीं.” असें म्हणून त्यांनीं आपल्या असिस्टंट केमिकल अनालायझरच्या कामाचा राजिनामा दिला,

व आपला खासगी दवाखाना संभाळून सार्वजनिक कामें करण्यास ते मोकळे झाले. ते वरींच वर्षे मॅट्रिक्युलेशनपासून एम्. ए.पर्यंत बहुतेक सर्व परीक्षांत रसायनशास्त्राचे (Chemistry) परीक्षक असत. ते युनिव्हर्सिटीचे फेलो आहेत. कांहीं दिवस सिंडिक होते. ते पुष्कळ वर्षे 'जस्टिस ऑफ दी पीस' होते व कांहीं वर्षे मुंबई म्युनिसिपल् कॉर्पोरेशनचे मेबर होते.

त्यांच्या सात्विक स्वभावामुळे त्यांची मानमान्यता फार वाढली आहे. ते कधी फारसे लेखनव्यवसायांत पडत नाहींत, तरी हेमंतोत्सवासारख्या समारंभामध्ये 'विवाहकालाविषयीं शारीरशास्त्राचें मत,' शारीरसामर्थ्य, वगैरे दिलेलीं त्यांचीं व्याख्याने छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांत शिकण्यासारख्या पुष्कळच गोष्टी आहेत. मुंबईसारख्या शहरीं दक्षिणी लोकांत यांच्याइतकें वजनदार गृहस्थ फारच थोडे आहेत. त्यामुळे कोणत्याही मोठ्या समारंभांत व उत्सवांत नानासाहेब हेच प्रमुख असतात. सार्वजनिक कामांतही तसेंच. नानासाहेब आपण होऊन कधी पुढें होत नाहींत. एण लोक त्यांस मुद्दाम आणून अप्रमान देतात. त्यामुळे 'पैसाफंड' म्हटला की, त्यांत नानासाहेब आहेतच. तळेगांवचा कांच-कारखाना म्हटला की, नानासाहेब त्यांत आहेतच. हिंदुएज्युकेशनफंड त्यांचाच आहे. टिळकफंड आला की, नानासाहेब सर्वोच्या पुढें. असे ते ज्या त्या सार्वजनिक कामांत पुढारी असतात. परवा मुंबईस श्रीमत्सद्गुरूमार्तंड माणिकप्रभु ह्यांची स्वारी आली असतां त्यास गांधर्वमहाविद्यालयांत मानपत्र देण्याचा समारंभ झाला. सर्व ब्रह्मदात्री सभा भरली. तेव्हां डॉक्टर नानासाहेब देशमुख हे त्यांत प्रमुख होते. ते उठून सर भालचंद्र यांजकडे पाहून म्हणाले, की "आजच्या सभेचें अध्यक्षस्थान, सुप्रसिद्ध, लोकप्रिय व सन्माननीय सरभालचंद्र ह्यांनीं स्वीकारावें अशी सभेच्या तर्फेनें माझी त्यांस विनंति आहे." सर भालचंद्र त्या वेळीं फार थकले होते, त्यांस धड उभेंसुद्धां राहवत नव्हतें, त्यांस दोघांनीं धरून आणून हळू हळू सभेंत बसविले होते. तरी ते उभे राहून मोठ्या कष्टानें म्हणाले, 'माझ्यापेक्षां विद्येनें, मानानें, वक्तृत्वानें डॉक्टर नानासाहेब हेच अधिक योग्य आहेत. करितां हा मान त्यांसच देणें इष्ट आहे. आतां माझ्यानें अधिक बोलवत नाहीं.' हें ऐकतांच साऱ्या सभेंत टाळ्यांचा एकच कडकडाट झाला आणि एकच मोठा ध्वनि उठला की, 'आजच्या सभेंत दोनीही अध्यक्ष पाहिजेत. आजच्या सभेला दोन अध्यक्ष !' त्याप्रमाणें

त्या दिवसाची सभा दोन अध्यक्षांनीं पार पडली ! इतकी नानासाहेबांचे ठिकाणीं लोकांची पूज्यबुद्धि आहे. नानासाहेब कोटेही जावोत त्यांच्यामागे पेशंटांची गर्दीही असावयाचीच. नानासाहेबांनी गिरगांव पोस्टलेनमध्ये एक मोठी चाळ बांधली आहे व तिच्याच एका भागांत ते राहतात. दुसऱ्या भागांत त्यांचा ‘ अमरोळी दवाखाना ’ आहे. ह्यावर डॉ. वेलणकर बी. एससी., एल्. एम्. अँड एस्. हे दुय्यम डॉक्टर होते. नानासाहेब असले नसले तरी त्यांचें काम चालवीत असत. डॉ. वेलणकर कैलासवासी झाल्यापासून नानासाहेबांचे पुतणें (आप्पासाहेबांचें दुसरे चिरंजीव) रावसाहेब एम्. बी. पी. एस्. हे वेलणकरांचे काम करतात. नानासाहेब हे मोठे खानसंध्याशील व देवभक्त आहेत. रोज प्रातःस्नान करून प्रत्यह्नी ध्यानधारणेंत दोन तीन तास घालवितात. दुपारी पुन्हा स्नान करितात, व तसेच रात्रौही स्नान करितात. त्यांचा

आहार फार परिमित आहे. केवळ कच्च्या कंदमूळांवर कधीं कधीं ते महिनेच्या महिने राहतात. ह्यांची दत्तावर विशेष भक्ति आहे. सावंत-बाडी संस्थानांत तळवडे या गांवीं त्यांनीं दत्तमंदिर बांधलें आहे व तेथे जवळच आपल्यास राहण्याकरिता लहानसे घरही बांधलें आहे. तेथे ते वर्षांतून पांच चार महिने जाऊन एकांतांत राहतात. नंतर मे महिन्यात पुण्यास राहतात. महिन्याचे अखेरीस पुण्याहून त्यांचे कनिष्ठ बंधु **आप्पासाहेब** देशमुख यांजकडे चार दोन मडळीसह पिंपरीस जाऊन दोन चार दिवस राहतात, व मग मुंबईस जातात. असा त्यांचा क्रम आहे. दहा वर्षांपूर्वीं नानासाहेब यांचे कुटुंब निवर्तलें. त्यांस दोन पुत्र आहेत. एक बी. ए. च्या वर्गांत आहेत व त्यांचे लग्न झाले आहे. दुसरे मॅट्रिक झाले आहेत. हेही वडिलाप्रमाणेच सात्त्विक स्वभावाचे निष्कलीन असा अदमास आहे. नानासाहेब हल्लीं थोडेसे थकले आहेत, तरी पण चाळिशी वगैरे लावीत नाहींत. गोपाळरावजींच्या सहा चिरंजीवांपैकीं नानासाहेब व आप्पासाहेब येवढीच काय ती रामलक्ष्मणाची जोडी राहिली आहे. पैकीं रामाचा वृत्तांत थोडक्यांत सांगितला, आतां लक्ष्मण गोपाळाचा राहिला तो पुढे सांगतों.

६ गोपाळरावजींचे सहावे म्हणजे सर्वांत कनिष्ठ चिरंजीव **लक्ष्मणराव गोपाळ ऊर्फ आप्पासाहेब** हे होत. हेही आपल्या इतरबंधूप्रमाणेंच पाणीदार, तरतरीत, तेजस्वी व बुद्धिमान् असेच आहेत. पण ह्यांच्या बालपणांत ह्यांच्यावर अपघाताचे प्रसंग बरेच आले होते. एकदां तर

गोपाळरावजींची स्वारी बाहेर गांवीं जाण्यास तयार झाली असतां आप्पासाहेब फरसवंदी अंगणांत पडून त्यांच्या मस्तकावर फार मोठी जखम झाली ! मग कशाचें जाणें आणि कशाचें काय ! आर्षीं डॉक्टर आणून ती जखम शिवणें भाग पडलें ! ती जखम भरून येण्याला त्यांना बरेच दिवस लागले ! त्यांची हाडकाठी बळकट असून प्रकृतीही सुदृढ आहे. ह्यांना विद्येची व काव्याची पहिल्यापासून गोडी आहे. हेही आपल्या इतर वंधूप्रमाणेंच बुद्धिमान् असून प्रत्येक शास्त्रकलेंतील मोठे रसिक आहेत. ह्यांची इंग्रजी व मोडी दोन्हीही अक्षरें फार उत्तम आहेत. ह्यांचें लहानपणींच लग्न झालें. श्रीमंत भाऊसाहेब विवल्करांच्या बहिणीची मुलगी ह्यांस दिली आहे. ह्यांचें नांव सौ. लक्ष्मीबाई. पंतु सर्व लोक त्यांस ' माईसाहेब ' असेंच म्हणतात. ह्यांना मोडी व बालबोध उत्तम लिहितां वाचतां येत असून त्या फार सुशील, उदार मनाच्या, पति-सेवापरायण व अत्यंत संसारदक्ष आहेत. आप्पासाहेबांचा जन्म इ. स. १८५८ च्या जानेवारींत झाला व वयाच्या १५ व्या वर्षीं त्यांचें लग्न झालें. १९ व्या वर्षीं त्यांची वी. ए. ची परीक्षा उतरली. प्रथमतः आप्पासाहेब सातारच्या कचेरींत ३५ रुपयांच्या फडणिशीच्या कामावर रुजू होण्याचा हुकूम घेऊन सातारच्या कलेक्टरच्या वंगल्यावर आले. त्या वेळेस तेथें मूरसाहेब कलेक्टर होते. त्यास ऑईल पेंटिंगच्या तसबिरी फार आवडत. त्यांचा आमच्यावरही फार लोभ होता म्हणून आम्हीही कधीं कधीं कांहीं काढलेल्या तसबिरा त्यांच्या वंगल्यावर दाखविण्यास नेत होतो. त्यांत एके दिवशीं एक रामचंदायतनाची व दुसरी गोपाळराव हरींची तसवीर तयार केलेली होती. ती घेऊन त्यांच्या वंगल्यावर दाखवावयास गेलों होतो. त्याच वेळीं आप्पासाहेबही मूरसाहेबास भेटावयास आलेले होते. त्यांनीं आपल्या वडिलांची तसवीर पाहून मलाही ओळखिलें, व तुम्ही आठले काय, म्हणून विचारलें. ' होय ' म्हणतांच त्यांचा आमचा स्नेह जडला व ते आमच्या बिन्हाडीं आले. दुसऱ्या दिवशीं मामलेदारकचेरींत फडणिशीच्या जागेवर रुजू झाले. नंतर १२ दिवसांत आम्ही त्यास जागा, गडी, ब्राह्मण, वगैरेची सर्व सोय लावून दिली. त्या वेळीं आप्पासाहेबांचा पगार जरी ३५ रुपये होता, तरी त्यांचा महिन्याचा खर्च शें दीडशें रुपयांत कमी नसे. सकाळींच पिराण्यास जाणें, व्यायाम करणें, थंड पाण्यानें स्नान करणें, ह्याची आप्पा-

साहेबांस पहिल्यापासून आवड आहे. साताऱ्याच्या किल्ल्यावर त्यांनी एक दुधाचा रतीब लावून ठेविला होता, रोज पहांटे उठून त्यांनी व आम्ही किल्ल्यावर पळत जावयाचें व तेथील दूध पिऊन परत यावयाचें. येतांना कोठें निर्मळ पाण्याचा झरा किंवा ओहोळ दिसला की, ‘अहाहा! किती पाणी सुंदर आहे ! असें म्हणून आप्पासाहेय पागांटे काढून दसलच खाली. मग तास तास खान किंवा मस्तकावर पाण्याची धार तरी धरीत बसावयाचे अशी त्यांची नित्याची बहिवाट असे. त्याची प्रकृति अगदीं निकांप आहे. मामलेदार-कचेरींत हे बी. ए. पदवीधर पहिलेच असल्याने आणि त्यांचा स्वभाव फार थोर, लीन, असल्याने तेथील सर्व लोक त्यास फार मान देत. शिवाय त्यांचे मोडी अक्षर फार उत्तम. जमाखचाचोही लिहिण्याची हातोटी पाहून सर्व लोक चकीत होत. कलक्टर मूरसाहेय कचेरीत आले तर ते आधीं आप्पासाहे-वांपाशीं येऊन घटका घटका बोलत बसत, व मामलेदाराशी फारसे न बोलतांच निघून जात. मामलेदारांस इंग्रजी मुळींच येत नसे. ते रात्रीं कडील घेऊन आप्पासाहेयांकडे येत व साहेय काय काय बोलला तें विचारून जात. त्या वेळचा आप्पासाहेयांचा दिनक्रम रा. थत्ते यांनीं गोपाळराव हरीस कळ-विला आहे. तेच पत्र येथे देतो, म्हणजे आप्पासाहेयांच्या आद्यस्थितीचा चांगला बोध होईल. तें पत्र असे आहे:—

श्री

“ श्रीमंत राजश्री रावसाहेय देशमुख मु० नाशिक स्वामीचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक वासुदेव रामचंद्र थत्ते मुक्काम मुंबई. कुतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागायत ता. ५ माहे आक्टोबर सन १८७९ पावेतो मुक्काम मजकुरीं सुखरूप असो. विशेष. आज मुमारे एकवीस वर्षांपासून कुटुंबाची प्रकृति विघडलेली असल्यामुळें देशी सातान्यास हवा बदलण्यास गेलो होतो. परंतु दुर्दैव. हवेपासून फायदा न होतां तिकडेच तिचा काळ झाला. ईश्वरी इच्छेस इलाज नाहीं. तथापि तात्या व नाना वगैरे मंडळीकडून आपल्या-कडील कुशल वर्तमान कळतें. मी सातान्याहून परत येतांना मुद्दाम अप्पास भेटण्यास गेलो होतो. त्यांची भेट सरकारवाड्यात एक दिवस घेतली, व दुसरे दिवशीं घरीं गेलों. तेथें त्यांची एकंदर व्यवस्था पाहतां फार उत्तम रीतीनें चालली आहे. सरकारी काम तर फार उत्तम रीतीनें करतात. या

शिष्याय कामगार व पाटील कुलकर्णी आदिकरून सर्वांची प्रीति संपादन करून वागत आहेत. तसेच घरी आल्यावर आपले अभ्यासांत रात्रंदिवस गुंतलेले असतात. एक घटकाही रिकामा वेळ घालवीत नाहीत. त्यांनी स्वतः लिहिलेली तालुक्याची रोजकीर्द वगैरे दाखविली. ती फार उत्तम प्रकारे लिहिली असोन दहा पांच वर्षे काम केलेल्या कारकुनाप्रमाणे नीट नेटकी ठेवलेली दिसते. आप्पांचे वय जरी लहान आहे तरी तालुक्याचे कचेरीत ते घवघवीत व मोठ्या अधिकारास पात्र आहेत असे दिसते. त्यांनी रजा घेतली आहे व लोअर स्टॅंडर्डच्या परीक्षेस ते आठ चार दिवसांत मुंबईस येतील. त्यांची प्रकृति दुरुस्त असून सुखरूप आहे. काहीं एक काळजी करूं नये. आप्पाही लोकप्रिय आहेत असे सातारा तालुक्यांतील शेंकडों लोकांनी सांगितल्यावरून आपणांस लिहिले आहे. हे मामलेदार झाले म्हणजे नवीन मंडळींत नांव घेण्यासारखे होतील असे आपण स्वचित समजावे. कळावे बहुत काय लिहिणे लोभ असावा हे विनंति.”

ते काम करित असतांना व नियमाप्रमाणे मामलेदार होण्याच्या पूर्वी स्टायट्युटरी सिव्हिल सर्व्हिसचे नियम प्रचारांत आले. त्या नियमाप्रमाणे आप्पासाहेब हे खानदानी घराण्याचे हुषार व तरतरीत ग्राज्युएट असल्यामुळे ते स्टायट्युटरी सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये निवडले गेले व त्यास एकदम खान-देशांत असिस्टंट कलेक्टर नेमले.

आप्पासाहेब हे पहिल्यापासूनच विद्याव्यसनी आहेत. ते आपल्या कामाशिवाय इतरत्र एक घटकाही व्यर्थ दवडीत नाहीत. लेखन आणि वाचन हा त्यांचा आवडता विषय. ‘काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्’ असा त्यांचा स्वभाव आहे. त्या स्वभावाचे फळच जणों काय असे परमेश्वराने त्यास लौकरच उच्च पदास चढविले. त्यांनी लोअर स्ट्यान्डर्टच्या व हायर स्ट्यान्डर्टच्या परीक्षा दिल्या. असिस्टंट जजाचीही परीक्षा दिली. गुजराथीची दिली पुढे कानडी, हिंदी वगैरे भाषा त्यास येऊ लागल्या आणि आपल्या कर्तव्यगारीने असिस्टंट कलेक्टरपासून तो खुद्द कलेक्टरच्या जागेपर्यंत त्यांची बढती झाली. परंतु पुढे मात्र दुर्दैवाने त्यांच्यामध्ये व सरकारामध्ये थोडीशी तेढ पडून ती बहुतेक अखेरपर्यंतच्या त्यांच्या नुकसानीस कारणीभूत झाली. ही तेढ उत्पन्न होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे व्युराकसीचा पक्षाभिमान, म्हणजे आपले ते खरे आणि दुसऱ्याचे ते खोटे,

पेशवाईत या घराण्याचा नांवलौकिक मोठा होता व इंग्रजीत ही तो तसाच मोठा झाला आहे. गोपाळराव हर्षाच्या सर्व चिरंजीवांचे स्वभाव पहिल्यापासूनच मानी, आणि तसें असणे अगदी सहाजिकच होते. त्यापैकीं कांहीं प्रकार जे आमच्या ऐकिवांत आहेत, ते देतां. आप्पासाहेब सोलापुरास असतांना १८९६चा दुष्काळ डिसेंबरांत सुरू झाला. म्हणून गोरगरिब पोटाकरिता बाजारांतील धान्याची केव्हां केव्हां थोडीबहुत लुटालूट करीत; म्हणून आप्पासाहेबांनीं अधिक बंदोबस्त करण्याकरितां तेथे एक पोलिस गार्ड ठेविला होता; तो कांही कामाकरितां पोलिस सुपरिटेडेंटांनीं तेथून काढून दुसरे कामासाठीं पाठविला. ती संधि साधून कांही गुंडांनीं धान्याची लुटालूट केली. त्याजवर पोलिस सुपरिटेडेंटांनीं गोळीबार केला, तेव्हां लोक पांगले. आप्पासाहेबांस हे समजलें तेव्हां त्यांनीं जाऊन पाहिले तो गार्ड नाही. त्यांनीं पोलिस-सुपरिटेडेंटांस कारण विचारलें. त्यांनीं कानावर हात ठेविला. ही गोष्ट सरकारांत कळवून आप्पासाहेबांनीं गार्ड निघाल्याबद्दल आपली नापसंती दर्शविली. शिवाय आपण लुटालुटांच्या जागी हजर नसतांना पोलिस सुपरिटेडेंटांनीं आपल्या जबाबदारीवर गोळीबार केला, हे त्यांस नापसंत होऊन, हेही त्यांनीं सरकारास कळविले.

नंतर आप्पासाहेबांनींच बंदोबस्तासाठीं आणविलेलें पुण्याचें लष्कर ३ आठ-वड्यांनंतर परत पाठविण्याचा हुकूम केला. तो सरकारास पोलिस सुपरिटेडेंटचे हरकतीवरून पटला नाही. आप्पासाहेबांस पुनः असिस्टंट कलेक्टरचे हुद्यावर तारेचे हुकुमाने कारवारास बदलले. तेथे त्यांचें १॥ वर्ष गेलें. नंतर कांही दिवस रजा मिळून धारवाडास नेमणूक झाली. पण तेथें आणखी एक असाच प्रकार घडून आला. आप्पासाहेबांच्या वर्तनावरून, स्वभावावरून, व नांवलौकिकावरून लोकांची त्यांच्याविषयी फार पूज्यबुद्धि असे. त्याप्रमाणें धारवाडास असतां एकदां गणपतीचा उत्सव आला. त्यांत एका सार्वजनिक गणपतीच्या उत्सवांत सभा झाली व तींत आप्पासाहेब नको म्हणत असतांही लोकांनीं अत्याग्रहानें त्यांस त्या सभेचे अध्यक्ष नेमलें. त्यासभेत कांहीं वक्त्यांचे तोंडचे शब्द सरकारास आवडले नाहींत. त्यांची बदली पुनः असिस्टंट कलेक्टरच्याच जागेवर सिंधप्रांतीं झाली. तेथें त्यांनीं जमीनमहसुलाचे कामीं सिंधु-नदाचा पूर कमी येऊन दुष्काळासारखी स्थिति होते, ती संधि साधून मामलेदार लोक केव्हां केव्हां सरकाराशींच वेडमानी करून आपले व रयतेचे

फायद्याचे लबाडीचे मार्ग कसे धरितात ते उघडकीस आणले. पुढे वर्षाची रजा घेऊन ते इजिप्त वगैरे दूर दूरचे देश पाहून आले. नंतर एकच वर्ष राहिले होते तेवढी सरकारी नोकरी करून मग त्यांनी पेन्शन घेतले. कलेक्टरच्या जागेवर त्यांचा पगार १०४० रुपये दरमहा होता व असिस्टंट कलेक्टरच्या जागेवर ५७६ रुपये होता. परंतु पेन्शन म्हटले म्हणजे पगाराचे निम्मे मिळावयाचे, त्याप्रमाणे ते हल्ली २८८ रुपये पेन्शन घेऊन एकांतवासामध्ये विद्यागंदाचा यथेच्छ उपभोग घेत आहेत.

आप्पासाहेबांस तीन पुत्र व एक कन्या अशीं चार अपत्ये आहेत. वडील चिरंजीव बाबुराव हे रसायन शास्त्राचे बी. ए. असून एल्.एल्.बी. होते. आलीकडे ते ठाणे येथील इंग्लिश स्कूलमध्ये हेडमास्तर होते परंतु ३६ वे वर्षी कांहीं पोटांतील आजाराने आजारी होऊन १५ दिवसाचे आंतच सन १९२३ ता. ६ फेब्रुवारीला दादर येथे निवर्तले!! ही दारुण आपत्ति सोसण्याचे त्यांच्या लहान थोर बांधवजनांवर आले त्याबद्दल निरुपाय आहे. त्यांसही मुल्लेबाळे आहेत. दुसरे चिरंजीव रावसाहेब हे फार पाणीदार असून मेडिकल खात्यांतल त्यांच्या एल्. सी. पी. एस्. व एम्.बी. बी.एस् या दोन परीक्षा उतरून ते फॉरेन स्टीमरवर ट्रॅव्हलिंग डॉक्टरचे २२५ रुपये पगाराचे काम करीत असत.

त्यांस इजिप्त, आफ्रिका, अरबस्थान, वगैरे दूरदूरच्या सफरीस जावे लागत असे. ह्यांसही मुल्लेबाळे आहेत. परंतु हल्ली त्यांनी हें स्टीमरवरचें काम सोडून डॉ. वेलणकर आजारी पडून वारत्यामुळे त्यांच्या जागी त्यांचे काम डॉ. नानासाहेब देशमुख ह्यांच्या 'अमरोळी' दवाखान्यांत ते उत्तम रीतीने चालवीत आहेत.

आप्पासाहेबांचे धाकटे चिरंजीव बाळासाहेब पुणे येथे इंटर आर्टस् होऊन इंजिनिअरिंग कॉलेजांत अभ्यास करून बी. ई. झाले आहेत ह्यांचें नुकतेंच लग्न वगैरे झाले आहे. यांचा लष्करी शिक्षणाचा सर्वक्रम पुरा झाला आहे. त्यांस शारीरिक खेळांत सोन्याचीं पदके मिळाली आहेत. हे हल्लीं टाटा कंपनीमध्ये १५००० पगारावर इंजिनिअरचे काम करीत आहेत.

आप्पासाहेबांच्या कन्येचें नांव सौ. कृष्णाबाई. ह्या सांगलीचे सुप्रसिद्ध व लोकप्रिय वकील रावसाहेब गणपतराव अभ्यंकर बी. ए. एल्. एल्. बी.

श्री. रावव. लक्ष्मणराव गोपाळराव ऊर्फ
आप्पासाहेब देशमुख.

जन्म सन १८५८

देन्शनर कलेक्टर.

ह्यांस दिल्या आहेत. हें जोडपे फार भाग्यवान् आहे. गणपतरावजी आपल्या स्वतःच्या बुद्धिमत्तेवर उदयास आले आहेत. त्यांचा रहाता बंगला, त्यांतील उंची सामान व टापटीप आणि त्या उभयतांचे सौजन्य फार तारीफ करण्यासारखें आहे. मुख्य सांगावयाची गोष्ट ही की सौ. कृष्णाबाई अभ्यंकर ह्या आपल्या भ्रतराप्रमाणेच सुशील व गुणी आहेत. तशाच त्या उत्तम लेखक व कवयित्रीही आहेत. त्यांनीं अनेक बोधपर नाटके लिहून प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांच्या कविता फार प्रतिभासंपन्न असतात. त्या 'विविधज्ञानविस्तार,' 'मासिक मनोरंजना' तून 'लक्ष्मी-तनया' ह्या नांवाखालीं अनेक वेळ प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

ह्यावरून आप्पासाहेबांस ईश्वरानें सतति व संपत्ति हीं दोनही सुखे केवळ स्पृहणीय देऊन 'धन्यो गृहस्थाश्रमः' ह्या संस्कृत वाक्याचें खरें खरे सार्थक केले आहे. पण ह्यापेक्षांही ह्यांच्या विषयींचा खऱ्या महत्त्वाचा व खऱ्या खऱ्या सौख्याचा भाग सांगणे अद्याप राहिलाच आहे ! तो कोणता ? तर इल्लींचा दिनक्रम. तो फारच प्रशंसनीय असल्यामुळे तेवढा येथे देतो.

पुण्याच्या सदाशिव पेठेंतील त्यांच्या जुन्या वाड्यापैकी पश्चिमेकडील अर्धा भाग आप्पासाहेबांचे वाटणीस आला आहे व त्याच्या आंतल्या वाजूस परसांत त्यांनीं आपणास रहाण्यासारखा बंगलाही बांधला आहे. पण तेथे नेहमी राहणे त्यांस आवडत नाहीं. शहरांतील बजबजपुरीला ते अगदीं कंटाळतात. त्यांना एकांतवास फार ठीक वाटतो. म्हणून त्यांनीं खडकी व चिंचवड स्टेशनच्या दरम्यान पिंपरी गांवाच्या हद्दीत रेलवे लाईनला लागूनच एक लहानशी जमीन घेऊन तेथें स्वतंत्र व हवाशीर बंगला बांधला आहे. इल्लीं तेथेच ते राहतात. तेथें पाण्याची सोय उत्तम आहे. तेथे बाग करून ते एखाद्या ऋषीच्या आश्रमाप्रमाणें राहतात. अभ्यास करणारीं मुले वगैरे पुण्याचे वाड्यांत असतात. लग्नकार्य वगैरे करणें तर पुण्याचे वाड्यांत करतात. आप्पासाहेबांचा विद्येचा व्यासंग फार असल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्यांची स्वतःची लायब्ररीही मोठी आहे. शिवाय ते मुंबईच्या 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'चे मेम्बर होते. तेथून ते प्रत्येक आठवड्यास मोठमोठाले इंग्रजी मराठी, संस्कृत, ग्रंथ मागवीत असत. ते सारे ग्रंथ पूर्वक वाचीत. त्यांतील त्यांनीं अनेक टाचणे करून ठेवलीं आहेत. तीं टाचणें इतकीं उपयुक्त आहेत कीं, त्या प्रत्येकावर एक एक ग्रंथ लिहितां येईल. ह्याशिवाय त्यांना लेखनाचाही

मोठा नाद आहे. ' चित्रमय जगत् ' ' कीर्तन ' मासिक वगैरे मासिक पुस्तकांतून ' संगीत शास्त्रावर ' यांनीं फार मार्मिक लेख लिहिले आहेत. ह्याशिवाय " Short account of India " नामक एक लहानसा इतिहास ग्रंथही छापला आहे. त्यांत पुष्कळ प्रकारची माहिती असून आपल्यांतील पुढारी मनुष्यांचीं सचित्र वर्णनें आहेत. समाजासंबंधानें व धर्मासंबंधानें यांचे विचार फार उच्च दर्जाचे आहेत. पुनर्विवाह, नीचोच्चजातिविवाह, इत्यादि गोष्टी स्वतःच केल्या पाहिजेत असें नाहीं; परंतु तसे जे कोणी करतील अगर व्यास करणें भाग पडेल, त्यांचा इतरांनीं छळ करूं नये. त्यांस होईल तेवढें सहाय्य करावें असें त्यांचें मत आहे. ' प्रौढविवाहनाटक ' ' नीचोच्चजाति विवाह नाटक,' इत्यादि पुस्तके त्यांनीं लिहून छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत. पण तीं वाचतो कोण ? आणि त्याचा विचार तरी कोण करतो? हें वडिलाप्रमाणेंच आपले विचार लोकांना स्पष्टपणें सांगतात. हे बोद्धू लागले म्हणजे त्यांच्या विचारांत विषुल माहिती भरलेली असते. ती इतकी कीं ८-४ दिवस त्यांच्या सहवासास राहिलें तर ४१५ ग्रंथ वाचल्याचें श्रेय पदरीं पडतें. हे लेखक आहेत इतकेंच नव्हे तर कवीही आहेत. ' अन्यदर्शन ' भाग १ व २ हीं पद्यात्मक दोन पुस्तके त्यांचींच आहेत. त्यांत मूळ वामन, भर्तृहरि, मोरोपंत ह्यांचे श्लोक देऊन त्याच वृत्तांनीं त्यांतील विचारांवर शंका घेतलेल्या आहेत. त्या फार विचार करण्यासारखा आहेत. पण इतर विषयाप्रमाणें यांच्याकडेही कोणाचें लक्ष जात नाहीं. आप्पासाहेब गायन-शास्त्रांतील फार मर्मज्ञ आहेत. ते स्वतः ताऊस, फिडल, सतार, वगैरे वाजवितात. त्यांच्या घंगल्यापासून चिंचवड संस्थान जवळ आहे. तेथील गवय्ये बजवय्ये यांस दर आठवड्यास बोलावून आणतात, करमणूक करतात, व त्यांस यथोचित देणग्याही देतात. ह्याप्रमाणें आप्पासाहेब हे ईश्वरकृपेनें विद्यानंदांत आपला कालक्षेप करीत आहेत. त्यांची शरीरप्रकृति अद्याप चांगली निकोप आहे. त्यांचीं मते जरी नानासाहेबाहून भिन्न आहेत तरी उभयतां बंधूंत अकृत्रिम प्रेम आहे. आप्पासाहेबांची वृत्ति व स्वभाव नानासाहेबांप्रमाणेंच थोर, व उदार असा आहे.

७ येथपर्यंत गोपाळरावांच्या सहा चिरंजीवांची संक्षिप्त हकीकत दिली व ह्या सहापैकीं डॉ. नानासाहेब व आप्पासाहेब हे दोघेच जण काय ते इयत्त असल्याचें सांगितलें. आतां त्यांच्या दोन कन्याविषयीही थोडीशी हकीकत देतो. त्यांचें सातवें अपत्य म्हणजे येसूतार्ई ह्या होत. त्या मंगळवेढ्याचे

जहागिरदार श्री. रावसाहेब पटवर्धन हयांस दिल्या होत्या. परंतु भर ज्वानीतच रावसाहेब यांस काळाने मृत्युलोकांतून नेल्यामुळे येसूताईवर, त्यांच्या मातापितरांवर व इष्टमित्रांवर मोठा दुःखाचा पर्वत कोसळला. येसूताईही त्यांच्यामागे फार दिवस राहिल्या नाहीत. आतां त्यांच्यामागे त्यांचे चिरंजीव बाळासाहेब पटवर्धन अगून बाळासाहेबांचीं मुलें पुण्यास शिकत आहेत. येसूताई अत्यंत सुशील असून त्यांस लिहितां वाचतां चांगले येत असे.

८ गोपाळरावांचें आठवे म्हणजे सर्वांत कनिष्ठ अपत्य सौ. द्वारकाताई ह्या होत. या बडोद्याचे जहागीरदार श्रीमंत चिंतामणराव नारायणराव मुजुमदार यांस दिल्या होत्या. ह्या फार सुशील, तरतरीत, संसारदक्ष अशा असून लिहिणार वाचणारही चांगल्या होत्या. यांना अबासाहेब या नांवाचे एकच चिरंजीव आहेत. ते बी. ए. एल्. एल्. बी. असून गायकवाडींत मुनसफीच्या हुद्यावर आहेत. ह्यांस प्रथम श्रीमंत दाजीसाहेब कुंदवाडकर यांची कन्या दिली होती. ती लग्नानंतर थोड्याच वर्षांनीं वारली. नंतर त्यांस सर गंगाधरराव उर्फ बाळासाहेब मिरजकर यांची कन्या दिलेली आहे. श्रीमंत भाऊसाहेब व अबासाहेब ह्या पितापुत्रांनीं विलायतची सफर केली व अबासाहेबांनीं विलायतच्या प्रवासाच्या इकीकतीचा मोठा ग्रंथही लिहिला आहे. भाऊसाहेबांनींही 'शूर बाघेर' 'लाख्या बारागीर' वगैरे बोधप्रद कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. सौ. काशीताई या नांवाची एक कन्याही त्यांस होती. ती श्री. अण्णासाहेब कुंदवाडकर यांस दिली होती. ती नुकतीच वारली. द्वारकाताई ह्या अल्पवयांतच निवर्तल्या.

पुण्यास केलेले ग्रंथ.

रा. व. गोपाळराव हरि यांचा लेखनव्यवसाय फार दांडगा होता. त्यांनीं प्रत्येक ठिकाणचे कारकीर्दींत अनेक ग्रंथ केले. त्यापैकी पुणें येथे पेन्शन घेतल्यानंतर केलेल्या ग्रंथाची नांवनिशी येथें दिल्यास अयोग्य होणार नाही, असें वाटल्यावरून ती देतो.

१ पृथ्वीराज चव्हाण.	२ उदेपूरचा इतिहास.
३ गुजराथचा इतिहास.	४ मुराष्ट्र देशाचा इतिहास.
५ लंकेचा इतिहास.	६ 'लोकहितवादी' मासिक पुस्तक.

‘ लोकहितवादींचा ’ तिसरा उद्योग म्हणजे ‘ पत्रव्यवहार ’ हा होय. पण तो यथातथ्य रीतीनें समजण्यास आम्हांस मार्ग नाही. जावक बारनिशीसारख्या गेलेल्या पत्रांचे रजिष्टराचें कांहीं साधन नसल्यानें कोणकोणास काय काय पत्रें गेलीं आहेत हें तर कळणें शक्य नाही. पण आलेल्या पत्रांपैकीं सुद्धां अनेक पत्रें आजपर्यंत गहाळ होऊन, जीर्ण होऊन, बाकी राहिलीं तेवढीं आम्हांस आज-मित्तीस उपलब्ध झालीं आहेत. तेवढ्यांचीं तरी उत्तरें लोकहितवादींनीं दिलेलीं असलीं पाहिजेतच. कारण, ज्या पत्रांचीं उत्तरें त्यांजकडून मुळींच गेलेलीं नसतील, अशीं पत्रें त्यांत फारच क्वचित असतील, हें उघड आहे. आम्ही त्यांचीं ३१ दप्तरें तपासलीं. त्यांतिल सर्व पत्रांची नांवनिशी देणें तर शक्यच नाही. तथापि ज्या थोर थोर गृहस्थांशीं त्यांचा विशेष पत्रव्यवहार होता, त्यांतील कांहीं प्रमुखांची नांवनिशी देतो.

श्रीमान् व जहागीरदार.

१ श्री. पंत प्रतिनिधि.	१ श्री. विंचूरकर.
१ श्री. अक्कलकोटचे राजे.	१ ” यापूसाहेब कुरुंदवाडकर.
१ श्री. आप्पासाहेब वारद.	१ ” राजे सर. टी. माधवराव.
१ खान० काजी शहाबुद्दीन.	

स्वामी.

१ श्री. स्वामी द्वारकामठ.	१ श्री. स्वामी हंसराज.
१ „ गोस्वामी.	१ ” स्वामी दयानंद सरस्वती.

• इतर मोठमोठे गृहस्थ.

१ सार्वजनिक काका.	१ वसईकर.
१ शामजी कृष्णवर्मा.	१ महादेव गोविंद रानडे.
१ विष्णु परशुराम शास्त्री पंडित.	१ विश्वनाथ नारायण मंडलीक.
१ शांताराम नारायण.	१ पांडुरंग बळिभद्र.
१ काशीनाथ पांडुरंग परब.	१ जावजी दादाजी.
१ रावजी श्रीधर गोंधळेकर.	१ रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर.
१ नागेशराव विनायक यापट.	१ धरगुती सर्व मुलें.
१ नीलकंठ जनार्दन कीर्तने.	१ चिंतामण नारायण भट.
१ विष्णु कृष्ण चिपळूणकर.	१ भट व शास्त्री.

इ. इ. इ. इ.

स्त्रियांचा पत्रव्यवहार.

१ पंडिता रमाबाई.	१ अनुसूयाबाई.
१ अनुगीताबाई.	१ मिस मेरी कापेंटर.
१ सरस्वतीबाई.	१ गंधूबाई धुमाळ.
	इ. इ. इ. इ.

याशिवाय गव्हर्नर, गव्हर्नर जनरल, कलेक्टर, जज, वगैरे युरोपियनांशी झालेला इंग्रजी पत्रव्यवहार निराळा. ह्यापैकी कितीएक पत्रव्यवहार इतका लांबलचक, तत्कालीन स्थितीचा बोधक व नवी नवी माहिती देणारा आहे की तो सर्व छानून काढल्यास एक मोठा उपयुक्त ग्रंथच होईल. उदाहरणार्थ सार्वजनिक काकांचा पत्रव्यवहार, देशी मालाच्या संबंधाचा; वारदांचा पत्रव्यवहार, व्यापारासंबंधाचा; वसईकरांचा, पत्रव्यवहार कृषीसंबंधाचा; शामजी कृष्णावर्माचा पत्रव्यवहार, राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचा; विंचूरकरांचा पत्रव्यवहार बहुतेक न्याय निवडण्याचा; रानडे, व पंडित यांचा पत्रव्यवहार पुनर्विवाहा संबंधाचा व लेखन, ग्रंथोत्तेजनाच्या संधाचा; असे, अनेक विषयांचे अनेक पत्रव्यवहार आहेत.

विद्याव्यसन अथवा जुनी माहिती

मिळविण्याची आवड.

लोकहितवादांचे वर जे उद्योग सांगितले त्यांहूनही जुनी माहिती गोळा करणे हा उद्योग प्रचंड होय. आधी नेहमी लायब्ररीत जाऊन जुने व नवे ग्रंथ चाळून त्यांतील माहिती टिपून घेणे हा तर त्यांचा नेहमीचाच व्यवसाय होता. ते बाजारांत गेले तर वसावयाचें कोठे ? तर जुन्या पुस्तकाच्या दुकानीं ! येथे एकदां स्वारी शिरली म्हणजे तास अर्धातास तरी ग्रंथ चाळल्याशिवाय, व पांच चार तरी पुस्तकें खरेदी केल्याशिवाय बाहेरही पडावयाची नाहींच, असा त्यांचा धारा असे. पण ह्याशिवाय त्यांच्या भेटीस शेकडो लोक येत असत, त्यांजकडून ते जी माहिती मिळवीत ती तर सर्वांपेक्षा ही अधिक आहे. वैदिक आला तर वेदासंबंधी माहिती, शास्त्री आला तर शास्त्रांतील माहिती, मांत्रिक आला तर मंत्रांतील माहिती, शेतकरी आला तर शेताची माहिती, वैद्य आला तर औषधांची माहिती; मुसलमान आला तर मुसलमानी धर्माची माहिती,

ह्याप्रमाणें त्या गृहस्थाला जो जो विषय माहित असेल, त्याचें कांहींना कांहीं तरी टांचण करून घेतल्यावांचून राववहादुराकडून जावयास परवानगी मिळत नसे. त्यांत एखाद्या शहरांत सरकारी जुने पेशवाईतील दस्तर मिळालें तर मग तें चाळण्याचा त्यांना एक नवाच उद्योग होत असे. इनामकमिशनर असतांना त्यांस गांवोगांवचीं इनामपत्रें, सनदा, व इतर देणग्यांचीं पत्रें पहावयास मिळालीं. त्यावरून पेशवाईतील अनेक प्रकारची माहिती त्यांस मिळाली होती. शिवाय त्यांची स्मरणशक्ति इतकी विलक्षण होती कीं त्या सर्व गोष्टी ते आपल्या रोजच्या संभाषणांत आपल्या डोळ्यादेखत घडाल्याप्रमाणें हुबेहुब वर्णन करून मनोरंजक रीतीनें सांगत असत. हें आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून आम्हांस माहित आहे. त्यांची नेमणूक जेव्हां सातान्यास झाली, तेव्हां त्यांना सरकारवाड्यांतील जुने दस्तर पाहण्याची संधि मिळली. त्यावेळीं त्या दस्तरांतून त्यांनीं सर्व पेशवाईतील सरदारांच्या घराण्याची इत्थंभूत माहिती मिळविली. प्रत्येक संस्थानिकांचे पूर्वज, कारकीर्द, शिक्षे इत्यादि सर्व त्यांनीं टांचून घेतले, त्यांत श्रीमंत पंतप्रतिप्रतिनिधी यांच्या घराण्याचाही इतिहास टिपून घेतला होता. ही बातमी त्यावेळचे पंत प्रतिनिधी यांचे कानावर गेली तेव्हां त्यांनीं गोपाळराव हरीस एक इंग्रजी पत्र लिहिलेलें आहे. तें असें:—

Poola Friday
5 October 866.

Pear Mr. Gopal Rao Hurry,

I take the liberty to communicate with you on the following subject and beg to be favoured with the important information herein requested.

I have heard from a reliable source that, when you were at Satara, as an assistant to the Inam Commissioner you had collected from the record of the late Government of Satara and arranged in succession the names of persons in my family from the first up to the year 1840. I therefore have reason to believe that the Dynasty of my family made by you upon the information, obtained from Royal records must be very true. So I shall esteem it a great favour if you will be good enough to furnish me with a copy

of the same at your earliest convenience. I wish to have it inserted in historical information I have written down of my family or ancestors.

I enjoy good health and wish you the same there.

yours faithfully.

श्रीनिवास पंडित प्रतिनिधी.

लोकहितवादींनीं माहितीचा जो साठा केला होता तो किती म्हणून सांगावा ? प्रत्येक राजाची व संस्थानिकांची वंशावळ, शक, शिके, कारकीर्द त्यांच्या चमत्कारिक चमत्कारिक गोष्टी इत्यादि ऐतिहासिक माहिती, वेद, शास्त्र, स्मृति, इत्यादिकांतील वेचे, जुन्या नाण्यांचा संग्रह, प्रत्येक धर्माची माहिती व तत्त्वे, तात्पर्य काय की, त्यांच्या संग्रहांत कोणता विषय आला नव्हता असें नाहीं. फार तर काय, घोड्यांच्या जाती, त्यांचे रंग, तांदुळाचे व धान्याचे प्रकार, छपन्न देश, हे तर असोच; पण एके ठिकाणी रानांत पाले-भाज्या किती आहेत त्यांची यादी आहे, व दुसऱ्या ठिकाणी सर्पांच्या जाती किती आहेत त्याही दिल्या आहेत. म्हणजे लोकहितवादी प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रांचे एक भांडारच होते, असे म्हटलें तर तिळमात्र अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाहीं. ह्यावरूनच त्यांच्या उद्योगशीलतेची अटकळ करावी आणि भाग्यास चढणारे कीर्तीमाझ पुरुष आपल्या काळाचा कसा सद्ग्रय करतात याची मनांत खूणगांठ बांधावी. असो.

रावबहादुर गोपाळरावजींस जाऊन आज जवळ जवळ पसतीस वर्षे होऊन गेलीं. त्यांच्या संबंधाचे लेख सुद्धां आजमितीस उपलब्ध नाहीत. तोडानें एक येणाऱ्या गोष्टी तर कधींच पार झाल्या. तरी सुद्धां आज त्यांच्या संबंधाने लिहावयाचें तर किती लिहावें व किती न लिहावें असे होऊन जाते. त्यांत उद्योगशीलतेबद्दल तर फारच. त्यांचा उद्योग किती म्हणून सांगावा ? त्यांच्या प्रत्येक कृत्यांत सकाळपासून सायंकाळपर्यंत बहुधा लोकहिताचे कार्य कांहींना कांहींतरी असावयाचेंच. ह्याकरितां आतां हें प्रकरण येथेंच पूर्ण करितो.

आक्षेप.

मनुष्य कितीही विद्वान् असो; कसाही गुणवान् असो; त्याला कोणीना कोणीतरी नांवें ठेवणारे हे असतातच. प्रत्यक्ष तुकारामासारख्या महासाधूला सुद्धां

रामेश्वर भट भेटलाच ! मग लोकहितवादीसारख्या प्रापंचिक मनुष्याची गोष्ट काय ? गोपाळराव हरींची नेहमींची वागणूक आम्हां पाहिली होती व बरीच वर्षे त्यांचा सहवासही होता. त्यावरून त्यांच्यासारखा शांत, परोपकारी गृहस्थ फारच विरळा दृष्टीस पडतो असा आमच्या मनाचा ग्रह झालेला आहे. परंतु त्यांनाही नांवे ठेवणारे व त्यांच्या लेखावर टीका करणारेही होते व अजूनही कोठें कोठें पडद्यांतून व आडपद्यांतून त्यांची छाया अंधुक अंधुक तरी दृष्टीस पडतेंच. रा. गोपाळराव हरि यांच्यावर पहिला मोठा आक्षेप इनाम कमिशनरच्या कामासंबंधानें असल्याचें पूर्वीच सांगून त्यांत कितपत तथ्य आहे, ह्याचाही विचार केलाच आहे. हा आक्षेप केवळ 'लोकवार्तेचाच' होता. तेव्हां त्यांत विशेष असं कांहीं नाहीं. व त्याला इतकेंसं महत्त्वही देतां येत नाहीं. पण इतरत्र जे त्यांच्या वर्तनावर, लेखावर टीकात्मक आक्षेप ऐकूं येतात त्यांचा येथें विचार करणें अवश्य आहे. कारण हे आक्षेप लेखी असून ते विद्वान् लेखकाकडून करण्यांत आलेले आहेत. हे आक्षेप प्रसिद्ध दोन मासिक पुस्तककारांचे आहेत. एक 'विविध-ज्ञान-विस्तार' आणि दुसरें 'निबंधमाला'. विविध-ज्ञान-विस्तार हे ५० वर्षांचें जुनें भारदस्त मासिक असून ते अद्याप चालत आहे. ह्यांत लिहिणारा लेखक एकच नसून त्यांत अनेक लेखकांचे लेख येत असतात. गुंजीकर, पंडित, वागळे वगैरे अनेक लेखकांचें टीकात्मक लेख येत असत. निबंध मालेचें मात्र तसें नाहीं. हें मासिक अवघे सात वर्षे चाललें व पुढें बंद झालें. ह्याचे लेखक एकच असून ते विष्णुशास्त्री चिपळूणकर किंवा धाकटे चिपळूणकर ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. तेव्हां आतां ह्या दोघांच्या आक्षेपांचा क्रमानेंच विचार करूं या.

विविधज्ञानविस्तार मध्ये २५ वर्षांपूर्वी एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्यांत स्पष्ट नांव असें कोणाचेंच घातलें नव्हतें. तरी पण त्यांत पुनर्विवाह पक्षांवर टीका केलेली होती. पुनर्विवाह पक्षाचे लोक दुसऱ्यास पुनर्विवाह करा असा उपदेश करतात, पण ते स्वतः पुनर्विवाह करीत नाहींत किंवा जे लोक पुढें सरून पुनर्विवाह करतात, त्यांच्याशीं पंक्तिव्यवहार करण्यास मुद्रां भितात. हे ह्या लेखांत मुख्यत्वेन करून दाखविलें आहे. पुनर्विवाह करण्याच्या कामांत ज्या सात पुढाऱ्यांनीं सहा केल्या होत्या, त्यांना ह्या लेखानें 'समर्प' असें म्हटलें आहे. व त्यांतील मुख्य किंवा धुरीण जे दोन असामी त्यांना 'भीष्माचार्य' व 'द्रोणचार्य' अशीं नांवे दिली आहेत. वयोवृद्ध या नात्यानें 'लोकहितवादी'

किंवा रावबहादुर गोपाळराव हरि देशमुख हे ' भीष्माचार्य ' व रा० महादेव गोविंद रानडे हे ' द्रोणाचार्य ' होत.

भीष्माचार्य म्हणजे लोकहितवादी व लोकहितवादी म्हणजे गोपाळराव हरि देशमुख हें आतां सांगावयास नको. हेच समाजाचे पुढारी म्हणजे महात्मे होत. तेव्हां महात्म्यांच्या अंगी किती किती गुण असावे लागतात ह्याची कसोटी ह्या लेखकांनीं ' विपदिर्धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ' ह्या संस्कृत श्लोकाप्रमाणे लावून पाहिली आहे. त्यांत ' विद्याव्यसन ' ' सभेमध्यं पांडित्य ' ' सत्कीर्तीची आवड ' व ' अधिकारसंपन्न असतांना क्षमा ' हे चार गुण त्यांचे अंगीं प्रमुखत्वाने वसत असल्याची तारीफ करून बाकीच्या दोन गुणांचा मात्र अभाव असल्याबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली आहे. हे दोन गुण कोणते ? तर ' विपदिर्धैर्य ' व ' युधिविक्रम ' हे होत. म्हणजे संकटास तोंड देणें व कसलाही प्रसंग आला तरी न डगमगणे. हे गुण त्यांच्या अंगीं नाहींत. हे कशावरून ? तर लेखक म्हणतात की, पुनर्विवाहाच्या कामांत सध्या मात्र दिल्या, पण पुनर्विवाहाचे दंपत्याच्या पंक्तीस भोजनाची वेळ येतांच हातांत ब्याग घेऊन सुरतेचें तिकीट काढलें ! तेव्हां प्रसंगांशी तोंड देण्याचे ह्यांच्या अंगीं धैर्य नाहीं. परंतु ज्या कालांत पुनर्विवाहाचे नुस्तें नांव सुद्धां काढण्याची ब्राह्मण लोकांची प्राप्ता नव्हती, त्या कालांत प्रसिद्धपणें ज्यांनीं प्रथम सध्या दिल्या व तो पुनर्विवाह प्रसिद्धपणें झाल्यानंतर सर्व ' अब्राह्मण्य अब्राह्मण्य ' म्हणून काहूर माजले असतां व शास्त्रीपंडितांची मोठी सभा भरून श्रीशंकराचार्यांच्या देखत पुनर्विवाहाच्या पक्षाच्या शास्त्रसंमतिविपर्याया शहानिशा झाली, त्या वेळेस पुनर्विवाह-पक्षाचे वाजूने जे उभे राहिले व वादविवादाचा निकाल पुनर्विवाह-पक्षाच्या विरुद्ध झाला असतां त्यांस न जुमानतां बहिष्कार अंगावर घेतला व पुढे तो बरीच वर्षे सोसला, त्यांस विपत्ती-मध्यें धैर्य नाहीं असें कसे म्हणतां येईल ? विविधज्ञान-विस्तारांतील लेखकाचें म्हणणें कीं, पुनर्विवाहाच्या दंपत्याच्या पंक्तीला भोजन करण्याचा प्रसंग आला तेव्हां ते सुरतेस तिकीट काढून निघून गेले. हें म्हणणें वंध्या-पुत्रवत् किंवा ' ख-पुत्रवत् ' असंभवनीय आहे. कारण लग्नाचे वेळेस ते मुंबईस आलेच नव्हते, हें आम्ही मागें अमदावादचे शुद्धिपत्रावरून दाखविलेंच आहे; व सुरतेस तिकीट काढून जाण्याचें त्यांस कारणच नव्हतें. कारण ते सुरतेस कधींच व कोणत्याही अधिकारावर नव्हते. तेव्हां वस्तुस्थिति सोडून

कांहींतरी बडबडणें व थोर पुरुषांवर नसता आक्षेप करणें अगदीं अश्लाघ्य आहे. शिवाय त्यांचे वडील वारल्यावर त्यांची जहागिरी जप्त होऊन त्यांच्या सर्व कुटुंबावर जो दारिद्र्याचा प्रसंग आला ती खरी विपत्ति होय. त्या वेळेस त्या प्रसंगास तोंड देऊन व धैर्याने आपला उद्योग चालवून पुन्हा त्यांनी संपन्नस्थितीचें शिखर गाठलें, हें “ विपदिधैर्य ”, खरें व प्रशंसनीय आहे. तसेंच पुनर्विवाहाच्या वादविवादाचे वेळचें त्यांचें वागणें व वर सांगितलेल्या कौटुंबिक आपत्तीचे वेळेस नेटानें उद्योग करित रहाणें हाच खरा ‘ युधिविक्रम ’ होय. म्हणून वरील संस्कृत श्लोकांत सांगितलेल्या व महात्म्याचे ठिकाणी स्वभावतः असणाऱ्या सहा गुणांपैकीं आमच्या चरित्रनायकाचे ठिकाणीं चार गुण आहेत व दोन नाहींत ह्याबद्दल ‘विविधज्ञान-विस्तारां’-तील लेखकाला दिलगिरी वाटते. ती अनाठायीं आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे. शिवाय पुनर्विवाह-पक्षाच्या पुढारी लोकांचें असें मत खास नव्हतें व अजूनही नाहीं, कीं आपल्या कन्या, स्तुषा यांजवर दुर्दैवानें बंधव्याचा प्रसंग आला तर त्या प्रत्येकीनें पुनर्विवाह केलाच पाहिजे. तर ज्या कोणी अशा आपत्तींत सांपडल्या असतील त्यांनीं पुनर्विवाह केल्यास समाजाकडून त्यांस अडथळा न व्हावा, त्यांचा छळ होऊं नये, त्यांस निंद्य समजूं नये, येवढाच ह्या समाजसुधारणांचा उद्देश होता, हें अवश्य लक्षांत ठेवलें पाहिजे. अशा प्रकारचा घोंटाळा होऊं नये म्हणून पुनर्विवाह पक्षाच्या लोकांचें जें पूर्वी ‘ पुनर्विवाहोत्तेजक ’ असं नांव होतें त्या ऐबर्जी ‘ विधवा-विवाहप्रतिबंधनिषेधक मंडळ ’ असं म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे, हेंही येथें नमूद करून ठेवणें योग्य दिसतें.

आलीकडे थोड्या वर्षांपूर्वीं तर ‘द्रोण पत्रावळी’ व ‘पानतंत्रावळी’ वर लुब्ध होऊन विविधज्ञान-विस्तारमध्ये कोणी देख या नांवाच्या मनुष्यानें निबंधमालाकारांच्याच ‘उष्ट्रा पत्रावळी’ गोळा करून लोकहितवादींच्या लेखाबद्दल नसती उठाठेव केली आहे. ज्यांनीं त्यांच्या उदात्त विचाराची शींव सुडां पाहिली नाहीं त्यांची कींव करावी तेवढी थोडीच वाटते.

लोकहितवादींच्या लेखावर यथेच्छ टीका करणारे प्रसिद्ध निबंधमालाकार विष्णु कृष्ण चिपळूणकर हे होत. ह्यांनीं इ. स. १८७४ मध्ये निबंधमाला मासिक पुस्तक सुरू केलें, व तें सात वर्षे चाललें. कोणतेंही मासिक किंवा वर्तमानपत्र नवीन सुरू झालें कीं, त्याच्याकडे आपआपले ग्रंथ व पुस्तकें

अभिप्रायार्थ पाठविषयाची प्रत्येकाचीच चाल असते. त्याप्रमाणे लोकहितवादी-नाही आपला निबंधसंग्रह व इतर पुस्तके निबंधमालेकडे अभिप्रायार्थ पाठ-विलीं. तरी त्यांजवर बरेच दिवस कांही अभिप्राय आला नाही व तो निबंधमालेच्या झणझणीत लेखावरून अनुकूल येणे तर शक्यच नाही, हे लोकहितवादीही जाणून असलेच पाहिजेत. तथापि कसाही का असेना; आपल्या लेखाबद्दल इतरांचीं मते तरी काय आहेत ते ऐकण्याची प्रत्येक ग्रंथकर्त्याला जिज्ञासा ही असतेच. त्याप्रमाणे लोकहितवादानीं पुन्हा त्यांस आपल्या पुस्तकावर अभिप्राय देण्याविषयी सूचना केली. तीस मान देऊन निबंधमालाकारांनीं लोकहितवादींचीं पुस्तके वाचून निबंधमालेच्या सातव्या वर्षाच्या आर-मापासून त्यावर टीका करण्यास सुरुवात केली. ती शेवटपर्यंत म्हणजे तब्बल एक वर्ष सुरू होती. अर्थात् त्या एका टीकेनें निबंधमालेचे १२ अंक भरले आहेत. आधीं नवीन विद्वानांचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे निबंधमालाकारांची त्यावर चुरचुरीत टीका ही ठेवलेलीच. आणि त्यांत इंग्रजांची, गुणाबद्दल स्तुति केली आणि आपल्या भटभिक्षुकांचे अज्ञान व भोळेपणा बाहेर काढला, कीं निबंधमालाकारांचे माथे फिरलेच, अशी त्यांची स्थिति होती. मग स्वतः त्यांनीं इंग्रज लोकांची स्तुति केलेली असली, व प्रसंगोपात गोडवे गाइले असले तरी चालत. पण ते दुसऱ्यानें गातां कामाचे नाहींत ! असा त्यांचा स्वभाव होता. लोकहितवादींचे ऐतिहासिक व धार्मिक बगैरे जे इतर ग्रंथ होते त्यावर फारशी टीका करण्यासारखी नव्हतीच; तर टीकेला पात्र असा काय तो 'लोकहितवादी' निबंधसंग्रह येवढा एकच ग्रंथ होता. त्यावरच निबंधकारांनीं आपले हत्यार उपसून एक वर्षभर यथेच्छ तोंडसुख घेतलें आहे. कारण, त्यांत लोकहितवादींनीं कोठे कोठे इंग्रज लोकांची स्तुति केली आहे व भोळ्या, अज्ञान व अक्षरशत्रु ब्राह्मणांस नावे ठेविलीं आहेत. ते निबंधमालाकारांस कसे खपणार ? निबंधमालाकार म्हणजे सुप्रसिद्ध विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे होत. हे मोठे कर्तृत्ववान् होते; पाणीदार होते; लेखनगट्ट होते; विद्वान् होते; आणि त्यांचे अनुयायी तर महाराष्ट्रांत एकाहून एक धुरंधर आहेत. तेव्हां त्यांच्या लेखावर टीका करणे युक्त नाही. तथापि लोकहितवादींचे चरित्रकार या नात्याने त्यांच्या लेखांतील आक्षेपांवर त्यांच्या तर्फेनं काय काय झणतां येण्यासारखे आहे, ह्याचा विचार करणे हें एक आमचें कर्तव्यच आहे. ह्यास्तव निबंधमालेंत लोकहितवादींवर मुख्य मुख्य आक्षेप

कोणते घेतले आहेत, व त्यावर लोकहितवादींच्या तर्काने काय काय म्हणता येण्यासारखे आहे, ह्याचाही आतां थोडासा विचार करूं.

प्रथमतः लोकहितवादींच्या विद्याव्यसनावद्दल व त्यांच्या अविश्वांत श्रमावद्दल निबंधमालाकारांनीच खूप तारीफ केली आहे व नव्या मंडळीने त्यांचा किताब गिरवावा असें म्हटलें आहे. पण पुढें त्यांनीं त्यांच्यावर जो अनिर्वाच्य भडिमार केला आहे त्यामुळे त्यांच्य सर्व गुणावर जणों काय विरजणच पडल्यासारखें दिसतें. कारण तें पुढें म्हणतात. 'खरा देशहितेच्छु म्हटला म्हणजे तो पराकाष्ठेचा निस्पृह असला पाहिजे, तो वचनाचा धड पाहिजे, व कसल्याही संकटाला डगमगतां उपयोगी नाही. ह्या कसोट्याला आमच्या देशांतील देशहितेच्छु उतरत नाहीत.' देशहिताची कल्पना ज्यांच्या ज्यांच्या मनांत उद्भवते ते ते लोक आपआपल्या बुद्धीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें त्या त्या मार्गांला अनुसरतच होते. मग 'मागील पिढीला' या गुणांच्या अभावामुळेच कसें काय अपेक्षा आलें ? आणि नव्या पिढीनें कोणती मोठी ध्वजा लाविली ? मागल्या पिढींत कोणी आशाळभूतपणा दाखविला ? इत्तल की वात तित्तल कोणी केली ? आणि संकट समर्या तरी गयावया करून कोणी पदर पसरला होता ? हे सारे गुण पुढल्या पिढीच्या कंपूतच जणों काय भरलेले होते. आणि तोंपर्यंत त्यांचा इकडे जणों काय दुष्काळच पडला होता. तसें तर नाहीच; परंतु उलट "आतां राज-प्रधानाच्या नाकाच्या लवकरच चिरफळ्या उडणार असल्यामुळे त्याची आम्ही अधिक विचक्षणा करित नाही." अशी वर नाकाने अद्वातद्वा बडबड करून अखेर न्यायमूर्तीसमोर "आम्ही निखालस गैरसमजुतीनें नालस्ती केली यावद्दल आपण आम्हांस क्षमा कराल अशी आशा आहे; आणि इतक्याही उप्पर आपण क्षमा केली नाही, तर आम्ही अनन्वित कृत्य केल्या-वद्दल आमच्या जिवांस जन्मभरपर्यंत खात राहील." अशी प्रतिपक्ष्यापार्शी करुणा भाकून अखेर सपशेल तोंडघशी पाडणारे 'देशहितेच्छु' ह्या 'नव्या पिढीच्याच' कंपूत निर्माण झाले, ही गोष्ट निबंधमालाकारांस काय आम्ही सांगितली पाहिजे ? तात्पर्य, लिहिण्याच्या भरांत मनुष्य किती आडरानांत शिरतो त्याचा 'निबंधमाला' हा एक मासला आहे.

आतां निबंधमालाकारांच्या 'लोकहितवादी' वरील आक्षेपांचा क्रमानेंच विचार करूं. त्यांचा पहिला आक्षेप हा आहे कीं, 'ग्रंथ हें नांव शोभण्यासारखी स्वतंत्र रचना त्यांचे हातून झाली नाही.' 'गुजराथचा इतिहास' 'उदेपूरचा इतिहास' :

‘ मुराष्ट्राचा इतिहास ’ ‘ स्वाध्याय ’ वगैरे त्यांची पुस्तके आहेत, तीं ग्रंथ या नांवाला शोभण्यासारखी नाहीतच का? ‘लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रहाचा’ नुसता पहिला भाग घेतला तरी तो संबंध निबंधमालेच्या सात वर्षांयेवढा आहे. तरीसुद्धां ग्रंथाला शोभेशी रचना नाहीच का? हो, पण ती रचना ‘स्वतंत्र’ नव्हती; परतंत्र होती! म्हणजे त्यांच्या इतिहासास इंग्रजी ग्रंथांचा किवा जुन्या बखरांचा, कागदपत्रांचा आधार होता तेव्हां असे ग्रंथ काय कामाचे? पण अशा आधाराने ग्रंथ लिहिले म्हणून त्यांना काहीं किंमतच नाही काय? वामन पंडितांनी ‘ यथार्थदीपिका ’ ज्ञानेश्वरांना ‘ भावार्थ-दीपिका ’ लिहिल्या त्या गीतेच्या आधाराने लिहिल्या आहेत; तरी ते ग्रंथ जगद्वंद्य झालेले नाहीत काय? आचार्यांचे शारीरभाष्य, सायनाचार्यांचे वेदभाष्य, फार लांब कशाला? शास्त्रीवोवांनी व त्यांच्या वडिलांनी केलेले अरेबिअन नाईट्स, रासेलस, अनेक विद्यामूलतत्त्वसंग्रह, मेघदूत, वगैरे, ही तरी स्वतंत्र रचना कोठें आहे? म्हणून ते सारे ग्रंथ या नांवाला शोभण्यासारखे नाहीत काय? पण ते असो; त्यांना क्षणभरग्रंथ असें म्हटलें तरी त्यांची रचना ‘ठाक ठिकीची नाही;’ याचा तरी अर्थ काय? सारी मुले एकाच शाळेंत शिकतात; एकाच पंतोजीचे किंते गिरवितात; तरी प्रत्येकाच्या हस्ताक्षरांचे वळण हे निराळेच असतें. तें हुबेहुब माझ्याप्रमाणे असेल तरच ते ठाकठिकीचें, नाहीतर कुचकामाचें, असें म्हटले तर कसे चालेल? ‘ भाषा अलंकृत नाही, व ठाकठिकीची नाही. ’ ह्या म्हणण्यांत अर्थ काय? प्रत्येकाची लेखनशैली ही निरनिराळी असावयाचीच. विचारसरणी हाच ग्रंथांतील मुख्य विषय होय. मालाकारांच्या वडिलांची भाषा कां घ्याना? ती ‘ विराजे सिंदूरे धवलवसने भूपवनिता ’ अशी होती. आणि खुद्द मालाकारांची भाषा ‘ सरसा साळंकारा सुपदम्यासा सुवर्णमय मूर्ति: ’ अशी होती म्हणूनच ‘ विलोकुनि विलासिनी जन पुनः पुन्हा कामुका ’ ह्या पंताच्या उक्तीप्रमाणें विलासी मंडळीच्या तिच्यावर उड्यावर उड्या पडत! मूळच्या सौंदर्याची किंमत साधेपणानें कमी होते थोडीच. एखाद्या स्त्रीचे नेत्र-कटाक्ष, विलास व नखरा पाहून लोक कितीही तन्मय झाले तरी साध्या व सुंदर स्त्रीला तूं डोळे कां मोडीत नाहीस? कंबर कां लचकवीत नाहीस? त्याकरितां तूं हलक्या किमतीची आहेस, तुझ्याकडे आम्ही हुकून सुद्धां पहाणार नाहीं, असें विचारी पुरुष कधीच म्हणणार नाहीं. येवढेंच नव्हे

तर, प्रपंचांत ज्याला सत्कीर्ति मिळवावयाची असेल, तो साध्या स्त्रीलाच अधिक मान देईल. हा जगांतला सुप्रसिद्ध नियम आहे.

पुढें मालाकार म्हणतात ‘ हीं मागच्या पिढींतील मंडळी इंग्रजी विद्येचा प्रकाश पडतांच फार बहकली होती?’ ती कशी काय? तर इंग्रजांचें तितकें चांगलें आणि आपलें तितकें वाईट असें म्हणूं लागली. पण तिनें कां बहुकु नये? बाजी-रावासारखे दिवटे प्रभु गादीवर येऊन पुण्यपत्तनाचे ‘पापपत्तन’ करून सोडले! ‘ **पायलीची खाईल क्षिप्रा । पालखी घावी तथा विप्रा ।**’ अशी गाजर-पारख सुरू झाली. भूवैकुंठीं जाऊन साक्षात् परब्रह्माच्या साक्षीनें प्रत्यक्ष भूदेवच दिवसाढवळ्या ब्रह्महत्या करूं लागले! युद्धांत जय मिळण्याकरितां अनुष्ठानें बसूं लागलीं. अशा स्थितींत एकाएकीं मागचें सर्व अज्ञान—तामिर जाऊन नव्या ज्ञानसूर्यानें सारें जग नेत्रांना स्पष्ट दिसूं लागलें. तेव्हां नवें आंग्ल-विचार—विभूषित लोक ‘ बहकले ’ तर त्यांत नवल तें काय ? दुर्दैवानें मालाकारांचा त्यावेळीं जन्मही नव्हता त्यास नाइलाज आहे. नाही तर त्यांच्या मालेचाही दर्प बहकून गगनाला जाऊन भिडला असता ! कारण, त्यावेळची वस्तुस्थितीच तशी होती. लोकहितवादींच्या ग्रंथासंबंधानें मालाकार पुढें म्हणतात “ निबंधसंग्रहासारखे लेख त्या काळच्या विचारशक्तीस चांगलें खाद्य होतें. पण बरील निबंध सध्याच्या स्थितीला म्हाटलें म्हणजे ज्वानीत आलेल्या मनुष्यास जसे वोंडलीं भरभरून दूध पाजावें त्यासारखेच होत. ज्या वयांत भरभक्कम पेलेंच्या पेलें उठवावयाचे, किंबहुना शक्त्यनुसार चरव्याच्या चरव्या तोंडाला लावावयाच्या, त्या काळाला हे लडुपटीचे खेळासारखे लेख काय उपयोगी ? आतां येवढें खरें आहे कीं, बरील समूहांत माहितीच्या गोष्टी जागोजाग सांपडतील. कांहीं ठिकाणीं मार्मिकपणाचें लिहिणें आढळेल, आणि शुद्ध मराठी भाषा व सुबोधभाषापद्धति यांचाही लाभ होईल. पण येवढ्या महासागरांत डुंबल्याचें फळ एकंदरीत फारच थोडें येईल. ”

आतां ग्रंथांत काय असावें हे ‘मालाकर’ पुढें सांगतात:—

“ एक त्यांत नवा मजकूर तरी असावा किंवा जुनाच असला तर तो नव्या तऱ्हेनें लिहिलेला तरी असावा. निबंध--संग्रहांत दोन्ही प्रकार आढळत नाहींत. ”

कोणताही लेखक जे लेख लिहितो ते चालूं काळास व चालूं पिढीस उपयोगी पडतील असेच लिहितो. पुढील काळाकरितां व पुढील पिढीकरितां

तो बहुधा लिहितच नाही. तसे करतां येणें त्याला फारसें शक्यही नसतें. पुढील पिढीला ते लेख इतकेसे महत्त्वाचे वाटले नाहीत म्हणून ते कवडीच्या किंमतीचे झाले काय ? ज्ञानेश्वरीमध्ये ' स्वराज्य ' मिळविण्याचा मार्ग नाही: किंवा मोरोपंताच्या भारतांत होमरूलबद्दल चर्चा नाही, म्हणून ते टाकाऊ झाले काय ? कोणताही ग्रंथ पाहिला तरी तो त्या त्या कालाकरितां व त्या त्या पिढीकरितांच लिहिलेला असतो. पुढच्या पिढीचे लोक मोठे शहाणे निपजले, तरी त्यांच्या शहाणपणाला आद्यग्रंथाचा किंवा मागील पिढीच्या ग्रंथाचा पाया असतो. ' लोकहितवादींचे ' लेख "पेलेच्या पेले गडप्प करणाऱ्या व चव्यांच्या चव्या तोडाला लावणाऱ्या वयांत आलेल्या मनुष्यास केवळ बोंडल्यावर बोंडलीं पाजल्याप्रमाणें होत." पण चर्चा तोंडाला लावण्याचे जे सामर्थ्य आलें तें योंडली भरून दूध प्याल्यानेच आलें ही गोष्ट विसरतां कामा नये. वाडगेच्या वाडगे श्रीखंड पचूं लागलें म्हणून मातेच्या दुधाला नावें ठेवून कसे भागेल ? पेलेच्या पेले दूध झोकतां आले म्हणून आईने आपल्याला लहानपणीं बोंडल्यानें दूध पाजले हा वेडेपणा केला असं कोणी म्हणेल काय ?

दुसरें:—लोकहितवादींच्या लेखांत:—

"माहितीच्या गोष्टी पुष्कळ सांपडतात, कांहीं ठिकाणीं मार्मिक लिहिणें आढळतें, शुद्ध मराठी भाषेचा आणि सुबोध भाषेचा लाभ होतो," मग त्यांत नवेपणा नाहीं हें कसें काय ? माहितीच्या गोष्टी सांपडतात आणि त्यांत नवेपणा मात्र नसतो म्हणजे काय ? जुनीच गोष्ट असेल तर तिला माहिती म्हणतात काय ? तसेंच शुद्ध व सुबोध भाषेचा लाभ होतो, पण ती नव्या तऱ्हेनें लिहिलेली नसते म्हणजे तरी काय ? ह्या परस्परविरोधी विधानांची एकवाक्यता कशी काय करावयाची ?

लोकहितवादीचा महासागर मंथन करून मालाकारांनीं त्यांतील सिद्धांतांचें जें सार काढलें तें असे:—

' ब्राह्मण लबाड, ब्राह्मण मूर्ख, ब्राह्मणांनीं देश बुडविला, पंडितांनीं साता समुद्राविषयीं शोध केला नाही, हिंदु लोक म्हणजे मेंढरें, संस्कृत विद्या येथून तेथून अप्रयोजक व वेडगळ, तिची हल्लींच्या काळांत कवडीचीही योग्यता नाही, धर्माची स्थिति फार खराब झाली आहे, नवा धर्म तयार केला पाहिजे, जुने शास्त्री व भट्टे मेलीं पाहिजेत, त्यांस छदाम उचलून

देणें म्हणजे निव्वळ पाजीपणा, एतद्देशीय राजेरजवाडे म्हणजे पशू, भट-
भिभुक लायबरींत येऊन ज्ञान संपादन करून घेत नार्हीत, ग्रंथास उत्तेजन
देत नार्हीत, पुनर्विवाह सुरू झाला पाहिजे, विलायतेची महायात्रा करून
आलेल्यास सर्वोर्नी अग्रासन दिलें पाहिजे, कर्मकांडाच्या खटपटीत विलकुल
अर्थ नार्हीं, सर्व गुणांचें निधान काय ते इंग्रज लोक, इ. इ. '

ह्या निष्कर्षरूपी सूत्रांना मालाकारांनी आपल्या अलंकारिक भाषेंत किती
जरी सजविलें असलें तरी त्यांत कोणतें विधान खोटें व चुकीचें आहे ?
लोकहितवादी स्वतः ब्राह्मण कुलांतच जन्मलेले होते; असें असून ज्या अर्थी
त्यांनीं ब्राह्मणांना नांवें ठेविलीं त्या अर्थी त्यांची त्या वेळची स्थितिच तशी
असली पाहिजे हें उघड आहे. इतकेंच नव्हे तर त्यांची उदाहरणें त्यांनीं
प्रत्यक्ष पुढें मांडलीं असतां त्यांस नांवें ठेवणें म्हणजे दुराग्रहाची शिकस्त
झाली असेंच म्हटलें पाहिजे. इतर ठिकाणचें तर लांबच राहो, पण पुण्यांतील
ब्राह्मणांनीं सुद्धां अगदीं ताळ टाकला होता. पुण्याचा कोतवाल नुसती लांचच
खाऊन राहिला नार्हीं, तर तो चोरांच्या टोळींत शिरून दरबड्यांतही सामिल
झाला होता, ही गोष्ट तर लोकहितवादींच्या पहिल्याच पत्रांत नमूद केली
आहे. शाक्तपंथाच्या नादीं लागून पुण्यांतील त्या वेळचे मोठ मोठे ब्राह्मणही
किती नीचपणाचीं कमें करीत होते हेंही त्यांच्या पुढील पत्रांत दाखविलेंच
आहे. ब्राह्मण लोकांच्या नीच कृत्यांची मजल आणखी पुढें किती गेली
होती हेंच पहाणें असल्यास त्या वेळचा ज्ञानप्रकाशांतील खालील उतरा
पहावा:—

“ मागील आठवड्यांत पुण्यांतील शास्त्री यांनीं प्रायःश्चित्त अमृतेश्वराचे
देवळीं राघोपंत अवळसर यांनीं अतिशूद्र जातीच्या स्त्रियेशीं संसर्ग केला होता
म्हणून बहिष्कृत कांहीं दिवसामागें शास्त्री यांनींच ठेवलें होतें. सांप्रत कांहीं
द्रव्यव्यय होत्साता शुद्ध केलें. याजबद्दल इतर भिक्षुक व शास्त्री यांस
द्रव्याचा अंश मिळाला नार्हीं त्यांस संताप आला आहे. यास्तव ते कलह
करतील असें वाटतें.

१५।१०।१८४९

“ ज्ञानप्रकाश. ”

अशीं त्या वेळच्या ब्राह्मणांचीं कृष्णकारस्थानें किती किती म्हणून
सांगावीं ? याचें कारण ‘ यथा राजा तथा प्रजा ’ या म्हणीप्रमाणें शेवटच्या
बाजीरावाचे कारकीर्दींत पुण्यांतील ब्राह्मणांची स्थिति झाली होती. तरी सुद्धां

‘ लोकहितवादींनी ’ आपल्या पहिल्या भवानीच्याच पत्रांत ब्राह्मणांची तरफ-दारीच केली आहे. सर्वच ब्राह्मण कांहीं लबाड नाहीत, यांत निवडा-निवडीचा विचार करावयाचा तो तुम्हीच केला नाहीत असा इंग्रज सरकारालाच हितवाद सांगितला आहे. मग अशा वेळी ब्राह्मणांस ‘ लबाड ’ म्हणूनये तर काय म्हणावें ? दुसरे, त्यांस लबाड म्हटले आहे ते कशाकरिता ? तर त्यांनीं नीच कृत्ये करावयाचीं सोडून द्यावीत म्हणून. मग यांत वावगें ते काय ? उलट हा लोकांवर अनुग्रह किंवा उपकारच आहे. दुर्गुण टाकण्याविषयी बाप मुलाला रागें भरला तर तो निर्दय नव्हे तर त्याच्या कल्याणाकरितांच होय. तद्वत् ‘ लोकहितवादी ’ नीही नीचवृत्तीच्या त्यागाविषयींच जर ब्राह्मणांची निर्भर्त्सना केली, तर तीही सद्धेलुप्रेरित असल्यामुळें यथायोग्यच आहे. शिवाय हा त्यांचा त्यांना उपदेश आहे, अनुग्रह आहे; त्यांची निंदा नव्हे. कारण ब्राह्मण लोकांनी नीट वागावें, शहाणे व्हावे; आताचा काळ निराळा आहे; असें सांगणें म्हणजे त्यांच्यावर एक प्रकारचा उपकार करणेच नव्हे काय ? आणखी ते व्रत त्यांनी आजन्म निरपेक्ष चालविलें. खरोखर रात्र-दिवस मजुरासारखे खपून दुसऱ्याची निंदा करण्यांत त्यांना स्वतःला एक कवडीचाही फायदा नव्हता. ते आपल्या शतपत्राच्या इत्यर्थांत म्हणतातः—

पत्र नंबर १००

शतपत्रांचा इत्यर्थः

“ वि. वि. मी आपले श्रम या पत्रांत संपूर्ण करणार. आज दोन वर्षे लोकांस त्यांची स्थितिरीति कशी आहे, ती अगदीं भीड न धरतां उघड करून सुचविली. त्यांत एखादें अक्षर अधिकउणें, शुद्धअशुद्ध कोणास वाटलें तर त्यांनीं क्षमा करावी. माझे जिवाची एकी खात्री आहे कीं, जो कोणी या पत्रांचे अवलोकन करील आणि विचार करून पाहील, त्यास प्रत्येक शब्द खरा आहे असें वाटेल. लोकहितवादीने कोणाची मजुरी पतकरली नाही. कशाची आशा, अपेक्षा किंवा इच्छा धरली नाही. कोणाचे सांगण्यावरून व शिकविल्यावरून कृत्रिम वर्णने केली नाहींत. लाभावर किंवा द्रव्यावर नजर ठेवून कीर्ति व्हावी या हेतूने लिहिले नाही. इतके श्रम केले ते लोकांस त्यांची स्थिति कशी आहे ती कळावी, त्यांनीं सुधारावें, इहलोकीं सुखवृद्धि व्हावी, परलोकचें साधन घडावें, व आपलें बहुत कालापत्सून दड ग्रह झालेले

आहेत, त्यांपैकीं कांहीं अविचारानें व कांहीं मूर्खपणानें जडलेले आहेत ते कमी व्हावेत किंवा नाहींसे व्हावेत, इतक्याच हेतूनें मी यथामतीनें वेतनावांचून श्रम केले आहेत, व जितकें लिहिलें आहे, तितकें सर्व लोकांस नजर आहे. हें लिखित-शतक कोणी बालबोध अथवा मोडी छापून मुलांस लिखितासारखें वाचण्यास देईल तर बहुत नफा होईल. यास्तव या ग्रंथावर लोकहितवादी आपली सत्ता ठेवीत नाहीं. पाहिजे त्यांनीं तीं पत्रें छापून प्रगट करावीं. कितीएक प्राचीन कालचे लोकांस, कितीएक लोकहितवादीचीं मतें विपरीत व सर्व हिंदुधर्मास विपरीत भासतील, परंतु तो त्यांचा मिथ्या भास आहे. कारण कीं, त्यांत हिंदुधर्मास विपरीत कांहीं नाहीं. फक्त मूर्खपणास मात्र विपरीत आहे. याचा नीट विचार केला तर खात्री होईल.”

“माझे मागणें सर्व लोकांस असें आहे कीं, मी जें लिहिलें आहे त्याचा विचार करून पहा. तुमच्या चांगल्यावांचून त्याचा दुसरा हेतु नाहीं. तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून मी झटतों व तुमच्या चुक्या वगैरे उघड करून दाखविण्यांत रागरोष होईल हें मी मनांत आणलें नाहीं. कारण कीं, माझी उत्कंठा तुमच्या सुधारण्याकडे आहे. माझे अंतःकरण सर्व तिकडे आहे. यास्तव मी जें लिहिलें आहे त्याचा तुम्ही विचार करावा.”

“कारण कीं, ज्यानें तुमची सेवा एकनिष्ठपणानें केली, त्याजवर तुमची इतराजी नसावी. किंबहुना तो काय बोलतो हें तरी मनन करावें. अस्तु. तुमची आमची गांठ आज सतत दोन वर्षें होती. याचा मला मोठा आनंद सर्वकाळ वाटेला. सर्वांनीं कृपा लोभ असो द्यावा हे विनंति.”

किती एकनिष्ठ प्रेम हें ! आणि किती देशांधवांची कळकळ ही ! मालाकार म्हणतात, “खऱ्या देशहितेच्छूच्या अंगीं पराकाष्ठेची निस्पृहता पाहिजे” द्यापेक्षां आणखी निःस्पृहता ती काय असावी ? असें असतां मालाकार पुढें म्हणतात ‘यापैकीं बरेच गुण लोकहितवादींच्या ठिकाणीं वसत नाहींत !’ अरेर ! हें शतपत्र इत्यर्थाचें पत्र इतकें कळकळीचें, प्रेमाचें, व अंतःकरणाच्या प्रति-विंबाचें आहे कीं, एखाद्या पाषाणहृदयाला सुद्धां पाश्चर फुटेल ! ‘तुमची इतराजी नसावी’ हें शेवटचें वाक्य वाचून तर प्रेमानें कंठ भरून येणार नाहीं असा कोण आहे ? अशा निरपेक्ष व एकनिष्ठेनें सेवा करणाऱ्या वयोवृद्ध महात्माच्या मालाकारांनीं नाहीं नाहीं ते वाग्रहार हेंच अखेर बक्षीस द्यावें ना ? आणि तें तरी कशाबद्दल ? तर जे सिद्धांत शास्त्रीबुवांनीं आपल्या मालेंत गुंफिले

आहेत तेच सिद्धांत लोकहितवादींनी आपल्या निबंधसंग्रहांत निराळ्या शब्दांत आणले म्हणून !

असो. ब्राह्मणांच्या लबाडीचीं उदाहरणे पूर्वी दिलीं. आतां काय ? मूर्खपणाचीं पाहिजेत ? तींही कांहीं थोडी नाहीत. तरी पण लोकहितवादींनी आपल्या पहिल्या नंबरच्या पत्रांत जे म्हटले आहे. [जातींतील सारेच लोक मूर्ख व लबाड असतात असें नाहीं] ते वाक्य नेहमी लक्षांत ठेवले पाहिजे. आधीं आमचे ब्राह्मणशाहीचे प्रभु बाजीराव ! याचे नांव मूर्खांचे अग्रभागीं घालणें जरूर आहे. कारण समर्थींनी म्हटल्याप्रमाणे ‘ मूर्खामार्जा परममूर्ख ’ ह्या कसोटीस पूर्णपणे उतरणारे असे तेच व ‘ यथा राजा तथा प्रजा ’ या नात्यानें बाकीची मडळीही त्यांची अनुयायी बनली, तर त्यांत नवल काय ?

हे दुसरे बाजीरावसाहेब आपलें राज्य इंग्रजसरकारचे हवालीं करून ब्रह्मवर्तामध्ये ‘ हरि हरि ’ म्हणत बसले असतां एके दिवशीं इंग्रज सरकारकडून त्यांस जे सालीना ८ लाख रुपये पेन्शन मिळत असे, तो खजिना उंटावर भरून एक कामदार घेऊन श्रीमंताकडे आला. त्या वेळीं श्रीमंत बाजीराव सकाळचे वेळीं भागीरथीवर स्नानास गेले होते. बाजीरावांची स्नान, संध्या, ब्रह्मयज्ञ म्हणजे मोठें बंडच ! ब्रह्मयज्ञांतील तिलतर्पण सुरू झालें की, त्यास प्रतिदिवशीं पोर्तांच्या पोर्ती तीळ लागत असत ! श्रीमंतानी अपसव्य केलें कीं, शागीर्द लोक तिळाची धार सारखी तर्पण होईपर्यंत हातावर ओतीत ! हे श्रीमंतांचें पितृतर्पण चाललें आहे, तोंच इंग्रज सरकाराकडून खजिना घेऊन आलेल्या कामगारानें मुजरा केला, व खजिना घेऊन आल्याचें कळवून थैलीचा लखोटा पुढें ठेविला. ब्राह्मण तिलतर्पण सांगण्यास पुढें उभा होताच. त्यास श्रीमंत म्हणाले, ठीक आहे करा संकल्प. भागीरथीवर आलेला खजिना भागीरथीलाच अर्पण होणें योग्य आहे. श्रीमंतांचे मुखांतून आज्ञा निघण्याचा अवकाश कीं, ब्राह्मणांनीं संकल्प म्हटला व श्रीमंतांनीं भागीरथीस सर्व आलेल्या द्रव्यांचें उदक सोडलें ! मग काय ! वरोवरच्या परिवारकांनीं नऊ उंट होते ते खाली बसविले. त्यांच्यावरच्या रुपयांच्या भरलेल्या थैल्या काढल्या, नावा बोलवून आणल्या; व त्यांत ते सारे आठ लाख रुपये भरून भागीरथीच्या मध्यावर नेऊन भराभर ओतून दिले ! आणि मग स्वारी वाड्यांत गेली.

त्रिचारा इंग्रज सरकारचा कामगार रिकामे उंट घेऊन कलेक्टरकडे गेला व झालेला सर्व वृत्तांत त्यानें साहेबांस जाहीर केला. कलेक्टर साहेबांनीं ती सर्व गोष्ट इंग्रज सरकारांत जाहीर केली; पण त्या वेळची परिस्थिति निराळी होती, म्हणून इंग्रज सरकारनीं तितका खजिना पुन्हा श्रीमंताकडे पाठवून दिला, व आपल्या कामदारांस सक्त हुकूम दिला कीं, श्रीमंतांचा खजिना केव्हांही गेला तरी श्रीमंत स्नानसंध्येंत असतांना कधींही वर्दी देऊं नये ! ही गोष्ट आमचे चडिलांनीं प्रत्यक्ष ब्रह्मावर्तास पाहिल्याचें सांगितलें. तेव्हां ह्या श्रीमंतांच्या मूर्खपणास काय म्हणावें ? आठ लाख रुपये निव्वळ पाण्यांत ओतण्यापेक्षां त्याचा दुसरा कोणताच सद्व्यय करतां आला नसता काय ? हंडी पडून फुटली तर तिचा स्वर्णकर आवाज होतो, म्हणून आपल्या वाड्यांतील साऱ्या हंड्या व झुंबरे फोडणाऱ्याचा हा शहाणपणा का मूर्खपणा ? पतीबरोबर पत्नीस जुलमानें सती दबडणें, अर्भक अवस्थेंत कन्येचा वळी घेणें, लहान अर्भकें गंगेस अर्पण करणें, प्रयागास जाऊन देह कर्वतून घेणें, जगन्नाथाचा रथ छातीवरून जाऊं देणें, लक्ष्मी प्राप्त होण्यासाठीं विष घालणें, इत्यादि धर्मबाह्य चाली, ज्या लोकांत चालत होत्या व हद्दीं सुद्धां क्वचित् दृष्टीस पडतात, त्या साऱ्या मूर्खपणाच्या नव्हेत काय ? दहा पांच वर्षांपूर्वीं पनवेलीहून एक श्रीमान् बाई बाईस चातुर्मासांत जाऊन ब्राह्मणांस इच्छाभोजन घालूं लागली असतां एका ब्राह्मणानें ओल्या पोफळाच्या सुपारीच्या पोटांत जो मंगज असतो त्याची भाजी करावयास सांगितली ! तिनें भराभर पोफळें आणवून त्यांतील मंगज काढून त्याची भाजी करून भूदेवांस तृत केलें. हा ब्राह्मणांचा मूर्खपणा नव्हे तर काय त्यास आणखी शिगें असतात ? ही उदाहरणें आमच्या माहितींतील होती तीं आम्हीं दिलीं. लोकहितवादींना त्या कालांत तर हजारों उदाहरणें दिसत असतील. म्हणूनच इतके कळकळीचे व स्पष्ट उद्गार त्यांच्या लेखांतून बाहेर पडले आहेत. मग त्यांच्या म्हणण्यांत खोटेपणा तो कसा काय ?

आतां “ ब्राह्मणांनीं देश बुडविला ” असे लोकहितवादींनीं म्हटलें असलें तरी त्यांत वावगें तें काय ? दिवसा दबळ्या आपल्या डोळ्यादेखत आपल्या पुतण्याचा खून करून आपणच अर्धें राज्य कबूल करून परकीयांस घरांत घालणारा ही ब्राह्मणच होय. शिंदे होळकरांस न जुमानतां, सुरजमल्ल जाटा-सारख्या साधु पुरुषाचा अपमान करून दिल्लीचे तत्त फोडणारा ब

हिकटपणानें फर्जी विरेस घालून अखेर पानपतास प्यादेमात करून घेणाराही ब्राह्मणच होता. मग ब्राह्मणांनीं देश बुडविला म्हटल्याची येवढी चिड तरी कां यावी ? ' खावें तितकें टाकावें ' ' उष्ट्यांतलें तूप पुन्हां भंग्यानें बाजारांत विकवयास आणावे ' इत्यादि चार चार करून हुजऱ्याच्या नादास लागून भूवैकुंठास शास्त्राविशारद ब्राह्मणाची हत्या करून अखेर स्वराज्याचें उदक सोडणाराही ब्राह्मणच. ह्या सर्व गोष्टी मालाकारांनीं म्हटल्या तरी चालतात; पण त्या लोकहितवादींनीं म्हणता कामा नये ! सहस्र भोजने झोडण्यांत, जप जाण्य, अनुष्ठाने करण्यांतच ब्राह्मण मंडळी चूर झाली होती. विलायत म्हणजे काय ? ती कोठे असते ? आपल्यावर राज्यकर्ते इंग्रज आले कोठून ? ह्याची त्या वेळीं ब्राह्मण मंडळीस दाद तरी होती काय ? दधिसमुद्र आणि क्षीर सागराच्याच गण्या मारणारे ह्यांस त्यावेळीं लोकहितवादींनीं नकाशाचें ज्ञान करून घ्या, पाश्चिमात्य विद्या कितीव कशा पुढे गेल्या आहेत त्या पहा, नकाशा उघडा, म्हणजे तुम्हांला भूगोलाचे यथार्थ ज्ञान होईल, ' धी भी स्त्रीम् ' ' वरासाय ' ' कागुहार ' ही सूत्रे पोपटासारखीं म्हणून त्यांचा हल्लीच्या काळी कांही उपयोग नाही, असें म्हटलें म्हणून ' साता समुद्रापलीकडे जाऊन हे शोध करित नाहींत, ' अशा अलंकृत भाषेनें त्यांचा उपहास करणे योग्य आहे काय ? न्हाणवली मिरवत चालली म्हणून तिला धरून आणून तिचे वपन करणें, चुन्यानें तोड भाजले म्हणून हुजऱ्यास चुना खावयास लावून ठार मारणें, असले संस्थानिक पशु नव्हेत तर पक्षी समजावयाचे कीं काय ? भटा-भिक्षुकांनीं भांग्या मारुतीपाशीं जमून घोष्ट्याची तार चढवावयाची, चकाट्या पिटावयाच्या, लोकांच्या टवाळ्या करावयाच्या, शाक्तपंथासारखे पंथ स्वीकारून मांसावर ताव मारावयाचा; त्यापेक्षा तुम्ही लायबरींत जाऊन वर्तमानपत्रें वाचा; जगांत काय चालले आहे ते पहा; शहाणे व्हा; असें म्हटलें तर पातक झालें काय ? लोकहितवादीसारख्यांनीं कपाळकूट केली म्हणूनच पुण्याच्या लायबरीची लोकांत आज येवढी बोलबाला चालली आहे. जे लोक विलायतेला जातात ते लोक कांहींना कांहींतरी विद्या-कला घेऊन येतातच. प्रो. परांजपे ' न्यांगलर ' झाले, भिशांनीं टाइपांचें यंत्र नवीन काढलें, फाळक्यांनीं सिनेमा आणला, अशा कर्तृत्ववान् पुरुषांस ' अग्रासन ' या असें लोकहितवादींनीं म्हटले म्हणून त्यांत मोठा अपराध झाला काय ? काय हें म्हणणें !

आतां धर्म व कर्मकांड; ह्या संबंधानें आम्ही फारशी चर्चा करित नाहीं. कारण, पुनर्विवाह कां सुरू करावा व त्यापासून फायदे काय आहेत, ह्या गोष्टी लोकहितवादींनीं आपल्या निबंधांत सांगोपांग सांगितल्याच आहेत. ती गोष्ट मालाकारास कदाचित पसंत नसेल. तेव्हां तसा मतभेद असणें शक्य आहे. तरीसुद्धां पुनर्विवाह सशास्त्र आहे, याबद्दल मालाकारांच्या वडिलांनीं सुद्धां शंकराचार्यापुढें कबुली दिली होती, ही गोष्ट विसरतां कामा नये.

तेव्हां आतां रहतापैकीं दोनच मुद्दे राहिले. एक ' संस्कृत विद्या येथून तेथून अप्रयोजक व वेडगळ ' आणि दुसरा मुद्दा ' सर्व गुणांचें निधान काय ते इंग्रेज लोक. ' संस्कृत विद्या, म्हणजे तर्कशास्त्र अर्थशास्त्र इ. हीं हल्लींच्या काळाच्या अगदीं निरुपयोगीं, असें म्हटलें, किंवा इंग्रज लोकांचे जे खरे सद्गुण आहेत त्यांचीं वर्णनें केलीं, व त्यांच्या दीर्घोद्योगाबद्दल तारीफ केली म्हणून लोकहितवादींचें म्हणणें निखालस कवडी मोल ठरेल का ? पण खुद्द ' मालाकार ' शास्त्रीयुवा यांनीं सुद्धां प्रत्यक्ष निबंधमालेंतच हीं विधानें केलीं नाहींत काय ? पहा:—चित्रशाळेंतील निबंधमालेची नवी आवृत्ती पृष्ठ १८.

“ एक तर ह्या शास्त्रांचा [अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र इ. इ.] व्यवहार-दृष्ट्या मुळींच उपयोग होत नाहीं. ”

पण हेंच विधान लोकहितवादींनीं केलें कीं, तें तुणतुणें होतें ! ह्या प्राचीन विद्या निरुपयोगी आहेत येवढेंच म्हणून मालाकार राहिले नाहींत; तर त्या कशा निरुपयोगी आहेत ह्याचें त्यांनीं स्पष्टीकरण सुद्धां केलें आहे. तें असें म्हणतात:—

‘ तर्कशास्त्र उत्तम पढलें कीं सर्व खोटीं मते नाहींशी होऊन मन सत्य-मय होतें असें नाहीं व हें शास्त्र न पढतांही पुष्कळांची सत्यासत्यविवेचन-शक्ति प्रखर असते असेंही पण आढळतें. ’

लोकहितवादींनीं ' जुन्या विद्या ' निरुपयोगी म्हटल्या कीं, त्यावर अप-शब्दांची लावली वहावयाची आणि स्वतः मात्र तोच मुद्दा अगदीं तिखट-मीठ लावून व फोडणी घातून पुढें ठेवावयाचा; ' म्हणजे ताक नाहीं म्हण-गार, ही सून कोण ? बाई बसा; आज ताक मुळींच उरलें नाही. जा बर ! ' असें म्हणणाऱ्या सासूबाईचाच हा मासला होय.

तसेंच:—“ आपल्या मराठी भाषेविषयी पाहिलें तरी देखील तिच्या संबंधाने मुख्य अचाट काम म्हणजे कोश. या कोशाची [क्यांडी साहेबांचा इंग्रजी व मराठी कोश व मोल्स्वर्थ साहेबांचा मराठी व इंग्रजी कोश] योग्यता अज्ञानास्तव व दुरभिमौनास्तव मानीत नाहीत. पण आमची अशी ग्वात्री आहे की त्यांनीं महाराष्ट्र भाषेवर जे उपकार करून ठेविले आहेत त्यांस पार नाही. ”

हें शास्त्रीबुवांचें म्हणणे. पण तेच जर लोकहितवादी म्हणतील, कीं इंग्रज लोक सर्व गुणांचे निधान, तर हांजीहांजीपणाचा चार्ज मालाकरांनीं ठेवून दिलाच त्यांच्यावर! ह्याचा अर्थ काय ?

“ तेव्हां ज्ञानाचे खरे भोक्ते असे एकंदर लोकांचे मानाने पाहाता अगदींच थोडे आहेत, ह्यांत सशय नाहीं. बाकीचे एकंदर लोक अज्ञान व तज्जन्य जे अनर्थ म्हणजे दुर्मते, आळस, व दुराचार ह्यांत बुडून राहिले आहेत. इंग्लंडांत ज्ञान संपादनाच्या सोयी उत्कृष्ट असल्यामुळें तेथील मजुरांना जे ज्ञान असेल, तें या लोकांपैकीं शहाणे म्हणविणारांनाही नाही. ”

अशी विलायतेतील विद्यापिठाची शास्त्रीबुवांनीं तारीफ केली तरी चालते, पण त्याच शारदापीठांत प्राविष्य मिळवून आलेल्यास ‘अग्रसन द्या’ असे लोकहितवादींनीं मात्र म्हणतां कामा नये ! आणखी:—“ काव्य-ग्रंथांतील रसास्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आम्हांस न शिकविते, तर तो आम्हांस कधीही समजतां ना यांतही अगदीं संशय नाही ” [पृ० २६].

“ सारांश, अजून आमच्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत व त्यामुळें काव्य म्हणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाही ” [पृष्ठ० २९].

“ त्याजपासून [इंग्रज लोकांपासून] ग्रहण करण्याचे गुण हे कीं, तक्के-लोडाशीं बसण्यांत व इकडची काडी तिकडे न करण्यांत प्रतिष्ठा न मानतां त्यासारखे त्यांनीं व्यायाम करावे, देशाटने करावीं, [लोकहितवादींनीं सांगितलेली विलायतेची महायात्रा मात्र नव्हे हो !] तसेंच अक्षरशून्य व रिक्तें रहाण्यांत भूषण न मानतां त्यासारखे विद्यानिपुण होऊन जगांत नांव राखण्याची उमेद घरावी. ” [पृ० ६१].

लोकहितवादींनीं ह्यापेक्षां निराळें असं काय सांगितलें आहे ? आपले लोक आळशी आहेत; त्यांनीं आळस सोडावा, इंग्रजासारखे उद्योगी व

शहाणे व्हावें, हेंच. फार झालें तर शब्दांत थोडासा फेरफार. पण त्यावर मालाकारांचा हा शिक्षाः—

“ पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं नांवें ठेवार्वीं, व लोकहितवादींनीं त्याचें तुणतुणें वाजवावें व आम्ही पार्जीतले पाजी व मूर्खीतले मूर्ख म्हणवून घ्यावें, हें किती लज्जास्पद आहे ! ” [पृ० ९८२]

लोकहितवादींना सांगावयाला पाश्चिमात्य ग्रंथकार कशाला पाहिजेत ? त्यांना स्वतःलाच ही स्थिति दिसत नव्हती काय ? लोकहितवादींचें तर असोच ; पण मालाकारांनीं तर पाश्चिमात्यांचें तुणतुणें घेतलें नव्हतें ना ? मग त्यांचीही तार त्याच सुरांत कशी काय लागली ?

आपल्या देशाची नासाडी आपल्या लोकांनीं अज्ञानानें केली. असं कोणी म्हटलें कीं, मालाकारांच्या तळपायाची आग मस्तकांत जाते. हा फक्त कालाचा महिमा म्हटला पाहिजे. त्यांच्या अज्ञानाचें कोणी नांव काढतां उपयोगी नाहीं. यासंबंधानें ते म्हणतात, “ जरी हा देश इतका प्राचीन असून आज तो कितीही निवृष्ट स्थितीला पोहोंचला असला तरी त्यांत आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट मुळींच नाहीं व तशा स्थितींत त्यास नांवें ठेवणें योग्य नाहीं. एकंदर जगाची रहाटी आपण नित्य काय पहातो ? उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हे अवस्थात्रय पदार्थमात्रास लागू नये काय ? बाल्य, यौवन या अवस्थांस व्यक्तीभूत मनुष्य जसा पात्र तसेंच एकंदर राष्ट्रही पात्र नाहीं काय ? ‘ जमका अजब तडाका ’ कोणाला सुटला आहे ? ” [पृ० ९८१].

म्हणजे मालाकारांचें ध्वणणें मातृदेशाला जी निवृष्टावस्था प्राप्त झाली आहे, तिच्याबद्दल कोणी अवाक्षर काढूं नये. कारण तींत कोणाचा दोष नाहीं. तें कालमाहात्म्य किंवा नशीब आहे. ‘ जमका अजब तडाका कोणाला सुटत नाहीं ’ म्हणून आपण होऊन कोणी आत्महत्या करून घेतो काय ? होतां होईतों प्राण वांचविण्याविषयी धडपड करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. त्याच-प्रमाणें आपला देश खालावला आहे, त्याची उन्नति व्हावी अशी ज्याला ज्याला कळकळ उत्पन्न होईल, त्यानें त्यानें आपल्या शक्त्यनुसार व आप-आपल्या विचारानुसार प्रयत्न केला तर त्यांत पातक तें कोणतें ?

पण शास्त्रीबुवांना कोणाचेंच कांहीं रुचत नाहीं. ते सरसहा सर्वांचीच कशी बचेरी उडवितात ती पहाः—

“ ज्याला त्याला असे वाटू लागले आहे कीं, हा आमचा देश एक-दांचा परमोत्कर्षाच्या स्थितीस येऊन पोचतो कसा ? मग काय, कोणी कला-कौशल्य हाती घेतले, तर कोणी धर्माच्या सुधारणा करावयाचें पतकरले, कोणी नवे माग तयार करून मॅचेस्टरबरोबर टक्कर मारण्याला कंवर बांधली, कोणी पाहिले कीं, इंग्लंडची येवढी सुधारणा झाली आहे, ती केवळ वक्तृत्वामध्ये झाली आहे, तेव्हां वक्तृत्वाचे वर्ग सुरू करूं या.” [पृ० ३२१].

‘ बोलिले तो करील काय ? ’ या म्हणीप्रमाणे ‘ वक्तृत्वोत्तेजक ’ सभेची थड्डा झाली. पण पुढे ३३ पानांतील शास्त्रीबुवांचे मत पहा. तें असे आहे:—

“ हल्लीं बाबू केशव चंद्रसेनासारख्या एतद्देशीय विद्वानांस प्रकृत कला बरीच साध्य झाली आहे. आतां ज्या ठिकाणी इंग्रजी विद्येचा बराच फैलाव झाला आहे, तेथे सभांचा वगैरे कसलाही समारंभ झाला तरी थोडेंबहुत बऱ्याच प्रकारे भाषण करणारे लोक कोणीना कोणी तरी असतातच. अस्तु; तर याप्रमाणें हल्लींही वक्तृत्वाचा अंकुर जो फुटलेला दृष्टीस पडतो तो यापुढे असाच जर सतत पोषण पावत गेला, तर येथील जमीनीच्या उत्कृष्ट पिकाउपणामुळे तो पुढें चांगला सरसावत जाईल यांत आम्हांस बिलकुल संशय नाही.”

एकीकडे अशा बोलबेबळ्या लोकांपासून आमच्या देशाची काय सुधारणा होते असें म्हणावयाचें, आणि लगेच मध्ये घटका लोटली नाही तांच हा वृक्ष आमच्या देशाची जमीन सुपीक असल्यामुळे फोंफावत जाण्याबद्दल संदे-हही बाळगावयाचा नाही, ही तऱ्हा काय ? एके ठिकाणाः—

“ आमचे इकडील वाचक इंग्लंडच्या बायकांच्या तोडीचे होताहेत तोंपर्यंत आपणांत बर्क, मेकाले, ह्यासारखे लिहिणारेही खास निपजतील यांत शंका नाही.” [पृ० ८४].

अशी मेकालेची तारीफ करावयाची; पण पुढे पान ९८३ मध्ये पहावें तों मेकालेसारखे ‘ टारगे ’ ग्रंथकार म्हणून त्यांच्याच कपाळावर शास्त्रीबुवांच्या तप्तमुद्रेचा डाग ! एकीकडे [पृ० ३] वर पहावें तो ‘ च्यार्ज ’ ‘ अक्ट ’ ‘ कैदीस संशयाचा फायदा ’ वगैरे शब्दांनीं (घेडगुजरी) बकिल लोक मराठी भाषेचा चिवडा करतात म्हणून निबंधमालाकार सांगतात आणि ‘ लोकहितवादी ’च्या निबंधसंग्रहांत ‘ भटांवर लोकहितवादींचा असा च्यार्ज आहे कीं,’ म्हणून ‘ च्यार्ज ’ शब्द आपण स्वतःच वापरतात ! म्हणजे जीं

विधानें मालाकारांनीं स्वतःच केलीं आहेत, तींच विधानें लोकहितवादींनीं केल्याबद्दल त्याजवर ताशेरा झाडतात. तेव्हां या प्रकारास काय म्हणावें बरें ?

“सदोषत्व हें कोणासच इहलोकीं सुटलें नाहीं,” [पृ० ९८६] हें जर खरें तर ‘लोकहितवादीनें’ नाना फडणविसांचे दोष दाखविले म्हणून येवढें आकांडतांडव तरी कां ?

‘इतिहासाच्या योगानें आण्णांविषयीं व इतर राष्ट्रांविषयीं यथार्थज्ञान वाचकास होतें.’ [पृ० ८१]

हें जर मालाकारांस संमत आहे, तर भूगोल व नकाशा शिकल्यानें तेंच ज्ञान यथार्थ राष्ट्रीय ज्ञानास कां उपयोगी पडूं नये ? ह्याचा थांग नाना फडणविसासारख्या मुत्सद्दयासही लागूं नये हा कमीपणा नव्हे काय ? नानाफडणीस मुत्सद्दी होता, ही गोष्ट कोणास कबूल नाहीं ? त्यांच्या अंगचे गुणांचें वर्णन करण्याचा जेव्हां प्रसंग आला, तेव्हां तेव्हां ‘लोकहितवादी’नींही त्यांचे गुणानुवाद गाइले आहेत. ऐतिहासिक गोष्टी भाग तीन-मध्ये ते म्हणतातः—

“नाना फडणीस हा पुरा शहाणा होता. म्हणून तोतया, इंग्रज, दादासाहेब व निजाम या चार मोठ्या मसलर्तांतून पार पडला.”

कित्येक पत्रांत तर नाना फडणीसाच्या कर्तव्यगारीचे निबंधच्या निबंधच ‘लोकहितवादी’नीं लिहिलेले आहेत. पण लांब कशाला ? ‘फड व पेशवाईतील हकीकत’ या लेखाचाच निबंधमालेच्या शेवटीं ‘लोकहितवादींचा उत्कृष्ट उतारा’ म्हणून घेतला आहे, त्यांतच नाना फडणीसाचें स्तोत्र काय थोडें आहे काय ? ‘कोणाविषयीही अभिप्राय देणें तो निर्भडपणानें द्यावा, हेंच देशहिताचें मोठें कार्य आहे.’ हा तर निबंधमालाकारांचा पहिला सिद्धांत. मग तेंच काम इमानें इतवारें केवळ परहितार्थ बजाविलें असतां त्याच मालाकाराकडून मालेच्या जन्मदात्याच्या जन्मापूर्वींचे ‘लोकहितवादींनीं’ ‘एक पूर्ण संवत्सर तोंडसुख’ हेंच बक्षीस मिळविलें ना ? धन्य आहे जगाची आणि जगाच्या रहाटीची ! दुसरें काय !

एकंदरीत लोकहितवादीसारख्या विचारशील, परोपकारी, बुद्धिमान, उद्योगतत्पर व सन्माननीय पुरुषावर—नव्हे महात्मावर—एखाद्या अज्ञान दुर्विदग्ध लेखकावर ताशेरा झाडल्याप्रमाणें जो ताशेरा झाडला आहे तो कां ? असा सहाजीक प्रश्न उत्पन्न होतो. आणि तोही थोडा थोडका नव्हे तर तब्बल

एक वर्ष ! म्हणजे निबंधमालेचे बारा अंक ! ह्यांतील हेतु काय ? त्यांत त्यांना अनुकूल असा शब्द काचितच आढळेल. कित्येक ठिकाणची टीका तर इतकी अप्रयोजक व कुत्सितपणाने भरली आहे की, तिची शहानिशा करा-चयाला आणखी निराळा ग्रंथच करावा लागेल ! आणि सर्वांत चमत्कार हा की, निबंधमालेचे हुबेहुब विचार थोड्याशा अन्य शब्दांनी प्रत्यक्ष निबंधमालेंतच गांवलले असूनही त्याच विधानाबद्दल मालाकार लोकहितवादींवर अवाच्या सवा तोंडसुख घेतात, याचा अर्थ काय ? बरे, विचाराबद्दल एक असोः कारण, त्यांत मतभेद असणें शक्य आहे. पण झुल्लक बाबतींत सुद्धा तज्हा तीच. ह्याचा एकच मासला देतो. [पान १०१४] ‘ सांप्रतचें पंडितांचें ज्ञान,’ ह्या निबंधाचा उतारा घेतांना त्यामध्ये एके ठिकाणी ‘ तसेच नैय्यायीकही भांड-तात, ’ असें वाक्य आलें आहे. त्यांत शिळा प्रेसांतील लेखकाच्या चुकीनें ‘ नैय्याकई ’ अशीं अक्षरें पडलीं असावीत. ही गोष्ट समजस मनुष्यास सहज कळण्यासारखी आहे. परंतु मालाकारांनीं तो अशुद्ध शब्द जसाचा तसा देऊन त्याच्याखालीं टीप दिली आहेः—

“ वरचा शब्द मूळाप्रमाणेंच ठेवला आहे. कदाचित् (!) तो लेख-प्रमा-दही असेल; तरी गववहादुरांच्या संस्कृतज्ञानावरून पहातां वरील उप्पत्तीच केवळ करावयास पाहिजे असे नाही, असें आम्हांस वाटतें. ”

लोकहितवादी संस्कृतांत मोठे बंडित नसतील; कालीदास भवभूतीच्या संस्कृत नाटकांत पोहले नसतील; म्हणून त्यांस ‘ नैय्याइक ’ हा शुद्ध शब्दही माहीत नसेल काय ? एकाद्या ग्रंथकाराचा उपहास करतांना त्या ग्रंथ-काराची योग्यता व परिस्थिति मनांत आणणे अगदीं अवश्य आहे.

वेस्ट आणि बुलरच्या हिंदुधर्मशास्त्राचें शेवटील प्रश्नोत्तराचें भाषांतर लोक-हितवादींनींच केलें होतें, व त्यास त्या कामाकरतां हायकोर्टांत स्पेशल ड्युटीवर नेमलें होतें. तसेच संस्कृत सुभाषितांचें भाषांतर करून छापलेले त्यांचें पुस्तकं प्रसिद्धच आहे. ‘ स्वाध्याय ’ ‘ आगमप्रकाश ’ ‘ निगमप्रकाश ’ हींही प्रसिद्ध आहेत. ‘ गृह्य सूत्रें ’ वगैरे ग्रंथांचीं भाषांतरें दुसऱ्याकडूनच करविली आहेत; परंतु काहीं त्यांनींही केलेली आहेत. अशा लोककल्याणार्थ रात्रंदिवस निरपेक्ष रीतीनें झटणाऱ्या पुरुषाचा असा उपहास करणें ज्ञाता म्हणविणाऱ्यांस शोभत नाही. पण हे शास्त्रीबुवास काय होय ? कारण शास्त्रीबुवांचा ‘ अथ ’ पासून ‘ इति ’ पर्यंत सन्मान्य लोकांस दूषण देण्याचाच वाणा होता. मिशनरी, बरिष्ठ अधि-

कारी, व जोतिराव फुले यांजवर फुलें वाहतां वाहतां मराठी शालापत्रकाचा अस्त होऊन रुपेरी बेडी तोडून स्वैर गतीनें निबंधमाला सुरू झाली. तेव्हां तीत तोच ओष निष्प्रतिबंध चाटूं झाला ह्यांत नवल नाही. हें तर काय ? पण यांनीं आपल्या अनुयायांचा जो नवा कंपू तयार केला, त्यांनीं सुद्धां हें व्रत ‘अकुतोभय’ चालविलें ! जणां काय देशाचें खरें खरें हित जें काय आहे तें मोठमोठ्या अंमलदारांवर व ग्रंथकारांवर तोंडसुख घेण्यांतच आहे ! अक्षर-शत्रूंच्या अपशब्दांचें नकली रूपांतर कसें असतें तें पहाणें असल्यास ‘केसरी’ च्या आयाळाच्या प्रत्येक वटेंत दृष्टीस पडतें. एखाद्या सन्माननीय राज-पुरुषाची कीर्ति वाढूं लागली कीं त्यावर ‘केसरी’ नें झडप घातलीच ! त्यांत इंग्रज सरकारांत त्याची मानमान्यता असली, तर मग काय विचारावयासच नको. मग त्याला ‘राजा’ पदवी असो कीं ‘महाराजा’ पदवी असो. केसरीच्या गुहेंत ह्या सर्वांची दावण एकच ! कोणाला—

“ दिवाण बहादुरांच्या नाकाच्या आतां लौकरच चिरफाळ्या होतील. ” म्हण, [मग प्रत्यक्षतः कोणाच्याही होवोत.] राजा सर. टी माधवरावासारख्या मुत्सद्यास ‘एक पोलिटिकल अत्याबाई,’ म्हणून दोवळ अक्षरांनीं अग्रमान दे, ‘सर’ साहेबासारख्या लोकप्रिय व परोपकारी गृहस्थास ‘चांबडा’ म्हण, मग त्यांत आपली आयाळ पडो किंवा झडो त्याचा विधिनिषेध नाही ! हा जो हट्वादीपणाचा गुण अंगां खिळलेला त्यांच्या कंपूत दृष्टीस पडतो, त्याचाच हा प्रभाव होय. त्यांत मालाकारांनीं जर कांहीं सारासार विचार केला असतां तर असलीं शेलकीं विशेषणें तरी निदान ‘लोकहितवादी’ च्या वाढ्यास रुचित आलीं नसतीं. ह्या नवीन देशहितेच्छु मंडळींच्या मनाचा ग्रहच असा होता कीं, इंग्रज सरकारांत एकनिष्ठें व दक्षतेनें कामें बजावून खरोखर प्रासद्वारेणें राव-बहादुरी मिळविणें ही कांहीं खरी रावबहादुरी नव्हे. तर ज्याला ‘राजा’ साखी पदवी सार्वभौमसरकार देतें, ज्याची ‘रावबहादुर’ म्हणून सरकार प्रशंसा करतें, ज्या महात्म्याच्या तेजस्वीपणाला दिपून कोणी असम्य शब्द तोंडांतून काढूं शकत नाही, त्यावर आपण यथेच्छ हव्या तशा उणाख शब्दांचा वर्षाव करून तोंडसुख घेणें, हीच खरी बहादुरी ! !

तेव्हां अशा दुराग्रहानें कलुषित झालेल्या लेखावर उत्तर तरी किती किती व काय काय म्हणून द्यावयाचें ? एकदां आमच्या समक्ष एका गृहस्थांनीं राव-बहादुर गोपाळराव हरीशशी बोलतां बोलतां गोष्ट काढली कीं “निबंधमालेमध्ये

आयल्या लेखावर जो येवढा भडिमार केला आहे, त्याला आपण उत्तर कां देत नाही? किंवा त्याचा प्रतिकार कां करीत नाही?’ त्यावर ते थोडेसें हसून म्हणाले “ अहो ! आधीं माझे लेख कोणी वाचतो की नाही याचीच मला शंका होती; तों आज माझे लेख संबंध वाचणाराच नव्हे तर त्यावर टीका करणारा भेटला येवढेंच काय कमी झाले ?” असो.

तात्पर्य काय, लोकहितवादीसारख्या अविश्रांत व निरपेक्ष रीतीनें लोकसेवेंत, राजसेवेंत, जन्म घालविणाऱ्या परोपकारी, विद्वान, राजमान्य, सन्माननीय, ‘मालाकार, हे ज्यांस मुलाप्रमाणे शोभतील, अशा वयोवृद्ध गृहस्थावर शास्त्रीबोवांनी जो येवढा टीकेचा भडिमार केला—केवळ असामान्य—असा तसा नव्हे—तो निखालस अश्लाघ्य आहे. बरें केला तर केला, पण त्यांत तरी काहीं तथ्यांश ? जे विचार लोकहितवादींनी प्रगट केले आहेत तेच विचार मालाकारांनी अन्यत्र अलंकृत शब्दांनी सांगितले आहेत इतकाच काय तो फरक ! लोकहितवादींनी आळशी, दुराचारो, फुकटखाऊ लोकांस पोशिदे, टोणपे मूर्ख म्हटले आहे, आणि मालाकारांनी विद्वान, सन्माननीय, राजवैभव भोगणारास व देशहितासाठीं रात्रंदिवस झटणारास ‘ मठ ’ ‘ खापी ’ व ‘ ज्ञानशून्य ’ ठरविले आहे. लोकहितवादींचे ग्रंथ म्हणजे हल्लींचे काळांत बोंडलीभर दुधासारखे आहेत; परंतु तेच चर्व्याच्या चर्व्या दूध पचविण्याला लागणारे सामर्थ्य द्यावयाला हेंच बोंडलें उपयोगी पडलें आहे, हे उपकार शास्त्रीबुवांनी थोडे तरी स्मरावयास पाहिजे होते. ते सोडून देऊन त्यांच्या उपकाराची फेड अशा रीतीनें करणें हा शुद्ध कृतघ्नपणा होय. असो; लोकहितवादींचे श्रम मालाकारांस जरी समजले नाहीत, तरी लोकहितवादींनी आपल्या ‘स्वाध्यायाच्या’ प्रस्तावनेच्या आधीं म्हटल्याप्रमाणें—

‘ कालोहायं निरवधिर्विपुलाच पृथ्वी ’

ह्या भवभूतीच्या उत्तीनुरूप कोठें ना कोठे, कोणो ना कोणी तरी, त्यांच्या लेखाची प्रशंसा करणारे सांपडतीलच सांपडतील. ह्यांत तिळमात्र संशय नाही. कारण, विष पाजून देहांत शिक्षा देणाऱ्या लोकांनीच महासाधु साक्रेटिसाचा सौन्याचा घुतळा करून अथेन्समध्ये बसविला व ते त्याला देवाप्रमाणे पूज्य मानूं लागले; ही, गोष्ट सर्वविश्रुतच आहे.

गोपाळराव हरि उर्फ 'लोकहितवादी' च्या ग्रंथांचा गोषवारा.

गोपाळरावांनीं सरकारी जबाबदारीचीं कामें निरलसपणें करून इतर सार्वजनिक व लोकोपयोगी कामें किती केलीं तीं सारीं सांगतां येणें तर आम्हांस शक्यच नाहीं. परंतु जेवढीं आमच्या अवलोकनांत आलीं आहेत तेवढीं आम्ही ठिकठिकाणीं सांगत आलोंच आहोंत. पण पुढें पेन्शन घेऊन पुण्यास आल्यावर उतार वयांतही शेवटच्या तेरा वर्षांत तीं तशीच चालूं राहिलीं होती. इतकेंच नव्हे तर तीं अधिक प्रमाणांत चालूं असत. हें आतां आम्हीं थोडक्यांत सांगलों, त्यावरून ध्यानांत येईल. थोर कीर्तिमान् पुरुष जेवढे जेवढे निपजतात तेवढे तेवढे सारे उद्योगशील तर असतातच, पण गोपाळरावहर्षींच्या प्रचंड उद्योगाबद्दल आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नाहीं. त्यांचे कट्टे प्रतिपक्षी जे प्रसिद्ध निबंधमालाकार कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर त्यांनीं लोकहितवादींचे फक्त वृद्धापकाळांतीलच उद्योग पाहिले होते. त्या प्रत्यक्ष प्रतिपक्षीयांनीं सुद्धां त्यांच्या उद्योगाची आपल्या मालेंत वाखाणणी केली आहे. ती वाखाणणी अगदीं मनःपूर्वक आहे:—

“लोकहितवादींचे लेख समग्र वाचणें म्हणजे सुद्धां जबरदस्तच काम आहे, मग त्यावर यथार्थित विवेचन करण्यास किती वेळ व किती श्रम पाहिजेत. ××× लोकहितवादी हे स्वदेशहितार्थ उद्योग करूं लागल्यास आज सुमारे चाळीस वर्षे झालीं ××× तरी अद्यापिही त्यांचें वय उतार झालें असतां व राजसेवेचा भार त्यांच्या डोईवरून उतरला असतां त्यांचा लोककल्याणनिमित्तक उद्योग अव्याहत चालूं आहे. ×× देशहितार्थ उलाढाल करण्याविषयीं हव्यास, ग्रंथरचना, सभापांडित्य, वगैरेविषयीं हौस हीं सर्व नव्या दमाच्या तरुणवांडांतही आढळणार नाहीत, अशी या वयातील पुरुषाची आजघटकेला तरतरी आहे. सारांश, ह्या सर्व गोष्टीसंबंधानें सर्वांनीं विशेषतः आमच्या अलीकडील कमकुवत मंडळींनीं राबवहादुरांचा किता घेणें अत्यंत उचित होय.”

ज्यानें त्यांच्या म्हणजे लोकहितवादींच्या ग्रंथावर 'निबंधमाले' सारख्या सुप्रसिद्ध मासिक पुस्तकांत सारखी वर्षभर टीका केली, त्याच गृहस्थांनीं त्यांच्या उद्योगशीलतेबद्दल इतकी मनःपूर्वक तारीफ केली आहे, ह्यावरूनच त्यांच्या प्रचंड व निरलस उद्योगाची प्रत्येकानें कल्पना करावी. आतां त्यांच्या पैकीं जेवढे उद्योग दृष्टोत्पत्तीस येतात तेवढें क्रमानेंच सांगलों.

लोकहितवादींनीं छापून प्रसिद्ध केलेले व आज आमच्या पहाण्यांत आलेले ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत:—

१ निबंधसंग्रह.	२ विद्यालहरी.
३ एका दिवसांत लिहिलेले पुस्तक.	४ हिंदुस्थानांतील बालविवाह.
५ आगमप्रकाश.	६ निगमप्रकाश.
७ पानपतची लढाई.	८ गीतातत्त्व.
९ हिंदुस्थानाला दरिद्र येण्याचीं कारणें.	१० कलियुग.
११ मिथुक.	१२ हिंदुस्थानचा इतिहास (पूर्वार्ध).
१३ जातिभेद.	१४ सार्थ आश्रलायन गृह्यसूत्र.
१५ स्वाध्याय.	१६ सुभाषितें अथवा बोधवचनें.
१७ ऐतिहासिक गोष्टी १-२-३.	१८ पृथ्वीराज चव्हाण.
१९ उदेपूरचा इतिहास.	२० गुजराथचा इतिहास.
२१ सुराष्ट्र देशाचा इतिहास.	२२ लंकेचा इतिहास.
२३ 'लोकहितवादी' मासिकपुस्तक.	

लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह भाग १ हा ग्रंथ शिलालेखांत छापला आहे. हा सुमारे ११०० पानांचा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ जीर्ण झाल्यामुळे तो कोणत्या छापखान्यांत छापला व कधी छापला हे समजण्याला मार्ग नाही. परंतु यांतील संग्रहीत निबंधांस सन १८४८ पासून १८५२ पर्यंत सुरवात आहे. व हा ज्याअर्थी पहिला भाग आहे, त्याअर्थी त्याचे दुसरे भाग किंवा राहिलेले लेख तरी असले पाहिजेत हे उघड आहे. परंतु ते कोठेही उपलब्ध नाहीत, याबद्दल दिलगिरी वाटते. हा भाग मिळणें सुद्धां परम दुर्घट होतें. पण त्याची एक सुंदर रीतीने बाइंडिंग केलेली प्रत मुंबईच्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयांतून मिळाली, याबद्दल आम्ही त्या संग्रहालयाचे फार फार अभार मानतो.

लोकहितवादींच्या प्रत्येक ग्रंथांत प्राचीन माहिती, अर्वाचीन माहिती, आणि बोध हीं तर ओतप्रोत भरलेली आहेतच, पण त्यांतूनही त्या कालाची परिस्थिति, रितीभाती, अज्ञानाचे मासले, ग्रंथकाराच्या अंतःकरणाची कळकळ, व पुढील स्थितीचें अनुमान ज्यास पहाणें असेल त्यानें त्यांचा निबंधसंग्रहच पाहिला पाहिजे. ह्यांत नानाविध विषय गोबले आहेत. अमुक एक विषय नाही असें नाही. फार लांब कशाला ? हल्लीं जी होमरूलची किंवा स्वरा-

ज्याची चळवळ जारीनें उपस्थित झालेली दृष्टीस पडते, त्यांचें पूर्ण भविष्य 'लोकहितवादी'नीं पूर्वीच वर्तविलें होतें. तें अक्षरशः किती अनुभवास येत आहे, पहा.

पत्र नं० ५४

ता. १ एप्रिल १८४९.

इंग्रजी राज्यापासून फळ.

× [कांहीं भाग] या मूर्ख समजुती जातील, आणि हल्लींचा जो वर्ण-संकर आहे म्हणजे वास्तविक ब्राह्मण नसतां ब्राह्मण म्हणवितात, व शुद्र असतां ब्राह्मण म्हणवितात व ब्राह्मण असतां ब्राह्मण म्हणत नाहींत हा वर्ण-संकर मात्र जाईल, आणि व्यवस्थित होईल. या लोकांच्या पायांतील शृंखला तुटतील, हे चोहों देशांत जाऊन व्यापार करतील, विद्वान होतील, व आपले देशांत कापड वगैरे जिन्नस करावयास शिकतील, तेव्हां सुखी होतील. लोक शहाणे झाले म्हणजे हळूच इंग्रजाजवळ म्हणतील आम्हाला तुमच्या देशांत आहे तसें पार्लमेंट द्या, नंतर आपले लोक त्यामध्ये दसूं लागले म्हणजे हळूच म्हणतील आम्ही तुम्हासारखे शहाणे आहों मग आम्हास अधिकार कां नसावे. हिंदु लोकांचें बहुमत असं पडलें म्हणजे सरकारास देणें अगत्य आहे. इकडील लोक राज्याचा वगैरे कारभार चांगला करूं लागले, लांच खाण्याचें सोडून दिलें म्हणजे बहुतकरून मोठालीं कामें गव्हर्नरचीं सुद्धां यांचे हातीं येतील. आणि आपले लोक पार्लमेंट आणि स्वराज्य भोगतील. राज्य-कारभारांत त्यांस महत्त्व प्राप्त होईल. असे हे लोक प्रचल झाले म्हणजे इंग्रजांस कांहीं दिवसपर्यंत आभारी मानतील. कारण कीं त्यांचे योगानें हे शानी झाले. परंतु ज्या काळीं इंग्रज गडबड करूं लागतील किंवा कांहीं नवीन कानू बसवावयाचा आग्रह धरतील, त्या काळीं अमेरिकेंत झालें तसें होऊन हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील. आणि इंग्रजांस सांगतील कीं तुम्ही आपले देशास जावें, आतां आमच्या देशाचा कारभार आम्हाला चांगला करतां येतो, तुमचें गुरुत्व नको. तुम्ही पाहिजे तर व्यापारापुरते इकडे येत जा. आमचे प्रजेचें आम्हीं जसें रक्षण करलों तद्वत् तुमचेंही करूं. परंतु तुमचें वर्चस्व नको. याप्रमाणें या देशाची गति होईल, आणि नवीन राज्यस्थिति चांगल्या प्रकारची होईल. पहिलें अज्ञान अगदीं नाहींस होईल, यांस

दोनशे वर्षे तरी पाहिजेत, परंतु असें होईल यांत शंका नाही. अशी मागले इतिहासावरून कल्पना होते. आणि हे तथ्य आहे अशी खातर-जमा आहे.

“लो० हि०”

लोकहितवादींच्या लेखांत लोकांनीं सज्ञान व्हावे, आळस टाकावा, वाईट चाली सोडून व्याघात हा नेहमीं इत्यर्थ असे. त्या वेळचे ब्राह्मणांतील अज्ञान पाहून त्यास फार वाईट वाटत असे. व त्यांचे दुराचार पाहून त्यांच्या मनांत संतापही चढे. त्या भरांत ते अशा दुराचारी ब्राह्मणांची स्पष्टपणे निर्भर्त्सना करीत व कधीं कधीं त्यास लागत असे शब्दही योजीत. पण त्याचें कारण, त्यांचा गर्विष्ठपणा नव्हे, तर त्यांचे अंतःकरण लोकहितासाठीं रात्रंदिवस जळत असे, त्याचेच तें द्योतक असे. ही गोष्ट खालील एक दोन पत्रावरून ध्यानांत येण्यासारखी आहे.

प्रभाकर ता० २३ एप्रिल १८४८.

नंबर ६

शाक्तमार्ग.

विनंती विशेषः—हिंदूधर्मांत बहुत पंथ आहेत, सरासरी शभर एक असावे. असेच दुसरे धर्मांतही आहेत. परंतु या पंथापैकी एक दुर्घट पंथ तंत्राचा आहे. म्हणजे रुद्रयामल व योनींतील तंत्र वगैरे ग्रंथ आहेत त्यांत शक्तिउपासना करण्याचा मार्ग लिहिला आहे. तो बंगाल देशांत व गौड ओरिसा प्रांतांत पूर्वीपासून चालतो. तेथील लोक शक्तिउपासना तत्राधारनें करतात. म्हणून या देशांत जे लोक मांत्रिक व सामर्थ्यवान् आहेत, अशा गप्पा फार आहेत. त्यांचें खरेंपण व खोटेपण काय असेल तें असो. त्याचा विचार सांप्रत मी करीत नाही. परंतु मला बहुत खेद होतो की, तो पंथ अलीकडे दक्षिणेंत पुणे इत्यादि बहुत ठिकाणीं चालूं लागला आहे. त्याचें कारण पाहिलें असतां लक्ष्मी प्राप्त व्हावी, पुत्रकामना इत्यादि वासना तृप्त व्हाव्या म्हणून उपासना करितात, असे शाक्त सांगतात. पण मला वाटते तें कांहीं नाही.

त्यांचीं मद्यमांस खाण्याचीं व्यसनेंच मुख्य आहेत. तीं पुरतीं होण्याकरितां कितीएक निर्लज्जपणानें आपले घरीं दारूचे कारखाने करून मद्य तयार करतात

व कितीएक विकत घेतात. ते जरी गुप्तपणानें असें करितात तरी त्यांचे श्रीमुखाची बुर्गेधी ते जेथें बसतील तेथें प्रगट होऊन हे शाक्त आहेत, असें सर्वांस समजतें व कितीएक मस्त होऊन घरीं व रस्त्यांत सांणडतात. या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. परंतु त्यांच्या प्रतिबंधाचा उपाय कोणी लोक समजून करित नाहीत. किंयहुना त्याजवर झांकण घालून जो तो म्हणतो कीं, हें आपलें डोकीवर कोणी घ्यावें ? मी तुम्हांस या प्रकरणाचा थोडासा इतिहास कळवितों. तो मीं भ्रमंकरून समजून घेतला आहे. यास्तव हा दुष्ट पंथ सुटण्याकरितां प्रगट व्हावा. ह्या पंथातील लोकांस वाममार्गी किंवा वामाचारी म्हणतात आणि शाक्त हेंही त्यांचें नांव प्रसिद्ध आहे. प्रथमतः ज्यांस मद्यमांस घ्यावें अशी इच्छा होते, तो, जे दुसरे वाममार्गी आहेत त्यांचे नादीं लागतों. नंतर एक दिवस, बहुधा अमावास्या किंवा अंधारी रात्र अशी, योजितात आणि त्या त्या उमेदवारास आपले धर्मांत घेण्याचा संस्कार करितात. तो असा कीं, त्या दिवशीं मध्य रात्रीस आठ असामी वाममार्गी आणि आठ स्त्रिया-एक एक वेगळाल्या जातीची असावी-म्हणजे विधवा ब्राह्मणी, परटीण, न्हावी, कळवंतीण, गौळीण, कोष्टीण, सोनारीण, ब्राह्मणी सुवासीण, एकूण आठ, त्या गुरुच्या घरीं मिळोन येतात; आणि तेथें स्थंडिल घालून आठ कलश मद्याचे व मांस, असें मांडतात, अग्नि पेटवितात आणि त्याजवर काली म्हणजे देवीची मूर्ति मांडितात. नंतर प्रत्येक पुरुष प्रत्येक स्त्रीच्या जवळ बसतो, आणि पूजा करतात आणि प्रतिज्ञा करितात कीं मी आजपासून जातिनिषेध मानणार नाहीं. मद्यमांस भक्षीन व स्त्री स्वकीय किंवा परकीय यांचे ठायीं निषेध किंवा व्यभिचार मानणार नाहीं. मला सर्व सारखें आहे. येणें-करून मला भगवती मेल्यावर स्वर्गास नेवो. आणि या जन्मीं सुखसंपदा देवो. अशीं प्रार्थना व प्रतिज्ञा करितात. नंतर पूजा संपूर्ण झाली म्हणजे तंत्रशास्त्रांतील कांहीं उपदेश करितात आणि नित्य पूजेचा मार्ग सांगतात. या नंतर तो वामाचारी दीक्षित झाला. मग त्यानें पुनरपि अंधरे रात्रीस पूजेचा वेत केला म्हणजे तशा स्त्रिया जमवून ते सोवती जमवून बसावें; स्त्रियास ते भैरवी म्हणतात आणि आपल्यास भैरव म्हणतात व दारूस सिद्ध म्हणतात. अशी बिलक्षण नांवें घेऊन कोणी नम्र होऊन नम्र स्त्रियांची पूजा करितात. आणि कितीएक महार आणि मांग यांचे हातचे जेवतात. शिवरात्रीस आणि एकादशीस देखील अशीं कमें करतात. त्यांचे आणखीही पुष्कळ विधि

असतात. कोणी आपलें कपाळीं कुंकू लावून तांत्रिक टिळकाची खूण बाळगतात. कोणाची खूण तोंडाची घाण असते, मग ते आपल्या मंडळींत आपल्यास मोठें सामर्थ्यवान् म्हणवितात. कोणी म्हणतात आम्ही ज्यांस शाप देऊं, त्यांस मारूं. कोणी म्हणतात आम्हांस देवी दिसते, कोणी म्हणतात आम्ही चिंतूं ते कार्य करूं. अशीं अनेक प्रकारचीं कमें ते आपल्या अंगी भासवितात परंतु वागवीत नाहीत. तेणेकरून लोकांत निंदेस मात्र पात्र होतात. असे भ्रष्टाकार ब्राह्मण लोकांत हल्लीं चान्द्र लागले आहेत. त्यांनीं वैदिक मार्ग, अग्निहोत्र ज्ञानप्राप्ति, वेदपरायण, पुराणमार्ग, शालिग्रामपूजा, इत्यादि धरून स्वस्थपणें भगवंतांचे भजन करावयाचें तें दिलें सोडून. या नरकवासरूप पंथांत पडून राहिले आहेत. मला तर वाटतें कीं याचें साधन कर्ममात्र आहे. असे जे दुष्ट नीतिभ्रष्ट* असतात, त्यांस ईश्वर शासन केल्यावांचून रहात नाही. देशव्यांचे राज्यांत ब्राह्मणधर्माला कांहीं तरी आळा होता. कारण कीं नियंते होते. परंतु हल्लीं ब्राह्मण अतिशूद्रांपेक्षांही वाईट कमें करवितात. त्यांस कोणी शासन करणारा नाहीसा झाला आहे. जे चार गरीब आहेत ते भितात कीं कोणी अब्रूची अर्जी कोर्टांत करील मग हुकूमनामा होईल. हे कष्ट कोणी भोगावे? परंतु मला वाटतें कीं, अद्यापि वाममार्गी ब्राह्मण फार नाहीत, दक्षिणमार्गी जर सगळे असले तर त्यास ताळ्यावर आणावयास उशीर नाही. कितीएक लोकांनीं जेवावयास जाणें सोडलें व कितीएक घरांत बसतात; कोणाच्या घरी जात नाहीत असे त्रासले आहेत. परंतु कोणामध्ये असा धीर नाही कीं सर्वांस बोलावून याचा निर्वोध करून बंदोबस्त करावा आणि मूळचे पवित्र स्थितीवर ब्राह्मणधर्म आणावा. म्हणजे शुद्ध ज्ञानमार्ग, शास्त्रविचार, परमेश्वराचें आराधन करणें इत्यादि मार्ग स्थापावे आणि मंत्रतंत्र व जारणमारण. इत्यादि गोष्टी किमयासारख्या अशक्य; परंतु अडाणी लोकांस भुलवण्याकरितां ब्राह्मण लोक प्रतिष्ठा दाखवून दुष्ट कमें करितात; ही एकदम बंद होतील तर चांगलें आहे. पूर्वीं इजिप्त देशांत एक मजदाद नामक ग्वांटा पैगंबर होऊन व्यभिचार नाही असें मत चालूं करीत असे. परंतु नाशिरिवान राजानें त्यास फाशी दिलें, तेव्हां तें मत आटोपलें. तसें या दुष्ट वाममार्गी लोकांस मोठें शासन झालें.

* या काळीं पुण्यांत शाक्तमार्ग फार लोकांनीं घेतला होता. त्यांस रक्षून हें पत्र आहे. हा मार्ग पुढें कुष्णभट गोखले यांनीं खटपट करून मोडला.

पाहिजे व यांची घरे व रात्रीच्या बैठका यांचा पत्ता लावून नातीचें रक्षण करणें हें चांगलें. नाहींतर काय होईल तें ईश्वर जाणें. मनुष्याची कल्पना चालत नाहीं. आणखी याविषयी पुढें मजकूर लिहूं. लो. हि.

ह्याशिवाय ' ब्राह्मणांचें अज्ञान ' ' पुनर्विवाह ' वगैरे विषयावरील अनेक पत्रें फार मनोरंजक, बोधप्रद व तत्कालीन स्थितीचीं दर्शक आहेत. स्थला-भावांमुळे तीं तर घेतां येत नाहींतच, तरी ह्या भागांतील अश्वरचा 'काळेपाणी' या विषयावरील एक लहानसाच परंतु नव्या माहितीनें भरलेला लेख कसा आहे, ह्याचा मासला देऊन हें प्रकरण आटोपतां:—

काळेपाणी [वृत्तवैभव]

इंग्रजी राज्यांत काळ्या पाण्याची शिक्षा होते हें सर्वास ठाऊक आहे. परंतु काळेपाणी काय आहे म्हणून विचारतां पुष्कळांस ठाऊक असल्याचें दिसत नाहीं व पाहिजे तो पाहिजे तें सांगतां. म्हणून त्याविषयी थोडीशी माहिती लिहिणें जरूर आहे. काळेपाणी म्हणजे स्वदेशांतून मनुष्यास काढून परदेशांत तुरुंगांत नेऊन ठेवणें. पूर्वी इंग्रज सरकारचा हा कैदखाना आग्ने-लिया बेटांत वाटवें शहर आहे तेथें होता. कैदीस तिकडे पाठवून तिकडील गव्हर्नरचे स्वाधीन करित. मग जन्मपर्यंत किंवा नेमली वर्षपर्यंत तेथें त्यास कैदेत रहावें लागे. पुढें १८५७ सालीं, अंदामान म्हणून हिंदुस्थानचे दक्षिणेस एक बेट आहे, तेथें पूर्वीचे लोकांची वसाहत आहे, पण ते लोक अगदीं रानटी व वानराप्रमाणें जंगलांत फिरणारे, म्हणून त्या बेटांत तपास करण्यास एक कमेटी नेमली होती. नंतर तिनें ठरविले ठिकाणीं एक मोठा तुरुंग बांधला व त्याजवर कारभारी ठेविला आणि तेथें बंडांतील कैदी वगैरे पाठविण्याचा उपक्रम सुरू केला. तेव्हांपासून येथें सुमारे २००० कैदी जमले आहेत. त्यांजकडून रान तोडवून साफ करवितात. प्रथमतः आजारांनं तेथें कितीएक लोक मेले; परंतु आतां तितका आजार नाहीं. या बेटावर बंदर चांगलें नाहीं. त्याचें नांव पोर्ट ब्लेअर असें ठेविलें आहे. कतान ब्लेअर यांनीं हें बंदर शोधून काढलें आहे, यास्तव त्याचें नांव त्यास दिलें आहे.

तेथील लोकांचे बंदोबस्ताकरितां व कैदीचे बंदोबस्ताकरितां त्या ठिकाणीं थोडीशी फौजही ठेविली आहे. जंगली लोक अद्याप आहेत तसेच आहेत. व त्यांची भाषा वगैरे पृथक्च आहे. ती अद्याप कोणास येत नाहीं. व ते

शेतभात करीत नाहीत. पशुसारख्या वृत्तीने राहतात व त्यांच्या स्त्रिया नाग-
व्याच असतात.

प्रत्येक युरोपियन राजाचा काळेपाण्याचा देश नेमिलेला आहे. राशियाच्या राजाने आपला जंगली व वाईट मुख्य सिविलिया म्हणून उत्तर समुद्राचे कांडी आहे, तो काळेपाणी ठरविला आहे. तसेंच इंग्रज सरकारचा अम्मल ब्रह्मदेश, चीन, सुमात्रा बेट या ठिकाणी आहे. तेथील कोर्टे ज्यास काळ्या पाण्याची शिक्षा ठरवितात, त्यांस हिंदुस्थानांतच पाठवितात. यास्तव चिनी व मलाई कैदी हिंदुस्थानांत असतात.

हिंदुस्थानचे कैदी जमले म्हणजे मुंबईत कारभारी आहे तो एक जहाज भाड्याने घेतो, आणि पहारा देऊन पोर्ट ब्लेअरचे कारभाऱ्याकडे पांचवून देतो. याप्रमाणे व्यवस्था आहे.”

ह्या ‘लोकहितवादी’ कृत निबंधसंग्रहांत इतके विविध विषय भरलेले आहेत की, जिशासु लोकांनी हा ग्रंथ एक वेळ तरी अवश्य वाचावा. त्यांतील ‘लग्नाची चाल’, ‘नेटिव अमलदार’, ‘लांच’, ‘ब्राह्मणांचे आचार’, ‘चार वर्णांची सांप्रतची स्थिति’, ‘पेशवाईतील माहिती’, ‘कायद्याची माहिती’ [स्टाटुट लॉ] इत्यादि प्रकरणे इतकी वाचनीय आहेत की, त्यावरून मिळणारे ज्ञान म्हणजे एका नव्या परीक्षेची तयारी होते. असो. आतां त्यांच्या इतर ग्रंथांतील त्रोटक उतारे देणे म्हणजे सुद्धा दुरापास्त होईल. तेव्हां त्यांतील सारांश तरी थोडक्यांत सांगून पुढील प्रकरणास सुरवात करतो.

१ विचारलहरी:—हॅदी एक मोठे प्रकरण असून त्यांत अनेक विषयावर सामाजिक व राजकीय बाबींवर स्फुट लेख आहेत.

२ एका दिवसांत लिहिलेले पुस्तक:—रविवारच्या एका सुट्टीत ता० १ जून सन १८४९ मध्ये लिहिलेले हे एक पुस्तक आहे. ह्या प्रतीवर ‘ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापले’ असे लिहिलेले आहे. मग ते पूर्वी छापले होते कां छापवयाचा हेतु होता, हे समजण्यास मार्ग नाही.

३ इंग्रजी भाषेतील “The child marriage in India” हा एक मोठा थोरला इंग्रजीत लिहिलेला ग्रंथ आहे.

४ आगम-प्रकाश व निगम-प्रकाश हे दोन्ही ग्रंथ आम्हास पहावयास मिळाले नाहीत, याबद्दल दिलगिरी वाटते.

६ लोकहितवादींचा ' हिंदुस्थानचा इतिहास पूर्वाध, हा मूळ रेंव्ह. जी आय्. ग्लीग. एम्. ए. यांच्या " हिस्टरी ऑफ धि ब्रिटिश एम्पायर इन इंडिया " या पुस्तकाच्या आधारानें लिहिला आहे. ह्यांतील मूळचा विषय तर उत्तम आहेच आहे. पण त्यांतूनही त्याची प्रस्तावना कांकणभर जास्तच आहे म्हटलें तरी चालेल. नुसत्या प्रस्तावनेचींच पृष्ठे ११६ आहेत. ह्यांत मुसलमानी धर्मासंबंधानें व लोकासंबंधानें ओतप्रोत माहिती भरली आहे कीं, तितकी माहिती मुसलमानांचे इतिहासांत तरी वाचावयास मिळेल कीं नाही याचा संशय आहे. हांत पैगंबर किती झाले, त्यांच्या कारकीर्दी, इतिहास, कुराणाची साद्यंत माहिती, त्यांतील वाक्यें, मंत्र, मुसलमानी बादशहा, ह्यांचें फार मनोवेधक वर्णन असून मुसलमानी राष्ट्रदर्शक नकाशाही त्यास जोडला आहे. ही माहिती इस्लाम धर्म व मुसलमान रियासतीच्या जिज्ञासूंनीं एकवेळ तरी अवश्यमेव वाचावी. ह्यावरून लोकहितवादींच्या बहुश्रुतपणाचीच शोधकबुद्धीची परिपूर्ण साक्ष पटते.

७ स्वाध्यायः—स्वाध्याय म्हणजे ब्रह्मयज्ञ. हे ब्राह्मणांचें नित्यकर्म आहे. ब्रह्मयज्ञ म्हणजे प्रत्येक वेदांतील आरंभीची ऋचा घेऊनच देवतर्पण व पितृ-तर्पण करण्याची हल्लीं वहिवाट आहे. पण पूर्वीं तसें नव्हतें. नेहमीं वेदाध्ययन करणें हा खरा स्वाध्याय होय. तो कसा करावा ? गुरुगृहवास कसा व किती ? वेद किती आहेत ? ह्या सर्वांच्या आरंभीच्या ऋचा कोणत्या ? ब्राह्मण म्हणजे काय ? अरण्यकें उपनिषदे किती ? घन व जटा कशा असतात ? स्मृती किती व कोणत्या ? मंत्र द्रष्टे कोण ? इत्यादि वैदिक धर्माची यच्चयावत् माहिती देऊन त्यांस अनेक परिशिष्टें जोडिलीं आहेत व त्यांत, याज्ञिक, मंत्र, तंत्र, सत्कर्म, असत्कर्म, ह्यांचें फार मार्मिक वर्णन केलें आहे. आणि शेवटच्या परिशिष्टांत धर्माधर्मविवेचनाची प्रभोत्तरावली दिली आहे. हा ग्रंथ वैदिकांनीं तर वाचावाच वाचावा; पण विशेषेकरून गृहस्थांनीं वाचावा म्हणजे वैदिक धर्माचें पुष्कळ सार कळेल.

८ सार्थ आश्वलायन गृह्यसूत्रः—प्रत्येक मनुष्याच्या जन्मापासून मरेपर्यंत जे जे संस्कार करण्याची वहिवाट आहे त्यांचे मंत्र, विधि व त्यांच्या अर्थाचा खुलासा ह्यांत केला आहे व शेवटीं त्यांत आलेले वैदिक मंत्र देऊन पुढें एक शब्दकोशही जोडला आहे. ह्यावरून हें पुस्तक वैदिक धर्मीयांना किती संग्राह्य आहे हें सांगण्याची आवश्यकताच नाही.

९ सुभाषित अथवा सुबोध वचनें:—हीं बहुतेक संस्कृत ग्रंथावरून मराठी भाषेत सुबोध रीतीने लिहिली आहेत. ती सुशिक्षितांच्या केव्हाही उपयोगाची व वक्त्यासही सहायकारक आहेत.

१० ऐतिहासिक गोष्टी भाग १।२।३ ह्यांतील गोष्टी ज्ञानवर्धक तर आहेतच, पण त्यांत इतर जी ऐतिहासिक माहिती आहे ती केवळ निरुपम होय. लोकहितवादींच्या सर्व गुणामध्ये प्राचीन ऐतिहासिक माहितीचा विलक्षण संग्रह व तो नवीन मिळविण्याची हाव हा गुण अत्यंत तारीफ करण्यासारखा होता. प्रसिद्ध निबंधमालाकार विष्णु शास्त्री चिपळूणकर यांनी यांच्या निबंधसंग्रहावर इतकी लांबलचक टीका केली आहे पण या ऐतिहासिक माहितीच्या संबंधाने त्यांसही मान डोलविणे भाग पडले. ते आपल्या टीकात्मक अंकाच्या शेवटी म्हणतात:—

“ असो; आतां सरते शेवटीं ‘ लोकहितवादीं ’च्या निबंधसंग्रहांतल्या एक दुसरा उतारा वाचकांस सादर करतो. त्यावरून प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या गुणांचें वर्णन जें आम्ही आरभीच्या उपोद्घातांत केले आहे त्याची प्रतीति वाचकांस आल्यावांचून राहणार नाही.

[यापुढे त्यांनीं ‘ फड व पेशवाईतील माहिती,’ या निबंधाचा उतारा सुमारे पांच पाने देऊन पुढे ते नामदार साहेबांस विनंती करतात:—]

“ वरील उतारा वाचून कोणांस ग्वेद वाटणार नाही कीं, प्रस्तुत ग्रंथकारांनं शास्त्रे व पुराणे याविषयी विवेचन करण्याच्या भानगडींत न पडतां आपल्या देशबंधूस आपल्या बहुश्रुतपणाचा फायदा करून देण्याचें जर मनावर घेतले असतें तर किती बरें होतें ! ”

“ तर या गोष्टीविषयी आमच्या देशबंधूंच्या तर्फेनं नामदार साहेबांस विनंती करून त्यांची रजा घेतो. ”

प्रत्यक्ष लोकहितवादींच्या प्रतिस्पर्ध्याने जेव्हां त्यांच्या ऐतिहासिक माहितीची महती गायली आहे, तेव्हां ती किती महत्त्वाची असेल ह्याची वाचकांनींच कल्पना बांधावी.

हे गोष्टीचे आणि उपयुक्त माहितीचे भाग जरी लहान लहानच आहेत तरी त्यांतील ऐतिहासिक भाग इतका महत्त्वाचा आहे कीं, त्यामुळे कोणत्याही मनुष्याच्या ज्ञानांत नवीन भर पडल्यावांचून राहणार नाही. म्हणून त्यांच्यांतील काहीं नमुने देतो:—

“ इंग्रजी ग्रंथांतून तजुमे करण्याचें काम पहिल्या प्रथम सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे यांनीं केलें. त्यांचे इसापनीति, बालमित्र हे ग्रंथ फारच लोकीप्रिय आहेत. पुढें बापू जोशी साष्टीकर यांनीं ‘ निघंट ’ म्हणून वैद्यशास्त्राचा एक ग्रंथ तयार केला. पुढें छत्रे यांनीं बालशास्त्री जांभेकर यांस आपलें काम शिकविलें व बालशास्त्री यांनीं दादोबा पांडुरंग वगैरे मंडळी तयार केली. तशीच इकडे प्रथम व्याख्यासहेबांनीं सदैची पाहाणी करण्याची विद्या शिकविली, व गणिताची बुकेंही प्रसिद्ध केलीं. पुढें डॉक्टर तयार करण्याकरितां बुकें झालीं. आणि त्यानंतर हरी केशवजी, गोविंद नारायण वगैरे पुष्कळ ग्रंथकार तयार झाले व होत आहेत. परंतु हे ग्रंथकर्तृत्वाचें काम अद्यापिही बहुत शिष्टक आहे, व लोकांस अझून त्याबद्दलची असावी तशी रुची नाहीं. व ज्ञानवृद्धींत आपले लोक फार पराङ्मुख व उदासीन आहेत ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. ”

“ पूर्वीचे सूत, पुराणीक व संजय हे भाट जातीचे होते ”

“ मथुरेंत श्रीविष्णुमंदिर व वृंदावनांत श्रीरंगाचें मंदिर हीं मणिराम पारखजी यांनीं बांधलेलीं आहेत. व तीं फार अद्भुत आहेत. मचिराम पारखजी हे दौलतराव शिंद्यांचे पोतनीस होते, त्यावेळेस त्यांनीं बहुत पैसा मिळविला. सदरील देवळांपैकीं श्रीरंगाचे देवळास ६० लाख रुपये लागले असें म्हणतात. हें देऊळ त्रिचनापल्लीस जें देऊळ आहे त्याचीच प्रत केली आहे. वृंदावनांत नित्यानंद प्रभूचें दुसरें देऊळ आहे तेंही असेंच फार मोठें आहे. हीं देवळें किती भक्कम म्हणून सांगावयाचीं झालीं तर इतकें सांगितल्यानें वाचकांचें समाधान होईल कीं, प्रलयकाळ होऊन गेला तरी हीं देवळें जर्झीच्या तर्जांच दिसतील ! ”

“ कितीएक दिवसपर्यंत कांहीं मनुष्यें सुधारणेचे कामीं अगदीं पुढारी असतात, परंतु पुढें त्यांच्या बुद्धीचा पालट होऊन ते मागे हटून पुनः धर्मभोळ्या लोकाप्रमाणें वागूं लागतात. यांचीं उदाहरणें भारकर दामोदर पाळंदे, सदाशिव बल्लाळ गोवंडे, बापू रावजी मांडवे, जनार्दन सखाराम गाडगीळ वगैरे आहेत. असा पालट होण्यास वास्तविक काय कारणें असतील तीं असोत. ”

“ तारीख ८।९।१० आगष्ट रोजीं सन १८६८ सालीं अमदाबादेस अतिवृष्टि होऊन प्रचंड वारा सुटला. त्यांत दहा हजार घरे पडलीं.

त्यामुळे मोठी धादल उडाली, व गरिबागुरिबांना आश्रय नाहीसा झाला. परंतु मुंबई वगैरे बाहेरील ठिकाणची लाख रुपये मदत आल्यामुळे गरिबाची घरे पुन्हा सरासरी झालीं. रेलवे, टपाल, तार वगैरे सर्व बंद पडले होते. त्या वेळेस तेथे रीचिसाहेब कलेक्टर होते.”

“ श्री. मल्हारराव गायकवाड याची द्वितीयपत्नी लक्ष्मीबाई हिचे लग्न नवसरोस सन १८७४ मे १७ रोजी झाले. तेव्हा नवसरीचे सुभे नारायणराव वासुदेव खारकर होते. ह्या लग्नात बाईही गर्भार होत्या. तरी उग्रा व शकुंतला या पुराणप्रसिद्ध स्त्रियाच्या दाखल्याखाली तिच्याशी लग्न करण्यास चिंता नाही असा सोळा शास्त्र्यानी मल्हारराव यास शास्त्रार्थ काढून दिला.”

“ [अमदावादचा दुसरा महापूर] ता० २३ सप्टेंबर सन १८७५ सालीं अमदावादेस नदीचे पाणी शिरून नदीच्या कडेची घरे वाहून गेली व माधवपुरा व लक्षरी बाजार वगैरेही वाहून गेली. हे पाणी अमदावादेत दोन दिवस होते. या जलप्रलयाने वीस लक्षांचे नुकसान झाले. त्या वेळेस बारोडेल साहेब कलेक्टर असून त्या प्रसंगात उचित अशी मदत सगकार्नी व लोकानीं केली.”

११ उदेपूरचा इतिहास:—ह्यात माहिती विपुल असून ती इतक्या मनोवेधक रीतीने लिहिली आहे की वाचकास जणों काय आपण एखादी कादंबरीच वाचीत आहां असे वाटते. ‘ राणा संग्रामसिंह ’ ‘ उमरावसिंग ’ ‘ प्रतापसिंग ’ इत्यादि शूर वीरांच्या कारकीर्दी इतक्या चित्तवेधक रीतीने वठल्या गेल्या आहेत की जणों काय आपण एखादे वीरसंप्रधान नाटकच वाचीत आहोंत असे त्यांत मन तल्लीन होऊन जाते.

१२ गुजराथचा इतिहास:—हा गुजराथी अनेक ग्रंथावरून लिहिला आहे. गुजराथी भाषेत ‘ रास ’ म्हणजे बखर. ‘ रासमाला ’ म्हणजे अनेक बखरी, ह्याच्या आधाराने लिहिला आहे हा सुमारे ३५० पानाचा ग्रंथ असून त्याचे २९ भाग आहेत. इतका सुलभ इतिहास मराठीत क्वचितच आढळेल.

१३ सुराष्ट्र देशाचा इतिहास:—हा इतिहास गुजराथी ग्रंथावरूनच केला आहे. ‘ सुराष्ट्र ’ म्ह० काठेवाड, अर्थात् हा काठेवाडचा इतिहास आहे. ह्याची किंमत अवघी एक रुपया आहे. परंतु इतिहासभक्तांना ह्याची किंमत लाख रुपयांच्या ठिकाणी वाढेल अशी ह्याची योग्यता आहे. कारण याच्या आंतील माहिती तर महत्त्वाची आहेच पण अखेरीस जी शकवारी जोडली आहे ती

तर बिनमोल आहे. यादव वंश कधी बुडाला ? चंद्रगुप्ताची कारकीर्द कधी झाली ? त्याचा नातू अशोक याची कारकीर्द कधी झाली ? ह्या गोष्टी केवळ अमृततुल्य आहेत.

१४ लंकेचा इतिहास:—लंका हीच आधी चमत्कारिक मग तिचा इतिहासही चमत्कारिक असेल ह्यांत संशय तो कशाचा ? हा इतिहास ज्या ग्रंथांवरून केला आहे, त्यांतील थोडिशीं वाक्येच ग्वालीं देतां:—

पाली भाषेंतील वाक्यें, प्रार्थना.

१ नमोतस्स भगवता अरहते समामं युद्धरस !

२ युद्धं शरणं गच्छामि.

३ पानाति पाता वेर माणीसी ग्वापदं समाया.

४ मुखावादत्ते.

इ. इ. इ. इ.

“ हिंदुस्थानांत बुद्ध बहुत झाले, जे पुरुष कैवल्यज्ञानी झाले त्यांस बुद्ध म्हणतात. ”

“ इसवी सनापूर्वी ३७ व्या वर्षी तिसू राजा राज्य करित असतां ‘महेंद्र साधू’ हिंदुस्थानांतून लंकेत आला. त्यास महासाधू म्हटलें आहे. ह्यास लंकेत जाण्याचा दृष्टांत झाला व त्यास विमानांत वसवून लंकेत देवांनी नेले, असें म्हणतात. ”

“ त्यांत बुद्धाच्या मूर्ति स्थापन केल्या आहेत. देवळाजवळ मठ व धर्म-शाळा ठेविल्या आहेत. त्यांस कांहीं सोहोळा करावयाचा असला म्हणजे पांच पन्नास हजार साधू जमतात, त्यांस अन्न पुरवितात, व राजे लोक त्यांचे पंक्तीस वाढावयास घेत असतात असें लिहिलें आहे. ”

“ हतगैन नांवाची १६०० दगडी खांब्याची ९ मजली धर्मशाळा बांधली होती ! तींत एक हजार साधू रहावे अशा सहस्र खोल्या आहेत. ही धर्म-शाळा तयार झाल्यावर तींत रत्नमाला बांधल्या. मुख्य माजघरांत राजांचें सिंहासन ठेविलें, त्यावर सोन्याचे खांब उभे केले. त्याची उथळी सिंहाचे मुखाची केली. मोल्याचे तुरे बांधले. सिंहासन हास्तिंदती. त्यावर सुवर्ण-छत्र. खालीं किनखापी जाजमें, तक्के मांडून मोठा थाट केला व सोन्याचे भांड्यांत स्वयंपाक करून साधूस जेवण दिलें. ही इमारत तीनशें एकविसांत महासेन यानें पाडून टाकिली. परंतु १२२१ मध्ये पराक्रमवाहून परत बांधली.

वारंवार राज्यक्रांतीचे वेळीं व देशांत दंगेधोऱ्यांचे वेळीं ह्या हमारतीची बरीच खगवी झाली. हल्लीं त्या इमारतीचे खांब मात्र उभे आहेत. व आतां तिची सर्व शोभा नाहीशी झाली आहे. ”

“हल्लीं कलविरा येथे एक तळे आहे त्याचा घेर चाळीस मैल आहे. ”

“ कितीएक राजांनीं या कामाकरितां इतकें औदार्य केले की, एकदां महितरू येथे मोठी यात्रा होती, तेथे साधू जमावयाचे होते, त्या करितां सात मैलपर्यंत-कदंब नदीपासून डोंगरापर्यंत-बिछायती पसरल्या व त्याजवरून पायघड्या घालून त्यांस चालत आणविले * ”

“ किती एक राजे आपण स्वतः शेत नांगरण्यास जात. म्हणजे साधूस स्वकष्टार्जित अन्न पांचावे आणि पुण्य लागावे हा त्यांचा हेतु होता. किती-एक राजे स्वतः नहराचे पाणी लाटीत. असा त्या काळी साधूंचा मान होता. ”

“ रुवान बळीचे देऊळ २७० फूट उंच आहे. त्यावर एके वेळीं तळा-पासून शेड्यापर्यंत हार लावले होते. त्याचप्रमाणे एकदा महितळाचे देऊळ जाईच्या फुलांनीं भरून टाकले होते. ”

“ रोमचा आगस्टस बादशहा यांजकडे पांडय राजाकडून वकील गेले होते. ”

अशी अश्रुतपूर्व माहिती सांगवी भरलेलीच आहे. ती किती किती म्हणून द्यावी ? ह्यासाठी ह्या पुस्तकाची ही ‘ शितावरून भाताची परीक्षा ’ ह्या नात्यानें महती समजावी.

१५. शिलकी असलेलें हस्तलेखः—ह्यांत ‘ इंग्लिश कारकीर्दीचा इतिहास,’ हा ग्रंथ फार मोठा असून ओतप्रोत व अनुभवीक माहितीने भरला आहे, व भाषा नेहमीप्रमाणे अगदीं साधी आहे.

ह्या शिवाय अनेक प्रकारचीं अनेक विषयांवरील टांचणं तर अनेक आहेत. त्यांत संस्कृत शास्त्रार्थ, इंग्रजीचे उतारे, वगैरे अनेक नव्या नव्या गोष्टींचा समावेश केला आहे.

* हिंदुस्थानांतही. श्रीकृष्णाने ब्राह्मणांची उष्टीं काढली, अशी कथा महाभारतांत आहे. हें पुण्य बाजीरावांत फार वाढलें होतें. परळीवर उत्सव वगैरे होतात तेथेंही अद्यापि नवस करून उष्ट्यांत लोळतात, व हें मोठे पुण्य समजतात,

ह्याशिवाय लोकहितवादींनीं अमदाबादेतील ' हितेच्छु ' वगैरे गुजराथी पत्रांतून अनेक इंग्रजी भाषेत लेख प्रसिद्ध केलेले असल्याचें ऐकूं येतें: पण त्यापैकीं आम्हांस कांहींच उपलब्ध झाले नाहींत. लोकहितवादींच्या अश्रांत उद्योगापैकीं हीं दोन कलमें झालीं. एक सरकारी नोकरी आणि ग्रंथकर्तृत्व. याशिवाय ' लोकहितवादी ' हें मासिक पुस्तक ते चालवीत होते. पण त्यांत सर्व ऐतिहासिक माहिती असल्यामुळें त्याबद्दल विशेष सांगण्याची आवश्यकता नाहीं.

दवाखान्याची हकीकत.

लोकहितवादींचा सर्वांत मोठा धर्म म्हणजे गोरगरिवांस औषधपाणी, अन्नवस्त्र व हरएक प्रकारची मदत देणें हा होता. त्यांनीं नेहमीं एक धर्मार्थ दवाखाना घरामध्ये ठेवला होता. त्याकरितां वैद्य वेगळा. औषधखातेही वेगळेंच. रा. गोपाळरावजींनीं आत्मचरित्राचें स्वदस्तुराचें थोडेंसें केलेलें टांचण सांपडलें आहे. त्यांत असा उल्लेख आहे कीं सन १८४८ मध्ये मेहेरवान वाटीन साहेब, ब्राऊन साहेब, बर्कील साहेब एजंट ह्यांनीं त्यांस चांगले सर्टिफिकेट दिलें व पुण्यांत दवाखाना व छापखाना उघडण्याचें कार्मी फार मेहनत घेतली, पण छापखाना कोणता तें मात्र समजत नाहीं. तो बहुधा ' ज्ञान-प्रकाश ' असावा असें वाटतें. कारण त्यांचा ज्ञानप्रकाशछापखान्याशींच निकट संबंध असल्याचें ऐकवांत आहे. असो.

ह्या आपल्या धर्मादाय दवाखान्याकरितां कोणाकडून अन्नकभस्म कोणाकडून लोहभस्म, कोणाकडून गोरखचिंचा वगैरे ते नेहमीं मागवीत असत. खालचीं पत्रे पहा:—

--श्री--

“ गोब्राह्मणप्रतिपालक रा. रा गोपाळरावसाहेब

देशमुख—यांसी—

प्रति प्रभाकर वैद्य वाताहणें कसबा-जत, आशीर्वाद उर्षर तागाइत मिर्त्ती आपाढ वद्य ११ रोज शनिवार पावेतों उत्तम असो विशेष. सातार मुक्कामी आपण सांगितल्या प्रमाणें तीन औषधी पाठविल्या आहेत. अन्नकभस्म १ तोळा; लोहकांतभस्म १ तोळा; सुवर्णमालिनीवसंत १ तोळा दीड

मासा, येणप्रमाणे आहेत. पावल्याचे उत्तर यावे. बहुत काय लिहिणे हा आशीर्वाद. ”

दुसरे पत्र खुद्द गोपाळरावजींनीच वत्तीसशिराळ्याच्या एका गृहस्थास गोरग्व चिंचा पाठविण्याविषयी लिहिलेलें आहे, तें असें:—

“ आशीर्वाद उपरी गोरग्व चिंचा पन्नास ५० पाठविण्याविषयी तुम्ही येथे आला होता त्या वेळेस समझ सांगितले व दोन तनि वेळ पत्रद्वारे कळविले; परंतु अद्याप सदर चिंचा पाठविण्याचे तुम्हांस स्मरण होत नाही. तरी हे पत्र पावतांच सदरहू चिंचा मिळवून रेलवेपासल करून जरूर पाठविणे. कळावें लोभ असावा हे आशीर्वाद.”

रावबहादुर गोपाळराव हरि हे प्रत्यही लोकोपयोगार्थ किती प्रकारचे उद्योग करीत, हे जर इत्थंभूत सांगू लागले तर ते कोणास ग्वरे सुद्धा वाटणार नाही. ते स्त्रीशिक्षणाचे मोठे कैवरी असल्यामुळे. व त्यांचे वाली असल्यामुळे पंडिता रमाबाई, सौ० अनुसूया बाई, अनुगीता बाई, सौ० गंगुबाई धुमाळ ह्यांच्या सारख्या विदुषी स्त्रियांचा त्यांच्याकडे नेहमी कांहांना कांहांतरी पत्र-व्यवहार हा असेच. पण ह्याशिवाय कोणी म्हणत आमची मुलगी सासरी नांदवीत नाहींत. ती आपण नांदवावयास लावा; कोणी म्हणे माझी बायको माझ्याकडे पाठवीत नाहींत, ती पाठवून देण्याचो कृपा करावी: इत्यादि बाब-तांतही त्यांस रदबदली करावी लागे. ह्यासंबंधाची कित्येक पत्रे आम्हांस त्याचे दप्तरांत सांपडली आहेत. पण तीं विस्तारभयास्तव येथे देतां येत नाहींत.

रा. गोपाळराव हरींनी पेन्शन घेतल्यानंतर ते अग्वेरपर्यंत पुण्यातच राहिले. मधून मधून त्यांचे चिरजीव रघुनाथ गोपाळ ऊर्फ तात्यासाहेब व मोरेश्वर गोपाळ ऊर्फ नानासाहेब यांचे जवळ ते मुंबईस कांहीं दिवस राहात असत.

आतां रा.व. गोपाळराव हरींचे अतःकरण किती दयाशील असे ह्याविषयी आम्हीं स्वतःच पाहिलेल्या गोष्टी पुढे देत आहो. त्यांचें कनिष्ठ चिर-जीव लक्ष्मणराव ऊर्फ अप्पासाहेब जे पूर्वी कलेक्टरच्या कामावर असून हल्ली पेन्शनर आहेत, त्यांच्या सहवासानें आमची व रावबहादुर गोपाळराव हरींची प्रथम ओळख झाली. त्यांचा आमचा फार घरोबा होता. खुद्द लोकहितवादींची कारकीर्द, त्यांनीं पेन्शन घेतल्यानंतर म्हणजे १८७९ नंतर आम्हीं बरीच वर्षे पाहिली आहे इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या बरोबर फिरण्यासचरण्यास सुद्धां

नेहमीं आम्हीं बरोबर असूं, त्यावरून हा अनुभव आम्ही लिहिले आहोत. लोकहितवादींना बाहेर पायांनी फिरण्यांचा फार नाद असे. घरी गाडी घोडे होते तरी ते कधी गाडीतून जातच नसत. आणि ते सुद्धा सकाळ संध्याकाळच नव्हे तर भर दोन प्रहरीं उन्हांतून फिरण्यासही ते मागे घेत नसत. जातांना मुकाम म्हणजे बहुतकरून जुन्या पुस्तकाचे दुकानी. ते एकदां तेथें शिरले कीं तासांचे तास पुस्तकें चाळण्यांत घालवीत. आणि अखेर दहापांच रुपयांची तरी पुस्तकें निवडून काढून तीं विकत घेत. बाहेर निघतांना छत्री सुद्धा घ्यावयाची नाहीं. साधा पोषाख. हातांत एक मोठा सोटा, आणि धोतराची कांस घातली कीं स्वारी बाहेर पडावयाची. पण ह्याशिवाय बहुधा एक गडी बरोबर असावयाचा. त्याच्या खांद्यावर डाळेचुरमुन्याचे एक पोतें व खारकांचें एक लहान गाठोडें. मलमाचा एक मोठा डया व थोड्याशा मलमपट्या इतकें सामान असे. कोठेंही रस्त्यांत आंधळा पांगळा दृष्टीस पडला कीं, त्यांस थोडेसे चुरमुने व एखादी दुसरी खारीक घावयाची व पाहून पाहून पैसाही त्यापुढें टाकावयाचा. पण सर्वांपेक्षां दुखणेकरी पाहिला कीं स्वारी उभी राहिलीच. मग त्याला काय होतें याची चौकशी करून औषध जवळ असल्यास घावयाचें, नाहींतर बरोबर नांवाच्या छापील कार्डस असत त्यापैकी एक त्याजपारीं देऊन त्याला घराकडे ये म्हणून सांगवयाचें. महारोगी पाहिला कीं, रावबहादुर थांबलेच. त्यांना रोग्याची किळस म्हणून कधीं येत नसे. हा केवढा थोरपणा आहे ? ते त्याच्या पट्या त्यांजकडून काढवून जखमा पाहात, व त्यावर मलम लावावयास देऊन लगेच पट्या बांधीत, व अन्न बगैरे नेण्यासाठीं घरीं ये म्हणून सांगत. हा त्यांचा नित्यक्रम असे. आणखी यापेक्षां दयाशील अंतःकरण तें कसे असावयाचें ? आतां दुसरी एक गोष्ट आमच्या समक्षच घडलेली लिहितों म्हणजे त्या महात्म्याची थोरवी कळून येईल. त्यांच्या घरीं नेहमीं घोड्याची गाडी असून त्यावर मारुती या नांवांचा फार वर्षांचा जुना कोचमन होता. तो नेहमीं घोड्याच्या चंदीतील हरबरे काढून चोरून ठेवी, व घरीं जातांना हळूच घेऊन जात असे. ही गोष्ट सर्व मुलांनीं पाहून एके दिवशीं बाबासाहेबांच्या कानावर घातली. [रावब. गोपाळरावजींस सर्व मुलें बाबासाहेब म्हणत] तेव्हां ते म्हणाले “ उगाच बोलूं नका. त्याला मुद्दामालानिशीं धरून इकडे आणा. ” ती गोष्ट मुलांना पटली, व तीं त्याच्या जतीवर टपून बसलीं. दसरा जवळच आलेला होता. तीं एके दिवशीं

मास्तीने पायली अडीश्री हरभरे घोड्याच्या चंदीतले काढून एका धोतरांत बांधून ठेवले, व रात्री सर्वोची नजर चुकवून घराबाहेर पडला; तोच मुलांनी त्यास धरले आणि त्या हरभऱ्याच्या गाठोड्यासह त्यास बाबासाहेबासमोर आणले. आणि त्याच्या हातांतील मोटली सोडून हरभरे दागविले व सर्व हकीकत सांगितली. सर्व मुले भोंवताली मजा पहावयास जमली होती. कारण त्यांना वाटले की मास्तीला आतां खास मार बसणार किंवा निदान कामावरून तैरी काढणार. परंतु बाबासाहेबांनीं सर्व ऐकून घेऊन शांतपणाने मास्तीस विचारले “कायरे तू हे घोड्याच्या चंदीतली हरभरे कां चोरलेस?” तो म्हणाला “उद्यां दसरा होता म्हणून थोडेसे पोळ्यासाठी घेतले होते.” बाबासाहेब म्हणाले, “तुला हरभरे पाहिजे होते तर घरात मागावयाचे होतेस, असं चोरून कधी नेऊं नयेत. मुकं जनावर उपाशी नाही का मरणार? जा; असे पुन्हां घेत जाऊं नको. कोण आहेरे तिकडे? ह्या मास्तीला एक पायलीभर हरभरे घावयास सांगा.” झाले आटोपले! मास्तीबोवाने पायलीभर हरभऱ्याची खांदाडी मारली आणि हसत-मुखाने बिन्हाडीं निघून गेला! ह्याचं नांव क्षमा आणि ह्याचं नांव दया! सारीं मुले विचारी चुरमुरे खात उगीच बसली. इतके ज्याचे अंतःकरण दयाळू त्याचे हातून वंशपरंपरेने चालत आलेली इनामे विनाकारण जम करून त्यांस भिकेस लावण्याचे व आपल्या मुलावांळांचे कल्याण करण्याचे कधी तरी मनांत आले असेल काय? आतां अधिकाऱ्याच्या आणि कायद्याच्या नात्याने तसेंही प्रसंग आले असतील हे उघड आहे, परंतु त्याचा दोष लोकहितवादींकडे देणे मुळीच योग्य होणार नाही, असे आम्हांस वाटते. कारण, त्या कामावर दुसरा कोणीही अंमलदार येतां तरी तीच दशा झाली असती.

घरांत गाड्या होत्या. घोडी होती, पण गोपाळरावजी बाहेर पडले म्हणजे पायानेंच चालत जावयाचे. मग ते ठिकाण कितीही लांब असो. हें वर सांगितलेच आहे. त्यांच्या वरावर असलेलें मनुष्य चालावयास कंटाळें, पण ते कधी कंटाळत नसत कीं दमत नसत. एकदा त्यांचे बडोद्याचे जामात श्री० चितामणराव नारायण ऊर्फ भाऊसाहेब मुजुमदार हे मुंबईस त्यांच्या येथें आले व बोलतां बोलतां म्हणाले “आपल्याला एकदां कुलाब्याजी दांडी पहावयाची आहे.” नंतर दुपारी जेवणखाण झाल्यानंतर गोपाळरावजी बाहेर जावयास निघाले व म्हणाले “तुम्हांस कुलाब्याची दांडी पहावयाची आहेना? चला तर आपण तिकडेच जाऊं.” हें ऐकून जामातांनीं

पोप्राख घातला व तेही त्यांच्या बरोबर जाण्यास निघाले. त्यांच्या मनांत बाबासाहेबांनीं घरांतील गाडी जोडावयास सांगितली असेल, किंवा आतां सांगतली. पण पुढें पाहतात तों बाबासाहेबांची स्वारी पायानेंच निघाली; तेव्हां त्यांसही मुकाट्यानें त्यांचे मागोमाग चालणें भाग पडलें. बाबासाहेबांच्या नेहमींच्या क्रमाप्रमाणें वाटेंत आंधळ्यापांगळ्यास खारका, पैसे देणें, रोगग्रस्तांस मलमपट्या वाटणें, जुन्या पुस्तकांचीं दुकानें पहाणें ही कृत्यें होतच होती. होतां होतां बाबासाहेबांची स्वारी ४॥वाजण्याच्या सुमारास एडवर्ड महाराजांचे पुतळ्याजवळ जाऊन पांचली. त्यांचे जामात भाऊसाहेब मुजुमदार त्यांचे बरोबर चालतच होते ! त्यांना इतक्या लांब चालावयाची संवय कोठची ? त्यांना चालावयाचा कंटाळा आला व पायही थकले. पण आपण होऊन 'गाडी करूं या' असें म्हणावें कसे ? या विवंचनेंत ते होते. इतक्यांत मुंबईतील गोपाळरावांचे खेही एक साहेब हायकोर्टचे जज गाडींत बसून चालले होते. त्यांनीं गोपाळरावजींस पाहिलें. त्याबरोबर त्यांनीं आपली गाडी थांबविली व गाडीवाली उतरून गोपाळरावजींच्या हातांत हात घातला व गीतीप्रमाणें इकडचे तिकडचे कुशल प्रश्न झाल्यानंतर विचारलें कीं " आतां आपण इकडे कोठें निघाला ? " बाबासाहेब म्हणाले " हे आमचे जामात यडोद्याहून आले आहेत, त्यांना कुलाब-दांडी दाखविण्यास जात आहे. " तेव्हां जज साहेब बोललें " मग यापुढें तुम्हीं येथून जाऊन तेथें पोंचणार कधीं व परत येणार कधीं ? याकरितां आपण ही माझी गाडी घेऊन जा. मी दुसरी गाडी करून वंगल्यावर जाईन. " गोपाळरावजीं नको नको म्हणत होते, परंतु जज साहेब ऐकेनात, त्यांनीं आपल्या कोचमनास गाडी फिरवावयास सांगितली व तींत बसून श्वशुर व जामात कुलाब्याची दांडी पहावयास गेलें ! ह्या गोष्टींत गोपाळरावजींचा साधेपणा व युरोपियन लोकांतील त्यांचा आदर, हीं दोन्हीही व्यक्त होतात. या वेळेस त्यांनीं पेनशन घेतलें होतें.

सन १८७८ मध्ये आम्ही स्कूल ऑफ आर्टमध्ये असतांना देशमुखांचे घरीं आमचें जाणेंयेणें फार असे. एके दिवशीं रविवारी दुपारीं जेवण झाल्यानंतर बाबासाहेब म्हणालें " आठवले ! चला हो, आज तुमचें आर्टस्कूल पहावयास जाऊ. " आम्हीं म्हटले, " आज रविवार, सुटी आहे. क्लास बगैरे बंद असतील. " ते म्हणाले " आम्हाला क्लासशीच काय करावयाचें आहे ? असेल तेंच पाहूं म्हणजे झालें. " असें म्हणून स्वारी निघाली.

डोक्यास तांबडं पागोटं, अंगात पांढरा अंगरखा, सांधे उपरणे, साधा धोतर-जोडा, निःश्याची कास मारलेली व हातांत एक सोटा, हाच त्यांचा नेहमीचा बाहेर पडण्याचा थाट. गोरगरिबांकरिता, खुर्दा, औषधे, मलमपट्टी खारका वगैरे सरंजाम हा नित्याचाच. त्याप्रमाणे स्वारी बाहेर पडली. आम्हीही पाठीमागून निघालो. दोन प्रहरांची बारा बाजावयाची वेळ. उन्हे फार तावत होतं. हे पाहून त्यांचे चिरंजीव डॉ. नानासाहेब ह्यांनी कोचमनास हाक मारली, व म्हणाले “लवकर गाडी जोडः आणि बाबासाहेब आणि आठवले कोटांत चालले आहेत त्यांना गाडीतून घेऊन जा. ” त्याप्रमाणे तो गाडी जोडून घेऊन आला. तां आम्ही भुलेश्वराच्या कोपऱ्यापर्यंत गेलो होतो. माझ्या मागे कोचमनाने गाडी आणून भिडविली व बाबासाहेबांस सांगण्यास खूण केली. इतक्यांत बाबासाहेबांनीही पाठीमागे पाहिले आणि त्यास विचारले, “ गाडी कोणी पाठविली ? ” तो म्हणाला “ नानासाहेबांनी पाठविली आहे. ” तेव्हा बाबासाहेब म्हणाले. “जा, ती परत घेऊनः आणि नानाला सांग की तुला कोठे बाहेर जावयाचे असल्यास जा. मला गाडी नको. मी पायानेच जातो. ” तेव्हा कोचमनचा नाइलाज होऊन गाडी परत घेऊन गेला व आम्ही पुढे निघालो आणि स्कूल ऑफ आर्टच्या अगदी दाराशी येऊन पोचलो. आंतील दरवाजा उघडाच होता. पण त्या दिवशी सुट्टी असल्याने आंत जाण्यास परवानगी नव्हती. पट्टेवाला आमच्या ओळखीचाच होता. त्यास आम्ही परवानगी विचारली, पण तो म्हणाला, “ साहेबांच्या परवानगी-शिवाय आज कोणास आंत सोडतां येत नाही. साहेब खाना खात आहेत ते उठेपर्यंत थांबा. ” त्यामुळे आमचा नाइलाज झाला. पण बाबासाहेब तेथेच दरवाजाच्या पायऱ्यावर बसले आणि म्हणाले, “ कांहीं चिंता नाही, परवानगी नसेल तर कांहीं नको. आपण येथेच बसू. ” असं म्हणून तेथूनच आंत डोकावून “पेटिंगचा क्लास कोणता? शेडिंगचा कोणता? मॉडेलचा क्लास कोणता?”असें प्रश्न विचारून तेथूनच जेवढा भाग दिसत होता तेवढ्याचीच ते माहिती करून घेत होते. “ साहेब खाना ग्याऊन उठला, तुम्हांला भेटून यावयाचें असल्यास जा.”असें शिपायाने मला येऊन सांगितले.त्यावेळेस स्कूल ऑफ आर्टवर प्रिफिथ साहेब हे मुख्य होते. त्यांस मी जाऊन भेटलो, व “रावबहादुर गोपाळराव हरी स्कूल पहावयास आले आहेत व ते खाली बसले आहेत म्हणून सांगितले.” साहेब जरा रागाने म्हणाले “ त्यांस बर कां नाही

आणलें?" "पट्टेवाला परवानगी देईना:" असं आर्ही म्हणतांच साहेब धडधड जिना उतरून खालीं आले; त्यांनीं गोपाळरावजींचा हात धरला व तसदी-बद्दल माफी मागून आंत आणून त्यांस परमादरानें ढ्वास व त्यांतील कामें वगैरे दाखविलीं. बागेंतील माळ्याकडून पुष्परुच्छ आणवून त्यांच्या हातांत नम्रपणानें देऊन त्यांची रजा घेतली. नंतर आर्ही परत जावयास निघालों, तों काळवादेवीच्या रस्त्यावर एक गाडी भेटली. तिच्यामध्ये त्यांचे एक खेही युरोपियन कमांडर चालले होते. गोपाळरावांस पाहून त्यांनीं आपली गाडी थांबविली. त्यांच्या हातांत हात घातला व कुशलक्षेम झाल्यावर हल्लीं तुमचा धाकटा मुलगा काय करतो म्हणून विचारलें. ते म्हणाले " त्याला नुकतीच असिस्टंट कलेक्टरची जागा मिळाली आहे. " हें ऐकून साहेबांनीं फार संतोष व्यक्त केला आणि ते पुढें निघून गेले. नंतर जुन्या पुस्तकाच्या दुकानांत चराच वेळ चालना होऊन १०१५ रुपयांचीं पुस्तकें खरेदी करून स्वारी घरीं आली.

रतलामची दिवाणगिरी.

रावबहादुर गोपाळराव हरींनीं पेन्शन घेतल्यानंतर सन १८८८ च्या फेब्रुवारींत रतलामच्या महाराजांनीं मोठ्या आग्रहानें कांहीं दिवस आपलें संस्थानांत सुधारणा करण्याकरितां गोपाळरावजींस दिवाण नेमलें. ह्या कामावर ते एकच वर्ष होते. पुढें त्यांच्याच कृपेनें उदयास आलेले सुप्रसिद्ध शामजी कृष्ण-वर्मा वरिष्ठर अँड लॉ यास आपल्या जागेवर दिवाण नेमण्याविषयीं तेथील महाराजापाशीं शिफारस करून त्यांनीं आपल्या कामाचा राजीनामा दिला. त्यांनीं तेथें दिवाणगिरीचें काम कसें केलें तें त्यांस त्यावेळीं तेथील महाराजांनीं पाठविलेल्या पत्रावरून कळण्यासारखें आहे. तें पत्र येणेंप्रमाणें:-

Ratlam 19th February 1885.

Dear Rao Bahadoor,

It is with great reluctance that I have accepted your Resignation of the office of Divan, not only my-self have you pleased but people of all classes also have been satisfied with your work. It is needless for me to say anything in praise of a gentleman, who in his long and usefull ca-

reer has obtained high distinctions from the British Government. I think, however that it will give you great gratification to learn that I am going to appoint in your place your friend Pandit Shamji Krishan Varma B. A. of Balliol College, Oxford and Barister-at-law, who was introduced to me by you last month as a gentleman of high culture and linguistic acquirements. I trust he will fulfil my expectations and do credit to my selection.

Believe me to be yours
very truly,
(signed) Rungjit Sing,
Maharaja of Ratlam.

ह्यावरून गोपाळरावर्जांनी राजिनामा देतांना रतलामच्या महाराजाना किती वाईट वाटले, व महाराजाप्रमाणेच त्यांच्या प्रजेसही ते किती प्रिय होते ह्या दोहोंचीही साक्ष या पत्रांत आहे. शिवाय ज्या शामजी कृष्णवर्माला लहानपणापासून मुलाप्रमाणे सहाय्य केले होते, त्याची त्यांनी आपल्याच दिवाणगिरीच्या जागेवर शिफारस केली, ह्यावरून त्याचा थोरपणा चांगला व्यक्त होतो.

याप्रमाणे रावबहादुर गोपाळराव हरींनी सरकारी कामे तर एकनिष्ठतेन व निरलसपणाने बजावलीच, पण तशीच किंवहुना कांकणभर अधिकच त्यांनी लोकसेवाही केली. ह्याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत. त्यांची खरी खरी व निरपेक्ष लोकसेवा म्हणजे त्यांनीं लोकांस वर्तमानपत्रद्वारे केलेला उपदेश होय ! त्यांत आळशी, दुराचारी, दुराग्रही लोकांस झणझणीत अंजन असल्यामुळे ते लेख सामान्य लोकांना आवडत नसत. किंवहुना लोक त्याबद्दल नाकेच मुरडीत. परंतु त्यांचा स्वभाव कृतीत परोपकारी असल्यामुळे व हजारो लोकांचे त्यांच्या हातून कांहींना कांहीं तरी कल्याण झाले असल्यामुळे पुष्कळ लोकांची त्यांच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि होती, ही गोष्ट त्यांस ठिकठिकाणी मिळालेल्या मानपत्रांवरून व मोठमोठ्या लोकांचे पत्र-व्यवहारावरूनही स्पष्ट होते. जेथें जेथे त्यांनीं काम केलें, तेथून तेथून निघतांना तेथील रहिवाशांसही वाईट वाटल्यावांचून राहिले नाहीं. रतलामच्या एका मोठ्या व्यापाऱ्याचें पत्र पुढें दिलें आहे, त्यावरूनही लोकहितवादींच्या कारकीर्दीचें चांगले अनुमान होतें. तें पत्र हें:—

श्री.

श्रीमंत गववहादुर देशमुख साहेब मु. मुंबई स्वामीमहाराजांचे सेवेसी.

“अपत्यानुरूप कृष्णवल्लभ पुनमचंद बापास मु. रतलाम शिरसाष्टांग नमस्कार विशति विशेष. ता. १ मार्च रोजी आपणाकडील कृपापत्र आलें तें पावलें. पत्र पाहून जो परमावधीचा आनंद झाला तो पत्रीं लिहूं शकत नाहीं. असेंच वरचेवर पत्र पाठविण्याची कृपा करतील. हल्लीं येथील सर्वप्रकारचे भास्वाईचे वगैरे सर्व विचार पूर्वीच्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणेंच आहेत. आपण येथून गेल्यापासून जी उदासीनता आम्हां शहरवासी लोकांत आली आहे, ती शांत होण्यास कांहीं उपाय सुचत नाहीं. हल्लींचे कारकीर्दीत सर्व नाखूष असून आजपर्यंतचे कारकीर्दीत कांहीं एक काम करण्याचा प्रकार लिहिण्यासारखा दिसून आला नाहीं. हल्लीं दिवसेंदिवस आपल्या भेटीची उत्कंठा विशेष होत आहे. याकरितां मर्जानुरूप लिहून कळवितील त्याप्रमाणे आम्हां उभयतां बंधूंच्या येण्याचा विचार झाला आहे. हल्लीं आम्ही येथें एक अशी शुभवार्ता ऐकली आहे कीं, जयपुरास आपली स्वारी येणार आहे. हें ऐकून येथील सर्व शहरवासी लोक खूप झाले आहेत: तरी या पत्राच्या गवरेणाविषयीचा मजकूर पत्रोत्तरीं कळविण्याची कृपा व्हावी. ही फार आशा आहे. श्यामजीभाई दिवाण हे हल्लीं इंदुरास साहेबांना आणण्याकरितां गेले आहेत. वरकड मजकूर लिहिण्यासारखा नाहीं. सेवेसी श्रुत होय, हे विज्ञापना.”

रतलामच्या दुसऱ्या एका पत्रांत तेथें झालेल्या अग्निप्रळयाचें वर्णन आहे म्हणून तेही पत्र येथें देतों:—

श्री

श्रीमंत कृपासागर राजमान्य राजश्री गोपाळरावजी देशमुख स्वामीचे सेवेसी—

कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. बहुत दिवस पत्र नाहीं. अशी अवकृपा होऊं नये. पत्रोत्तरीं सांभाळ होऊन बुद्धिवाद होत असावा. इकडील मजकूर माझी बदली रतलामसरकारनें येथील वकिलीच्या जागेवर ता. ० १ एप्रिलपासून केली आहे. त्याप्रमाणें येथें येऊन कामाचा चार्ज घेतला. व येथील एजंटसाहेब यांनीं कबूलही केलें कीं, हा सर्व प्रकार आपल्या

कृपेचा आहे, असे समजून आपले उपकार मानतो. पडत्या काळात एखाद्यास मदत करणे हे मोठे श्रेय व भूषण आहे. आपला उपकार मजवर मोठा झाला आहे. ईश्वर आपणास सुखी ठेवो.

लिहिण्यास वाईट वाटते की, रतलाम शहरांनी अंगीचा मोठा प्रलय होऊन तीन महले जळाले व पाच सात लक्षांचे नुकसान झाले. आगीने तीन दिवस शहरांत मोठा प्रलय करून टाकला. मुमारे १००० घरे जळाली. येणेकरून सरकार मोठे दुःखित आहेत. लग्न करून राजधानीस येऊन पंधरा दिवस झाले नाहीत तोच शहरचे नुकसान झाले. लोक रस्त्यावर पडले असोन मोठी दुःखदायक स्थिति झाली आहे. तो प्रकार लिहितांना अगावर रोमाच उभे राहतात. बरकड मजकूर विशेष नाही. कृपालोभ निरंतर राहून सांभाळ होत असावा.

बळवंतराव जांशी.

ता. क. ता. ९ रोजी रतलामसरकारांनी छत्रे फडास १० रुपये पाठविले ते पोचले असतीलच.

इंदूर १४।८।८६

गोपाळराव रतलामास दिवाण असताना त्यास श्रीमंत बापूसाहेब कुरुद-वाडकर ह्यांची ही पत्रे जात असत. त्यापैकी एक येथे देतो:—

श्री

राजश्रीया विराजित राजमान्य राजश्री—

गोपाळरावजी देशमुख मुकाम रतलाम स्वामीचे सेवेसी-पोथ्य गणपतराव हरिहर नमस्कार विनंति. येथील कुशल तागायत ता. २ एप्रिल सन १८८४ इसवी पावेतरे जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असावे. विशेष, आपण रतलाम संस्थानांत कारभारी झालांत हे ऐकून फार आनंद झाला. चि. रा. भालचंद्रराव अण्णाराव यांचा विवाह नेमले तिथीला यथासांग झाला. आपले चिरंजीव रा. रा. लक्ष्मणराव अप्पासाहेब सिव्हिल सर्व्हंट हे समारंभास आले होते. त्यांचा परिचय नव्हता तो झाला. समारंभ सर्व सांग झाला. आपण आहात ते रतलाम संस्थान केवढे आहे ? जमावंदी किती ? प्रदेश किती लांबरुंद आहे ? हवा कशी आहे ? आपल्यास कशा प्रकारे हवा मानवते ? या

संस्थानची जमीन कशा प्रकारची आहे ? मुख्य धान्ये कोणकोणतीं होतात ? नवीन चमत्कार त्या देशांत कोणते आहेत ? देश सुपीक आहे की कसा आहे ? ग्वाणी वगैरे कांहीं निरनिराळे जातीच्या दगडांच्या व दुसऱ्या प्रकारच्या कांहीं आहेत किंवा कसे ? यावद्दलची माहिती आपले फुरसतीप्रमाणे जशी आपल्यास नवीन माहिती मिळेल तसतशी बरचेवर पत्रद्वारे लिहून येत जाईल अशी आशा आहे. तसेच संस्थानचा एकादा सविस्तर इतिहास झाला असून तो छापला आहे काय ? छापला असेल तर त्याची एखादी प्रत आम्हांस मिळेल काय ? तिकडे जुना पुस्तकसंग्रह वगैरे आहे काय ? त्याचे फॉरस्ट मिळू शकेल काय ? वगैरे लिहिणेंत येईल अशी आशा आहे. वारंवार पत्र येऊन कुशलवृत्त कळविणें व्हावें. कळावें बहुत काय लिहिणें लोभ करावा ही विनंती.

ह्या पत्रावरून श्री. बापूसाहेबांची ज्ञानजिजासा व शोधकबुद्धि किती तरतरीत होती हें चांगलें निदर्शनास येतें. सोलापुरचे श्री. अप्पासाहेब वारद ह्यांचीही रतलामच्या मुक्कामास अशींच पत्रे आलेली आहेत. त्यांत व्यापार-संबंधी माहिती विचारलेली आहे.

आपत्ति.

सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख हें जगाचें ग्हाटगाडगेंच आहे. किंवा 'जर्गी सर्व सूर्वी असा कोण आहे' या समर्थीच्या उक्तीप्रमाणें गोपाळरावर्जांनाही अखेर अखेर बरेच दुःखाचे म्हणजे कुटुंबहानीचे धक्केही सोसावे लागलेच. त्यांना दुःखाचा पहिला प्रसंग म्हणजे त्यांचे थोरले जामात श्री. मंगळवेढेकर पटवर्धन यांचा मृत्यु हा होय. रा. ब. नाशकास असतांना पेन्शन घेण्याचे तयारीत होते. त्या वेळी सप्टेंबर महिन्यांत मंगळवेढेकर अजारी आहेत म्हणून तार आली. रा. ब. लगेच गणेशशास्त्री तरटे वैद्य यांस घेऊन मंगळवेढ्यास गेले. पुष्कळ औषधोपचार केले पण कांहीं उप-योग झाला नाही. अखेरीस ता. २ आगस्ट सन १८७९ रोजी त्यांचे थोरले जामात श्री. रा. हरिहरराव रामचंद्र पटवर्धन हे वारले ! त्या वेळीं येसूतार्ईचें [गोपाळरावांच्या जेष्ठ कन्येचें] वय २० वर्षांचें होतें.

ह्या वेळीं ठाण्यास स्पेशल जज असलेले रावसाहेब चिंतामणराव नारायण-भट यांनी त्यांस दुखवट्याचें एक पत्र पाठविलें आहे. तें फारच हृदयद्रावक असल्यामुळें येथें देतां. तें पत्र हें:—

Tanna

9th Aust. 1879

My dear Rao Bahadur,

I have read with deep regret and overwhelming sorrow of the departure of Raosaheb Patwardhan of Mangalveda from this world. I have known him for some years and I was greatly impressed with his gentlemanly behaviour and his amiable disposition. I had formed a closer acquaintance with him during the past year while he stayed at Sangli, and am now shocked to hear of his demise. It is true that he suffered while at Sangli from fever & cough, which increased gradually to undermine his health, and he was compelled to leave for Mangalveda. Probably he did not recover thoroughly from his sickness, to which he has succumbed at last. When I think of the sudden and sad bereavement of your daughter, tears run down from my eyes. To refer to the good disposition or any other of the qualities and sterling virtues of the pair so happily-united is merely to intensify sorrow. It is such a transient world as this that we are doomed to live in. Divine will is inscrutable and we must simply abide by it. This is probably the first time that you have to experience such a severe trial in your family, and its effects must be unbearable during your old age. May God give you and your amiable but unfortunate daughter and all the members of your family strength to bear the heavy loss and support you in your afflictions. May Raosaheb's soul rest in everlasting peace !

I remain yours truly,
Chintaman N. Wad.

भटांचा देशमुखांच्या वराण्याशीं फार एकोपा होता. गोपाळरावजींचे तिसरे चिरंजीव रामभाऊ व चिंतामणराव लहानपणापासून एका वर्गात होते.

रावसाहेब चिंतामणराव भट अष्टे येथें मुनसफ असतांना आम्ही तेथें असि० मास्तर होतो. त्यामुळे त्यांचा आम्हांवर अत्यंत लोभ होता. शाळाखात्याचा राजीनामा देऊन, आम्हांस मुंबईच्या चित्रशाळेंत पाठविण्यास कारण हेच परोपकारी गृहस्थ होत. रामभाऊकडे आमची शिफारस करून त्यांच्याकडून रा. व. गोपाळरावजींची पहिली ऑईल पेंटिंगची तसवीर ह्यांनीच तयार करविली. नंतर आम्ही बडोद्यास रामभाऊंच्या येथें बरेच दिवस होतो. पुष्कळ लोकांच्या तसवीरी काढल्या. तेव्हां राजे सर. टी. माधवराव ह्यांनी आम्हांस मुद्दाम बोलावणें पाठवून १०० रुपये पगाराची पेंटरची जागा दिली. अशा संबंधामुळें भटांच्या घराण्याची व देशमुख्यांच्या घराण्याची आम्हांस चांगलीच माहिती आहे. तेव्हां अशा परिचित मनुष्याला अशा आकस्मिक दुःखाच्या भारानें वरच्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें वाईट वाटणें साहजिक आहे.

(२) दुसरा दुःखाचा प्रसंग म्हणजे गोपाळराव व त्यांचें कुटुंब ह्यात असतांच त्यांच्यावर पुत्रशोकाचा दुःखाचा प्रसंग आला, तो होय. त्यांचे दुसरे चिरंजीव अण्णासाहेब हे कर्तेंसवरते व बुद्धिवान् पुत्र ऐन तरुण वयांत त्यांच्या डोळ्यासमक्ष सन १८८२च्या आक्टोंबरांत आपल्या वयाच्या ३५व्या वर्षी गेल्यामुळें त्यांस किती दुःख झालें असेल ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे.

(३) पुढें सन १८८३सालीं त्यांचे थोरलें बंधु चिंतामणराव हे वारले. हेही मोठे पाणीदार असून सरकारांतही त्यांचें वजन फार असे; ही गोष्ट त्यांच्या मरणानंतर सरकारानें जें त्यांच्या चिरंजीवांस मुद्दाम पत्र लिहिलें आहे, त्यावरून कळण्यासारखी आहे. तें पत्र असें:—

श्री

मि. विनायक चिंतामण देशमुख राहणार पुणें यांस:—

अजतर्फ रा. व. नारायण गोविंद आपटे स्पेशल फ. जज. जि. पुणें व सातारा सलाम वाजत सलाम.

कळावें कीं, आपले वडील रा. व. चिंतामणराव हरि देशमुख यांनी आपला अमोलिक वेळ शेतकरी रयतेच्या हिताकडे घालवून लबादी काम फार काळजीपूर्वक व विशेष मेहनत घेऊन चांगलें रितीनें केलें. अशाविषयीं मे. स्पेशल जजसाहेब बहादुर ह्यांनीं सन १८८३ चें वार्षिक रिपोर्टांत आपले

बडिलांची शिफारस केली होती. ती सरकारास मान्य वाटून त्यांनीं नं. ३६९२ ता. २२ माहे मे सन १८८४ चे जुडिशियलचे ठरावांत त्यांचे आभार प्रदर्शित केले आहेत. ते आम्ही आपल्यास मोठ्या आनंदानें कळवितों.

कळावें जादा काय लिहिणें हे किताप्त.

ता. १८।६।८४

चिंतामणरावांस आपल्या पूर्वजांचा मोठा ऋग्निमान वसे. आपल्या दर्जास व थोरपणास याकिंचितही कमीपणा येऊं नये याद्वल त्यांचा मोठा कटाक्ष होता. एकदां ते बाहेरगांवाहून पुण्यास आल्यावर त्यांस समजलें कीं, आपले गौळआळींतील असलेलें घर भाड्यानें लोकांस रहावयास दिलें आहे. तें त्यांस खपलें नाहीं. त्याबद्दल त्यांस वाईट वाटलें व त्यासाठीं त्यांनीं एक गोपाळरावजींस स्मरमरीत पत्र लिहिलें ते असें:—

श्री

आशीर्वाद उपरी. मी सुट्टीमध्यें पुण्यास आलों. येथें आल्यावर असे समजलें कीं, आपला जुना वाडा गौळआळींत आहे. तें घर तुम्हीं भाड्यानें लोकांस रहावयास दिलें. सदरहू प्रकारावरून चित्तास फार वाईट वाटलें. कारण सदरहू घर भाडें उत्पन्न करण्याचें उद्देशाने बडिलांनीं मिळविलेलें नाहीं. ते घर आपलें स्वाजगत विश्रांतिकर्तिं व आपले कुटुंबास शीतल छाया असावी असे मनोदयानें बडिलांनीं संपादन केलें. व त्या घरांत ते स्वतः रहात होते. व त्याच घरांत आपण सर्व लहानाचे थोर झालों. व बडिलांनीं त्याच घरांत देह ठेविला, असे प्रकारचें जे केवळ पूज्य तें घर बडिलांची कुडी होय. तें घर भाड्यानें देणें यांत बडिलांची अमर्यादा केल्यासारखें आहे.

बडिलांचे आशीर्वादे करून जी आपली स्थिति काळानुरूप आहे, त्याजवरून त्या घराचे डागडुजीस खर्च करण्यास अवघड पडेल असें नाहीं. आपण सर्व हयात बऱ्या स्थितींत असतां, बडिलांचें राहाण्याचें घर भाड्यानें दुसऱ्यास देणें अगदीं वाईट, व अप्रतिष्ठेचें काम आहे, असें माझे विचारास येतें. कोणी ब्राह्मणास कांहीं उपजीविकार्थ देऊन त्या घरांत तो ब्राह्मण ठेविला असतां ती गोष्ट निराळी आहे. तें घर आपले घरमंडळींपैकी

कोणास रहाण्यास द्या, अथवा देऊं नका. परंतु भाड्यानें तें घर दुसऱ्यांस रहाण्यास देणें हें गैर आहे. ह्यास्तव जो भाडेकरी ठेविला आहे त्यास, सत्वर घर खाली करून देण्याविषयीं लिहून तें घर होईल तितकें जलदीनें व अगत्यानें विलंब न होतां पूर्वस्थितीत ठेवावें. अल्प लाभावर दृष्टी देऊन दुराग्रहास प्रवर्तक होऊं नये, व होणार नाहींत अशी पूर्ण आशा आहे.

ता. ७ मे मुक्काम पुणें

हे आशीर्वाद

चिंतामणराव हरि देशमुख

गोपाळरावजींच्या घरांत आजपर्यंत चिंतामणराव होते ते वडिलाप्रमाणेंच त्यांस वाटत. ते गेल्यावर गोपाळरावजीसही आपल्यास कोणी वडिल माणूस उरलें नाहीं म्हणून बाईट वाटणें सहाजीकच होते. चिंतामणरावजी गेल्याचें वर्तमान श्री. विंचूरकर यांस कळतांच त्यांनींही गोपाळरावजीस दुखवड्याचें पत्र पाठविलें आहे.

पुढें इ. स. १८८५ मे महिन्यामध्ये गोपाळरावजींचें कुटुंबही एका-एकीं अतिसाराच्या उपद्रवानें वारलें. ह्या सौ. आईसाहेब किती सुशील, उदार व संसारदक्ष होत्या त्याबद्दल पूर्वीं सांगितलेंच आहे. त्यामुळें गोपाळरावजींचा बराच धीर खचला असावा हें उघड आहे. कारण पत्नीशिवाय जगांत रहाणें म्हणजे अर्धोगवायूच्या व्यथेप्रमाणेंच होतें. सौ. गोपिकादाईसाहेब गेल्यावर गोपाळरावजींस जीं दुखवड्याचीं पत्रें आलीं आहेत, त्यांत त्यांच्याच पदरीं असलेले प्रसिद्ध लेखक वामन बाळवृष्ण रानडे ह्यांचें पत्र मात्र येथें देतां. त्यावरून त्या मंडळीच्या थोरपणाची व त्यांच्या वियोगामुळें होणाऱ्या गोपाळरावांच्या स्थितीची चांगली कल्पना होते. कारण वामनराव हें त्यांस अपत्याप्रमाणेंच असल्यामुळें त्यांचें उद्गार अत्यंत कळवळ्याचे दिसतात. वामनरावांचें पत्र हें:—

श्री

पुणें, कानिटकरांचा वाडा विश्राम बागेचे मार्गे ७।९।८५

प्रिय बाबासाहेब यांचे चरणाचे सेवेसी:—

विज्ञापना विशेष:—मातोश्री श्रीमती सौ. आईसाहेब यांचा कॅलन्यानें अंत झाल्याचें ऐकून फार फार बाईट वाटलें. आई साहेबांचा इतक्या अक-

स्थिकपणें शेवट झाला हा आपल्या भाग्यशाली कुटुंबांत मोठाच दुःखाचा प्रसंग होय. ह्यांत संशय नाही. प्रथमतः नारायणराव शिरके यांनीं हें दुःखवृत्त सोमवारी कळविलें. व नंतर मंगळवारी इ. प्र. वर्तमानपत्र बघितलें. मातोश्री आईसाहेबांचा काळ व्हावा त्याप्रकारें उत्तम स्थितींत झाला. हें दुःखांत समाधान होय, आपल्याकडून श्री. शेखमिरे यांस ह्या दुःखवृत्ताचें आलेलें काडें पाहून तर त्यापासून दुःख आणि उपदेश दोन्हीही झालीं. आईसाहेब ह्या महाभाग्यशाली असून त्या आपल्या विस्तृत कुटुंबाची शोभा आणि ऐश्वर्य होत्या. त्यांचें भाग्यशालित्व तर इश्वरानेच खरे करून दाखविलें. त्यांचा अंत त्यांच्या प्रियपतीच्या देखत आणि प्रिय पुत्रांचे हातें शुश्रूषा होत असतां झाला. जन्मास येऊन पुत्र, पौत्र, कन्या, सुना, सुखानें संसारोपभोग, आणि योग्य कार्त्ती पतिसंन्निध मृत्यु इतक्या गोष्टी अनुक्रमानें होत गेल्या म्हणजे सार्थक झालें असें सर्व लोक समजतात, त्याप्रमाणेच आईसाहेबांस सर्व गोष्टी जसजशा घडत गेल्या तसतशा घडत येऊन त्यांचा सत्परिणाम झाला यांत संशय नाही.

शेखमिरे यांचें पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें आपली प्रिय मैत्रीण, जिवाची सखी आणि संसारभार वाहणारी अर्धभागिनी गेली. परंतु आतां त्याबद्दल आपण शांततेनें विगद न मानतां प्राप्त प्रसंगाकडे लक्ष देऊन सर्वांचें समाधान करालव. मी लिहिणे म्हणजे केवळ हास्यास्पद आहे.

आईसाहेबांचा काळ झाल्यामुळे आतां पुढील चिन्हें डोळ्यासमोर दिसून वाईट वाटतें. आईसाहेबांचेंमुळे आपलें सर्व पुक्कमंडळ वर्षांतून कधीतरी एकत्र मिळून एक प्रकारे त्या परस्पर दूरस्थ बांधवांच्या एककार्त्ती भेटी होण्याचा प्रसंग हमेशा येत असे. परंतु आतां काय ? सर्व मुलें एकत्र जमतील असा सुदिन क्वचित् अनुभवास येईल ! देशमुखांचें घरांत आईसाहेब आटोपल्यामुळें भिन्नता, विभक्तपणा, आणि औदासिन्य जाणूत झाल्यासारखी वाटू लागली ! ईश्वरी इच्छा ! एकाद्या कार्यप्रसंगी किंवा सुट्टीच्या दिवसांत सर्व पुत्रांनीं एकत्र जमून आनंदाने कांही दिवस लोटावे व परस्पर प्रेम वृद्धीच्या गोष्टी व्हाव्या तशा प्रकारचा काळ आतां पुण्यास कधीतरी येईल काय ?

आमच्या आईसाहेबांच्या योगानें आपल्यामागे संसारसंबंधी व्यक्तेची विलंकुळ काळजी नसे. परंतु आपल्याला आपल्या आर्यजननीची जी विलक्षण

काळजी आहे आणि देशदूधूचें कल्याण करण्याची जी अतोनात इच्छा आहे; तिला आईसाहेबांच्या परिणामानें कांहींएक वैगुण्य न येवो इतकीच इच्छा आहे !

प्रिय मातोश्री आईसाहेबांस प्रथमतः श्रीमंत मंगळवेढेकर जामाताच्या संबंधानें विलक्षण दुःख सोसावें लागून मागाहून त्यांच्या प्रियपुत्राचें दुःख पाहणें कपाळीं आलें. कै० अण्णासाहेबांचें केव्हां कोणी नांव काढलें तर त्यांच्या डोळ्यांत एकदम खळकन पाणी येत असे. असा विलक्षण प्रकारचा असह्य पुत्रशोक त्यांस होऊन त्यांच्या गहिल्या शक्तिसामर्थ्यांत तर-फनरच तफावत पडली होती. तथापि शेवटीं ईश्वरानें त्यांस हें सुखाचें मरण दिलें ह्यामध्येंच आम्हां सर्वांस समाधान मानलें पाहिजे.

येसूताई व द्वारकाताई या कन्याद्वयांवर त्यांचें विलक्षण प्रेम असून यांत येसूताईचे सुखाचा अंत झाल्यापासून त्या आपल्या अंतःकरणांत जळत होत्या. त्या उभयतां भगिनीस त्यांचे प्रियबांधव आपल्या प्रेमानें मातृवियोगाचें दुःख मासूं देणार नाहींत अशी आशा आहे. आईसाहेब जीवमान असतां मी बहुतांचे जवळ असे उद्गार काढले आहेत कीं, त्या भाग्यशालित्वाची केवळ मूर्तीच होत्या. ईश्वर त्यांचे आत्म्यास शांति देवो आणि त्यांच्या शोकाकुल पुत्रकन्यादिकांचें सांत्वन करो. बहुत काय लिहिणें ? कृपा लोभ असं देणें—
ही विज्ञापना

आपला प्रेमेच्छु

वा. बा. रानडे,

हेंच पत्रीं प्रिय बांधव बापूसाहेब, भाऊसाहेब, तात्यासाहेब यांसः—
बर बाबासाहेबांस लिहिलें आहे त्यावरून शोकाचें समाधान होईलच. आपण सर्व शांत, विचारी, गंभीर आहांत. वरील माझें लिहिण्यांत कांहीं प्रमाद असल्यास त्याजबद्दल रोष न मानावा. खेह, व ममत्व वृद्धिगत करावें ही विनंति.

आपला बांधव

वा. बा. रानडे.

बामनराव रानडे हे आधींच कसलेले लेखक; त्यांत ते देशमुखांच्याच घरांत वाढलेले; अवलोकनसमान त्यांचें नातें; साऱ्या कुटुंबावर अनुपम प्रेम;

अशा मनुष्याच्या लेखणीतून त्या दुःखद परिस्थितीचें चित्र इतकें परिणाम-कारक वडलें, तर त्यांत काहीं मोठसें आश्चर्य नाहीं. दुसऱ्या कोणी कितीही चातुर्यानें लेख लिहिला असतां तरी तो इतका हृदयभेदक झाला नसता. आपल्या कुटुंबाचे स्मरणार्थ गोपाळरावजींनीं वार्षिक बक्षिस देण्याकरितां पुण्यांतील वेदशास्त्रोत्तेजक मंडळीस १५०० रुपये दिले आहेत. त्यांच्या व्याजांतून दरवर्षीं वेदशास्त्रोत्तेजक सभेकडून सो. गो. पिकाबाई देशमुख यांच्या नांवें बक्षिस दिलें जातें.

जामातवियोग, पुत्रवियोग, बंधूवियोग, व प्रियपत्नीचा वियोग झाला तरी गोपाळराव हे विचारी व दिलदार असल्यानें ते सारें दुःख सहन करून नेहमीप्रमाणेंच शांतवृत्तीनें असत पण परमेश्वराने तेवढ्यावरही भागविलें नाहीं. तर अणखी सहा महिन्यांनीं त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव गणपतराव ऊर्फ बाभूसाहेब हे एकाएकीं पुण्यास कॉलज्यानें वारले ! व पुढें सुमारे चार वर्षांनीं १८८९ त त्यांची जेष्ठ कन्या येसूताई ह्या पंढरपुरास कालज्यानें वारल्या व त्याच सालीं माझून सुमारे दोन महिन्यांनीं त्यांचे तिसरे चिरंजीव रामभाऊ हे कफक्षयानें मुंबई येथें वारले !! हा त्यास तिसरा पुत्रशोक झाला.

मनुष्य कितीही विचारी व शांत असला तरी एकामागून एक असे मनुष्य-हानीचे प्रसंग येऊन गुदरले म्हणजे त्याचेंही मन उद्ध्विग्न झाल्याशिवाय कसे राहिल ? तो उदासीनपणा बाहेरून दिसला नाहीं तरी आंत तरी असावया-चाच. तरी गोपाळरावजी हे पहिल्यापासून खंवीर मनाचे असल्यानें ' ठेविलें अनंतें तैसांचे रहावें । चित्तीं असो द्यावें समाधान । ' ह्या साधूच्या उक्ती-प्रमाणें पुण्यांतील आपल्या सदाशिव पेठेच्या वाड्यांत स्वस्थ अंतःकरणानें शेवटचे दिवस काढीत होते. त्यांचे पूर्वीचे व्यवहार पूर्वीप्रमाणेंच चालू होते. तरी पण मनांतील दुःखाचा परिणाम त्यांच्या शरीरप्रकृतीवर स्पष्ट दिसू लागला. ह्या वेळीं त्यांचे तीन चिरंजीव कर्तेश्वरते मोठेमोठे विद्वान व नामांकित होते. चिरंजीव तात्यासाहेब हे हायकोर्टांत इंटरप्रीटर असून त्यांना ४०० रुपये पगार होता. दुसरे नानासाहेब एम्. डी. ची परीक्षा होऊन त्यांची मुंबईच्या श्रीमान शेट सावकारांत व इतर राजेरजवाड्यांत उत्तम प्रॅक्टिस चालली होती. व कनिष्ठ चिरंजीव आप्पासाहेब नुकतेच सिव्हिलीयन होऊन असिस्टंट कलेक्टरच्या जागेवर होते. गोपाळरावजींची प्रकृति पाहिल्या

पासूनच निकोप होती. तरी पुढे पुढे त्यांस मानसिक दुःखासुळे मधुमेहाचा विकार झाला होता.

शेवटी १८९२ च्या मे महिन्यांत त्यांची दुसरी कन्या सौ. द्वारकाताई मुणुमदार ह्या मुंबई येथे कफक्षयाचे विकाराने मृत्युमुखी पडल्या. त्या फार शांत स्वभावाच्या, तेजस्वी, आणि धर्मपरायण अशा होत्या. व त्यांच्यावर गोपाळरावजींचे फार प्रेम होतें. सौ. द्वारकाताईच्या मृत्यूपासून त्यांस असह्य दुःख झालें. शरिराला दिवसेंदिवस क्षीणता येऊं लागली, गात्रें अधिकाधिक शिथिल होऊं लागलीं. आतां आपले फार दिवस निमणार नाहीं असें वाटूं लागतांच त्यांनीं आपल्या तिन्ही पुत्रांस जवळ बोलावून आणलें. त्रिवर्ग पुत्रही पुण्यास येऊन दाखल झाले. त्यांची त्यांनीं विचारपूस केली. अगदीं अखेरच्या दिवशीं सुद्धां त्यांनीं नित्य नियमाप्रमाणें पार्थिव पूजा केली पण त्याच दिवसाच्या उत्तर रात्री ता. ९ माहे आक्टोबर सन १८९२ इसवी रोजीं शान्त चित्ताने ईश्वर नामस्मरण करीत त्यांनीं आपला देह ठेविला !!!

येवढा उदार महात्मा, उद्योगशील व कर्ता पुरुष गेल्यासुळे सर्व लोकांस हळहळ वाटली, मग त्यांच्या तीन पुत्रांस त्या वेळीं किती दुःख झालें असेल ह्याची कल्पना करावी. पुण्यांतील शेकडों लोक त्यांच्या अंत्यविधीस जमले होते. नंतर त्यांच्या तेराव्या दिवशीं त्यांच्या वाढ्यांत दुखदव्याची मोठी सभा भरली. तीत न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे हे प्रमुख होते. हेंकडों लोकांचे समुदायांत न्यायमूर्ति रानड्यांनीं रा. व. गोपाळराव हरि यांचे गुणांचे वर्णन करून अखेर—

जे कां रंजले भांजले त्यासि म्हणे जो आपले ॥ १ ॥

तोचि साधु ओळखावा । देव तेंचि जाणावा ॥ २ ॥

मृदु सबाह्य नवनीत । तैसें सज्जनाचें चित्त ॥ ३ ॥

ज्यासी आपंगिता नाहीं । त्यासि धरी जां हृदयी ॥ ४ ॥

दया करणें जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥

तुका म्हणे सांगू किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ६ ॥

हा अभंग म्हणण्यास सुरवात केली. व त्यांतील गुणांशीं त्यांची तुलना करावयाची त्यांच्या मनांत होती. पणु दुःखदेगाने त्यांचा वंठ त्या वेळीं इतका भरून आला की, पुढे तो अभंग त्यांच्यानें म्हणवेंना. ते दुसरे अशु

ढाळीत बसले. तेव्हां दुसऱ्या कोणी तो अभंग पुरा केला. ह्यावरून न्याय-मूर्तीचें राववहादुरांवर केवढें बरें प्रेम होते ! एकंदरीत असे थोर पुरुष फार क्वचित्च निर्माण होतात. गुजराथी लोकांनीं ' गोपाल स्तोत्र ' म्हणून एक निराळें काव्यच केलें आहे. गोपाळराव हरींची निधनाची वार्ता पसरतांच शेंकडों मोठमोठाल्या लोकांकडून त्यांच्या चिरंजीवांस दुखदट्याची अशीं अनेक पत्रें आलीं, व अनेक वर्तमानपत्रांत, त्यांच्याबद्दल लेख आले. ह्या-वरून त्यांची योग्यता केवढी होती व ते लोकादरास किती पात्र होते हें समजून येतें.

असो. अशा प्रकारें ह्या उदार महात्म्यानें, पुण्यपुरुषानें आपल्या बुद्धि-प्रभावानें सरकारास सुप्रसन्न करून आपल्या निरपेक्ष संदेनें व दयार्द्र अंतः-करणानें व उदार बुद्धीन जगावर होईल तेवढा परोपकार करून राजा व प्रजा या दोघांकडूनही धन्य धन्य म्हणवून घेतलें. संतर्तानें, संपत्तीनें युक्त अशा सुखसौख्यांत, शांतिसुखांत समाधानांत आपली इहलोकची यात्रा संपविली. एकंदरीत रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख अव्वल इंग्रजींत कॉलेजें व युनिव्हर्सिटीही स्थापन झाली नव्हती, अशा देळीं ४।५ वर्षांत इंग्रजी भाषेसारख्या परकी व सर्वथैव भिन्न अशा भाषेचें उत्कृष्ट ज्ञान संपादन करून तारुण्याच्या ऐन भरांतही भलभलत्या संवर्षीत, व्यसनांत न पडतां स्वधर्मानें वागून इंग्रज सरकारची नोकरी एकनिष्ठतेनें व इमानानें करून हिंदुलोक हे अप्रतिम बुद्धिमान असून उच्च दर्जाचे नोकरीस पात्र आहेत असें त्यांचे मनांत विश्वास उत्पन्न करून देण्यास विशेषेंकरून हेच एक कारणीभूत झाले, ह्यांत संदेह नाही.

ह्यासाठीं ह्यांच्या अंगच्या सद्गुणांचा जे जे कोणी किता गिरवतील तेही तसेंच ऐहिक सुखास व कीर्तीस पात्र होतील, हे काहीं निराळें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. ह्यासाठीं प्रत्येकानें त्यांच्या वृत्तीतील जो जो भाग उत्तम वाटे, त्याचा त्याचा किता गिरवून त्यांच्या प्रमाणेंच धन्य व्हावें. इतकें सांगून हें चरित्र येथेंच पुरें करतों.

रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख यांच्या निवृत्तानंतर त्यांच्या चिरंजीवांस सार्वजनिक संस्थांकडून आलेल्या दुखवटाच्या पत्रापैकीं काहीं पत्रें पुढें देतां:-

श्री

पुणें तारीख २१ माहे आक्टोबर १८९२.

श्रीमंत राजमान्य राजश्री, रघुनाथराव गोपाळ व मोरेश्वर गोपाळ व लक्ष्मणराव गोपाळ देशमुख मुक्काम पुणें—स्वामीचे शेवेसीं—

सार्वजनिक सभा पुणें यांजकडून विनंती करण्यांत येते कीं:—आपले वडील सरदार रावबहादुर गोपाळराव हरि देशमुख यांस तारीख ९ माहे ऑक्टोबर सन १८९२ रविवार रोजीं देवाज्ञा झाली. ही गोष्ट विशेषकरून महाराष्ट्र देशांतील व गुजराथ प्रांतांतील लोकांस समजल्यावर कोणासही दुःख आठवल्यावांचून राहणार नाही. आपलें घराणें बहुत जुनें असोन सर्व महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे. त्या घराण्याप्रमाणें आपले तीर्थरूपांचें शील, गुण, त्यांची भूतदया व तदनुसार त्यांची कृति ह्या सर्व गोष्टी त्यांच्या अंगीं पूर्णपणें वसत होत्या.

कै. गोपाळरावजींच्या मृत्यूनें आपल्या कुटुंबावर तर मोठाच गहजव गुदरला आहे. तथापि ईश्वरइच्छेपुढें इलाज नाही, असें जाणून शोकाचें सांतवन मोठ्या विवेकानें केलें पाहिजे.

कै. रा. व. गोपाळराव हरींच्या मृत्यूनें आपल्या कुटुंबाचें जसें अनिवार्य नुकसान झालें आहे, त्याप्रमाणेंच सार्वजनिक संस्थांचेंही नुकसान झालें आहे. त्यांत विशेषकरून सार्वजनिक सभेचें फारच नुकसान झालें आहे. गेल्या १०।१२ वर्षांत रा. व. यांनीं पेन्शन घेतल्या दिवसापासून ते सार्वजनिक सभेच्या कामाविषयीं आपला पोक्तसल्ला व भरपूर माहिती देत असत. व वार्षिक स्थितींही निरालस्यपणें प्रत्येक सभेच्या कामीं स्वतः हजर राहून कळकळीनं कामें करीत असत. अशा प्रकाराचे सल्लामसलतगार सभेस सांपडणें कठीण आहे.

रा. व. गोपाळरावजींच्या मृत्यूनें गोरगरिवांस व अनाथांस तर आपला एक मोठा पोशिंदा गेला असें वाटून फार दुःख होत आहे. अनेक विद्यार्थ्यांस पैशाची व पुस्तकांची मदत आणि गरीबगुरीव रोण्यांस धर्मादाय दवाखाना घालून औषधपाण्याचे कामीं तर त्यांचें औदार्य सर्वप्रसिद्धच होतें.

रा. ब. गोपाळरावजींचा शांत स्वभाव व मनमिळाऊ वर्तन याभुळें ते लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांस सारखे उपयुक्त होते व कोणत्याही लोकोपयोगी कामीं साह्य देण्याची तत्परता यांचें अंगीं फारच विलक्षण होती.

अशा निरनिराळ्या तऱ्हेनें त्यांचा जो समाजास उपयोग होत असे त्याचें वर्णन करावें तितकें थोडें. असो. रा. ब. यांच्या थोर नांवलौकिकास अनुरूप असे आपण सुविद्य व सुशील पुत्र आहांत तेव्हां त्यांनीं सार्वजनिक संस्थास साह्य करून जशी कीर्ति संपादन केली तशीच कीर्ति आपणही आपल्या वर्तनक्रमानें संपादन करून रावबहादुरांची आठवण होऊं देणार नाहीं असा आम्हांस पूर्ण भरंवसा आहे. कळावें हे विनंती.

Vishnu Moreshtar Bhide.

सह्याः—

- १ ज्ञानेश्वर जनार्दन गोखले.
- २ सखार.म रामचंद्र जांशा निसबत फडणीस.
- ३ नारायण भाई दांडेकर.
- ४ गणेश गोविंद गोखले.
- ५ बी. आर. सहस्रबुद्धे.
- ६ वामनराव बी. रानडे.
- ७ शिवराम हरी साठे.
- ८ गं विंद महादेव गद्रे.
- ९ नागो भास्कर देवधर.
- १० वामन विष्णु लेले.

श्री

पुणें तारीख २१ आक्टोबर सन १८९२.

राजमान्य राजश्री. रघुनाथराव गोपाळ व मोरेश्वरराव गोपाळ व लक्ष्मणराव गोपाळ देशमुख मु० पुणें—स्वामीचे शेवेसी—

युनिअन क्लब पुणें यांजकडून विनंति करण्यांत येतें कीं—आपले वडील सरदार रा. ब. गोपाळराव हरी देशमुख यांस तारीख ९ माहे आक्टोबर सन १८९२ रविवार रोजीं देवाज्ञा झाली. ही गोष्ट ऐकून आम्हां सर्वांस अति-शय दुःख झालें आहे. युनिअन क्लबची स्थापना सन १८९० च्या जुलई

ग्रहिन्यांत झाली. त्या दिवसापासून रावबहादुर हे त्या संस्थेचे सभासद होते व ते या संस्थेबद्दलही फार कळकळ बाळगीत असत. हे त्यांचे गुणास व स्वभावास अगदीं अनुरूपच होते. पुण्यांत जेवढ्या संस्था आहेत तेवढ्यांत कोठेही या सत्पुरुषांचे नांवही नाही व आश्रयही नाही अशी एकही संस्था नसेल. असा सत्पुरुष नाहीसा होणे म्हणजे देशाचे मोठे दुर्भाग्य म्हणावयाचे.

अशा पुरुषाचे मृत्यूने आपणांस परमावधीचे दुःख होईल यांत कांहीं मवल नाही. परंतु परमेश्वर सत्तेपुढे कांहीं इलाज नाही असं समजून आपण आपलें चित्तास शांति आणली पाहिजे. आणि वडिलांच्या अंगचे जें लोक-हिताच्या कार्मी अलौकिक प्रेम त्यांचे अनुकरण करून त्यांनी उभारलेला कीर्तिध्वज नेहमीं कायम ठेवण्याविषयीं दक्ष राहिल अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे. कळावे लोभ असावा हे विनंति ता. २१ माहे आक्टोबर १८९२

सह्याः—

१ विष्णु ब.ळकृष्ण सोहनी.	२ गोविंद महादेव गद्रे.
३ शिवराम हरी साठे.	४ कृष्णाजी रघुनाथ केळकर.
५ नारायण भाई दांडेकर.	६ गणेश गोविंद गोखले.
७ नारो भास्कर देवबर.	८ गोपाळ रामचंद्र साने.
९ घामन विष्णु लंले.	

श्री

श्रीमंत राजमान्य राजश्री रघुनाथराव गोपाळ व मोरेश्वरराव गोपाळ व लक्ष्मणराव गोपाळ देशमुख मुक्काम पुणे—स्वामीचे शेवैसी—

पुणे नेटिव जनरल लायब्ररी कमेटी यांजकडून विनयपूर्वक कळविण्यांत येते कीं—आपलें वडील सरदार रा. व. गोपाळराव हरी देशमुख यांस तारीख ९ माहे आक्टोबर सन १८९२ रविवार रोजीं प्रातःकाळीं देवाज्ञा झाली ही गोष्ट ऐकून सर्व महाराष्ट्रांतील लोकांच्याच काय पण मुंबई इलाख्यांतील लोकांस समजल्यावर दुःख झाल्यावांचून राहिलें नाही. सरदार रा. व. पुणे शहरचे रहिवासी असल्यामुळे या शहरांत आजमितीपर्यंत जेवढ्यांनी निरनिराळ्या संस्था उत्पन्न जाहल्या तेवढ्या सर्वांत साक्षांत अगर परोक्षरीतीने त्यांचा संबंध राहात आला आहे. नेटिव जनरल लायब्ररीचे ते जनकच होते, कारण तिची स्थापना सन १८४८ सालीं मेहेरबान ब्रौनसाहेब जज्ज व एजंट

असतांना झाली तेव्हां हें कार्य करण्यांत त्या वेळचे जे विद्वान व प्रमुख होते, त्यामध्ये रा. ब. हे एक पुढारी होते व प्रारंभी लायब्ररीचे चिटणिसाचें काम त्यांचेच गळ्यांत पडलें. तेव्हांपासून आजमितीपर्यंत त्या संस्थेसंबंधानें द्रव्य-द्वारां व शरीरद्वारां तिचें संगोपन करण्याविषयी त्यांनीं कधीही मागें पुढें केलें नाहीं. सन १८७९ सालीं जो मोठा अग्निप्रलय झाला व बुधवारचा बहुतेक वाडा जळाला त्यामुळें त्यांत असलेल्या संस्थेचें जें सर्वस्वी नुकसान झालें त्यापैकी ह्या लायब्ररी येवढें नुकसान कोणाचेंच झालें नाहीं, परंतु तिचे पुनर्जीवनाविषयी ज्या ज्या सद्गृहस्थांनीं अंतःकरणपूर्वक मदत केली आहे, त्यांपैकी रा. ब. हे अग्रणी होते असें म्हटलें तरी चालेल. पुस्तकें सर्व जळून गेल्यामुळें ज्याच्यानें जशी होईल तशी पुस्तके संपादन करण्याची खटपट सुरू झाली. तेव्हां कै. रा. ब. यांच्यापाशीं पुस्तकांचा बहुत संचय होता, त्यापैकी निवडक अशीं २००। ३०० पुस्तकें काढून त्यांनीं लायब्ररीस बक्षीस दिली. त्याचप्रमाणें या संस्थे-संबंधानें इमारती बांधण्याकरितां फंड जमा करण्याचें ठरल्यावर त्यांनी आपण स्वतः त्या कामाकरितां द्रव्याची मदत करून राजेरजवाडे यांजकडे जाण्याचा प्रसंग जेव्हां जेव्हां येई त्या त्या वेळीं रा. ब. हे स्वतः कधीही मागें पुढें करित नसत व त्यांचे वजनदारीमुळें व इभ्रतीमुळें संस्थेचे इमारतीकरितां द्रव्याची मदत मिळविण्याकरितां उपयोग झाला आहे.

सार्वजनिक काम करण्याविषयी त्यांचेसारखे नेहमीं तयार असणारे असे पुरुष क्वचितच दृष्टीस पडतात. थोर घराण्यामध्ये जन्मास येऊन त्या घराण्याची थोरवी वाढविण्याविषयी आपल्या वडिलांचें अंगीं जसे गुण होते तसे दृष्टीस पडणें फार विरळा. उत्तम प्रकारें विद्याभ्यास करून सरकारी हुद्याची मोठी जबाबदारीचीं कामें उत्तम प्रकारें बजावून स्वदेशाच्या सामाजिक अथवा राष्ट्रीय उन्नतिसंबंधानें कोणतेही कामांत पुढाकार घेण्यास त्यांनीं कधीही मागें पुढें केलें नाहीं. परमेश्वर वृद्धेने त्यांस द्रव्यसामर्थ्य व शरीरसामर्थ्य हीं उत्तम होती. त्याचप्रमाणें त्यांची उत्साहबुद्धि ही अप्रतिम होती. त्याचप्रमाणें पुढारी होण्यास ज्या ज्या गोष्टी अवश्य त्या त्या त्यांचें अंगीं पूर्णपणें असत व लोकही त्यांचा पूर्ण उपयोग करून घेत असत.

अशा प्रकारें ज्यांचें अंगचे गुण होते त्यांच्या मृत्यूनें आल्या कुटुंबावर तर गहजब गुदरला आहेच. तथापि हरिसत्तेपुढें इलाज नाहीं असें जाणून आपण आपल्या शोकास विवेकानें आवरण घालालच, आपल्या वडिलांच्या

अंगीं जे अनेक अनुकरणीय गुण होते म्हणजे ते निरालस्व, शांतस्वभाव, लहानापासून थोरपर्यंत मन मिळाऊपणानें वागणेची हातोटी, त्यांची विलक्षण जिज्ञासा, त्यांची सहनशीलता, परोपकाराविषयी तत्परता, याचे वर्णन करतां येत नाहीं. ह्या गोष्टी आपल्या सर्वांच्या डोळ्यापुढें जितक्या असतील तितक्या दुसऱ्या कोणाच्याही पुढें नाहींत. याजकरितां रा. ब. च्या थोर नांव लौकिकास अनुरूप असे आपण विद्वान व सुशील पुत्र आहांत तेव्हां त्यांनीं ज्याप्रमाणें लोकहिताचे कामीं आपला देह शिजवून कीर्ति संपादन केली त्याप्रमाणें आपणही आपल्या सद्गुणक्रमानें सुकीर्ति संपादन कराल अशी आम्हां सर्वांस पूर्ण आशा आहे. कळावें हे विनंति. ता. २१ ऑक्टोबर सन १८९२.

सह्या:—

- १ विष्णु बालकृष्ण सोहनी.
- १ शिवराम हरी साठे.
- १ गणेश विष्णु डांगे.
- १ कृष्णाजी रघुनाथ केळकर.
- १ नारायण भाई दांडेकर.
- १ गणेश गोविंद गोखले.
- १ नारो भास्कर देवधर.
- १ वामन विष्णु लॅले वकील.

श्री

श्रीमंत राजमान्य राजश्री—रघुनाथराव व मोरेश्वरराव व लक्ष्मणराव गोपाळ देशमुख मु० पुणें—स्वामीचे शेवेसी—

पुण्यांतील बत्कृत्वोत्तेजक मंडळी यांजकडून कळविण्यांत येतें कीं, आपले वडील सरदार रा० ब० गोपाळराव हरी देशमुख यांस शके १८१४ आश्विन वद्य ४ तारिख ९ माहे ऑक्टोबर सन १८९२ रविवारी प्रातःकाळीं देवाशा झाली यामुळे आपणांस पितृवियोग कायमचा झाला. त्या प्रसंगानें आम्हांस व इतर सर्व महाराष्ट्रीयीयांस फार दुःख झालें आहे. आपले वडिलांस देवाशा झाली यांत या हतभाग्य देशाचा एक पुरस्कर्ता गेला, महाराष्ट्राचा एक असामान्य थोर पुरुष गेला, या शहराचा एक प्रवर्तक गेला, व आमच्या ह्या संस्थेचा

एक आस्थेवाईक अध्यक्ष गेला ! आपले वडिलांनी सरकारी फार मोठा नेकीची व जबाबदारीची कामे केली यांत आम्हांस कांहीं वाटत नाही, परंतु केवळ निरिच्छेने लोककल्याणबुद्धीने जें लोकहित केलें तें फार प्रशंसनीय होय. अव्वल इंग्रजीत पुढें होऊन सार्वजनिक हिताच्या गोष्टीकडे आपला फुरसतीचा वेळ देऊन लोकांजानध्वंसनेचें जें व्रत आरंभिलें ते अव्याहत ४० चाळीस वर्षे सारखें चालविले, ही गोष्ट असामान्य होय. असे पुरुष महा-राष्ट्राचे भूषणभूत होत. आमच्या ह्या संस्थेचे अध्यक्ष होते तेव्हांची तर गोष्ट राहोच, पण नसतांनाही त्यांनी या संस्थेस अगदी प्रथमपासून फार मदत केली ती पुनः पुनः स्मरून आम्हांस फार दुःख होत आहे. परंतु तें क्षणभर एकीकडे ठेऊन आपणांस झालेल्या महत् दुःखाचा क्षणभर तरी दिसर पडावा व ज्यानें कोणास कधीही सोडलें नाही, त्या मृत्यूपासून झालेले अनिवार दुःख व नुकसान विसरून आपण आपल्या पित्यापेक्षा कांकणभर जास्तीच सामान्य लोकावर उपकार करून त्यांचें विसरण पाडून त्यांच्या अनेक अपूर्ण राहिलेल्या इच्छा व हेतु पूर्ण करून त्यांस आपल्या आजपर्यंत योग्य निर्मळ वतुणुकीने जसा संतोष दिलात त्याप्रमाणें या पुढील वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे वर्तन करून त्यांच्या आत्म्यास चिरकालिक संतोषित कराल व थोर वडिलांचे थोर चिरंजीव म्हणवून घ्याल इतकेंच विनयपूर्वक सांगणेकरितां आम्ही आले आहों. ह्या जगांत संपत्ति, अधिकार, विद्वत्ता यांपासून होणाऱ्या भासमान सुखापेक्षां वृद्धपर्णी सर्व प्रकारें सुपुत्र पाठीमागें ठेवून शांततेनें योग्य वेळी ईश्वरसान्नि-ध्यास जाण्याचा योग फार दुर्मिळ असतां केवळ पूर्वपुण्याईनें ज्यांस लाभला असेल त्या थोर लोकहितवादी पुरुषाच्या सत्यलोकीं स्थिर झालेल्या आत्म्यास निरंतर सुख होवो व तोच सर्व जगच्चालक तुम्हांस योग्य कर्तव्य व देश-हित कण्यास सर्व प्रकारें सामर्थ्य देवो अशी प्रार्थना करून आम्ही आपला निरोप घेतां. कळावें लोभ असावा हे विनंति.

बुणें ता. २१ माहे आक्टोबर सन १८९२.

मंडळीचे आशेवरून

वामन विष्णु लेले.

सेक्रेटरी 'वक्तृत्वोत्तेजक मंडळी' पुणे.

श्री

श्रीमंत राजमान्य राजश्री रघुनाथराव गोपाळ, मोरेश्वर गोपाळ, व लक्ष्मण-
राव गोपाळ देशमुख—स्वामीचे शिष्येसी—

पुणें गायनसमाजाचे कमेटी ऋद्धन विनंति कीं—आपले तीर्थरूप श्री० सरदार रा० ब० गोपाळराव हरी देशमुख यांस तारीख ९ माहे अक्टोबर सन १८९२ रोजी देवाशा झाली ही गोष्ट वाईट झाली. ही दुःखाची वार्ता ऐकून ज्या लोकांस गोपाळरावजींचें नांव ऐकून माहीत आहे त्यांस, व विशेष-करून महाराष्ट्रांत व गुजराथ प्रांतांत कोणासही अत्यंत वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. आपलें घराणें फार प्राचीन व थोर असून ह्या प्रांतांत फार प्रसिद्ध आहे. त्यास अनुरूप अशी गोपाळरावांची विद्वत्ता, त्यांचें साज्जन्य व लोकचतुर्य, त्यांची भूतदया व परोपकारबुद्धि व हरएक प्रकारें लोकांच्या बऱ्याविषयी व भरभराटीविषयी कळकळ व तदनुसार त्यांचें वर्तन इत्यादि अनेक गुण त्यांचे अंगी पूर्णपणें वसत होते हें सर्वप्रसिद्ध आहे. त्यांनी स्वभाषेचें व पाश्चिमात्य भाषेचें व शिवाय फारशी व गुजराथी भाषांचें ज्ञान संपादन केलें होतें. यामुळे त्यांचें ग्रंथालोकन फार हेंतें. सारांश, हल्लींच्या लोकांत जुन्या गोष्टीच्या माहितीचे गोपाळराव केवळ भांडारच होतें, असें म्हटल्यास कांहीं विशेष दोष येईल असें वाटत नाहीं. अशा गुणी पुरुषाच्या सत्संयोगानें त्यांचें कुटुंबातील माणसावर तर मोठाच प्रसंग गुदरला म्हणा-बयाचा, परंतु हल्लीं या प्रांतीं देशमुधारणेच्या संबंधानें ज्या ज्या म्हणून संस्था आहेत, त्या सर्वांवरही असाच प्रसंग आला आहे. कारण हल्लीं जेवढ्या म्हणून अशा प्रकारच्या संस्था आहेत, त्या सर्वांशीं गोपाळरावजींचा संबंध असोन त्यांच्या भरभराटी विषयी त्यांचा पुढारीपणा होता. अशा संस्थांपैकींच पुणें येथील गायनसमाजाची संस्था आहे. गायनकलेचा जीणोद्धार व्हावा एतदर्थ गोपाळरावजी हे समाजसंबंधी वेळोवेळीं द्रव्यसंबंधानें व कोणाकडे जाण्या-येण्याच्या संबंधानें स्वतः जाऊन त्यांस हकीकत सांगून त्यांजकडून गायन-समाजास कांहींतरी चांगलें उत्तेजन येईल, अशा प्रकारची मदत मागून संस्था सुरळीत चालावी अशा विषयी मोठ्या कळकळीनें आमरणांत झटत होते. समाजाच्या संबंधानें कांहीं उणीवी व जरूरीच्या गोष्टी होत्या त्यांतील उणेपणा ह्यांनी आपल्या ह्यातीत नाहींसा करून कांहीं गोष्टी कायम करून

ठेविल्या सारख्या केल्या आहेत. कोणीकडे केव्हांही जाण्याचा प्रसंग पडल्यास गोपाळरावजी हे वयोवृद्ध झाले असताही तरुण मनुष्याप्रमाणे तत्पर असत; ह्या विषयीं सर्व लोकांत त्यांची ख्याती आहे. गोपाळरावजींचे सतत वियोगाने ह्या संस्थेवर मोठाच घाला पडल्यासारखे झाले आहे. हे ह्या संस्थेचे आधार-भूत स्तंभच होते. आतां विनंति एवढीच कीं कै० गोपाळराव यांनीं त्यांचे अंगचे गुण व विद्वत्ता यांची स्थापना आपलें ठिकाणीं केली आहे, तरी ज्या रीतीने गोपाळरावजी हे देशकल्याणाविषयीं व सुधारणुकीविषयीं कळकळीनें झटत होते तसाच क्रम आपणांकडूनही पुढे चालूं राहील अशी उमेद आहे. कारण आपणही गोपाळरावजीप्रमाणे विद्याविनयसंपन्न असोन त्यांनीं किता धातून दिल्याप्रमाणे त्यांचे सर्व गुण आपलें ठिकाणीं वसत आहेत असा लौकिक आहे. ह्यास्तव आपण कुलीन, सुशील, गंभीर स्वभावाचे व पोक्त विचाराचे असल्यामुळे आपणच आपल्यावर आलेल्या दुःखाचें निवारण करण्या-विषयीं पूर्णपणे समर्थ आहांत. ह्यासंबंधाने दुसऱ्यानें आपल्या दुःखाचें शांतबन करावें अशी उणीव आपले ठिकाणीं कोणतीही नाहीं. परंतु लोकरीतीप्रमाणें सूचनार्थे लिहिले आहे. कळावें. सुशाप्रति बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.

सानंदं सदनं सुताश्चसुधियः कांता न दुर्भाषिणो ।

समित्रं सधनं स्वयोषतिरतिश्चाज्ञापरः संवदनः ।

आनेष्ट्यं शिवपूजनं प्राप्तादेनं । मष्टान्नपानं गृहे

साधोः संगुपासताह सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ १ ॥

अशा प्रकारचे भाग्यशाली पुरुष गोपाळराव हरि देशमुख होऊन गेले.

अनंतराच खंडेराव रास्ते

सह्या

१ एस् आदिमूलम् मुदलियार.

१ महादेव गोविंद रानडे.

१ नारायण भाई दांडेकर.

१ गोविंद महादेव गद्रे.

१ हरि रावजी.

१ चिंतामण नारायण भट.

१ चिंतामणराव विश्वनाथ नातु.

१ नारो भास्कर देवधर.

१ रामकृष्ण बलवंत दुर्वे.

श्री.

राजमान्य राजश्री रघुनाथराव गोपाळ व मोरेश्वरराव गोपाळ व लक्ष्मण-
राव गोपाळ देशमुख रा. पुणे —स्वामीचें शेवेसी—

पुणे लयाद कोर्ट कमेटी यांजकडून विनयपूर्वक कळविण्यांत येतें कीं, आपले तीर्थरूप सरदार रा. व. गोपाळराव हरि देशमुख हे ता. ९ माहे अक्टोबर सन १८९२ रविवारी परलोकवासी झाले, हें वर्तमान ऐकिल्यापासून कोणास वाईट वाटणार नाही असे लोक थोडेच. रावबहादुर यांनीं मोठीमोठीं सरकारी हुद्यांचीं कामें करून पेन्शन घेतलें. त्यांनीं पेन्शन घेतल्यापासून आज १०।१२ वर्षें सार्वजनिक लोकहिताची कामें करण्यास ते हमेसा पुढें असत. ते बहुतेक सार्वजनिक कामांत पुढारी होते. ते लवाद कोर्टाचे प्रेसिडेंट आज सुमार ४।५ वर्षें होते. त्यांचेसारखे काम केलेले अनुभवशीर पोट आणि थोर मनाचे असे लवाद कोर्टास प्रेसिडेंट मिळणें दुर्मिळ आहे. आपले वाडिलामध्यें असा एक अलौकिक गुण होता कीं त्यांचेसारखे शांत स्वभावाचे आणि लहानापासून तो मोठ्यापर्यंत सर्वांशी सारख्या रीतीनें दळण वळण असणारे गृहस्थ मिळणें फारच दुर्मिळ आहे, असें म्हटल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. त्याचप्रमाणें आपले वाडिलासारखे संतती आणि संपत्तीमात्रही गृहस्थ पाहूं लागले असतां आपले महाराष्ट्रदेशांत मिळणें कठीण आहे. रावबहादुर यांस शोभण्यासारखे आपण त्याजला विद्वान आणि सुशील असे पुत्र आहां, तेव्हां जसे रावसाहेब हे आमचे देशास स्तंभ होऊन कीर्ति संपादून गेलें त्याप्रमाणें आपणही सुकीर्ति संपादन कराल अशी आशा आहे. कळावे ही विनति.

ता. २१ अक्टोबर १८९२.

सदाशिवराव रघुनाथ मेडकर.

सेक्रेटरी लवाद कोर्ट पुणे.

डॉक्टर मोरेश्वर गोपाळ देशमुख—यांचे शेवेसी—

भलारे भला बोलतां ते करावे ।

बहुता जनांचें मुखीं येण घ्यावें ॥

परी शेषटीं सर्व सोडुनि घावें ।

मरावें परी कीर्तिरूप उरावे ॥ १ ॥

पुणें दीनबंधूसार्वजनिकसभेच्या तर्फें सन्मानपूर्वक आपणांस असे कळविण्यांत येते कीं, सरदार रा. ब. गोपाळराव हरी देशमुख यांजला ता. ९ माहे अक्टोबर सन १८९२ रोजी देवाज्ञा झाली ही दुःखाची शोककारक वार्ता ऐकून सर्व मेंबरांस दुःख वाटत आहे. अशा दुःखकारक प्रसंगी आपल्या दुःखित अंतःकरणाचे शांतवन करावे एतदर्थ हे दुःखवट्याचे पत्र आपणाकडेस आम्ही घेऊन आलों आहोंत, त्याचा आपण स्वीकार करावा अशी आमची विनंति आहे. रा. ब. हे जातीचे ब्राह्मण असून त्यांच्या मनांत ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर हा भेद मुळींच नव्हता. ब्राह्मणज्ञातीमध्ये यांनींच इंग्रजी शिकविण्यास उत्तेजन दिले आणि जीं लोकोपयोगी व सार्वजनिक कामें केलीं त्यांची सविस्तर हकीकत दिल्यास पुष्कळ विस्तार होईल. यांनीं प्रभाकर पत्तामध्ये “ लोकहितवादी ” या नांवाने बरीच पत्रे निःपक्षपात बुद्धीने लिहून आपल्या ज्ञातीस ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला. लोकहितवादी या सहीने बरेच ग्रंथ केले. कोणत्याही सार्वजनिक कामास ते द्रव्यद्वारां, उपदेशद्वारा मदतही करीत असत. रा. ब. हे आमच्या फ्री स्कुलांत नेहमीं येऊन मुलांची परीक्षाही घेत असत. व त्या शाळेस द्रव्यद्वारा मदतही करीत. त्यांच्याविषयी आमच्या दीनबंधूसार्वजनिकसभेच्या मंडळीचे मनांत अगदीं पूज्यबुद्धि आहे. हे कोणी गरीब अगर श्रीमान गृहस्थांचें घरीं जाण्यास मागे पुढें पहात नसत. रावापासून रंकापर्यंत त्यांची समदृष्टी होती. सदरहू वर्तमाने सर्व हिंदुस्थानभर त्यांची कीर्ति पसरली आहे. सरदार रा. ब. यांनीं सरकारी मोठमोठी हुद्यांची आणि जबाबदारीची कामे फारच उत्तम प्रकारे केली. आणि सरकारानें त्यांच्या बहुमानार्थ योग्यवेळीं त्यांचा सन्मानही केला. जरी रा. ब. यांनीं आपले आयुष्य सरकारी नोकरीमध्ये खर्च केलें तथापि त्यांचें लक्ष्य लोकहिताच्या व सार्वजनिक कामाकडे फार असे. रावदहादुर हे स्वभावाने मोठे शांत, दयाळू व गंभीर होते. परंतु पुत्रशोकाचे पर्वत कोसळल्यामुळें ते अगदीं खचले होते. असो !! आपणांस आमचे इतकेच कळविणें आहे कीं, रा. ब. यांनीं जो धर्मार्थ दवाखाना घातला आहे तो चिरकाल राहील अशी व्यवस्था ठेवावी. जोपर्यंत तो दवाखाना आहे, तोपर्यंत रा. ब. हे जगांत आहेत असे होईल.

आपण विचारशील आहांत, करितां या प्रसंगी विवेक करून आलेल्या प्रसंगास पाठ दिली पाहिजे.

आम्ही मोठ्या खेदानें परम दुःखित होऊन विनंती करतो की, परमेश्वर रा. व. यांच्या आत्म्यास मुक्ति देवो अशी त्याजपाशी प्रार्थना आहे.

सह्याः—

१ लक्ष्मणराव कृष्णराव घोरपडे-पेनशनर.

१ बंडोबा मल्हारबा शेट-कंत्राटदार.

१ रामचंद्रराव कृष्णराव घोरपडे.

१ तुकाराम घासीराम-कंत्राटदार.

१ नारायणराव रघुनाथराव नवलकर.

१ हरिश्चंद्र नारायणराव नवलकर.

॥ श्री ॥

विद्यावैभवादि उत्तम गुणसंपन्न रा. रा. नानासाहेब, तात्यासाहेब, आणि आप्पासाहेब देशमुख मु. पुणें यांस—

खाली सह्या करणारे राहणार मुंबई यांजकडून कळविण्यांत येत आहे की, आपले प्रिय जनक व प्रसिद्ध लोकहितवादी सरदार रा. व. गोपाळराव हरी देशमुख यांस ता. ९ माहे अक्टोबर सन १८९२ इ. रविवार रोजी देवाज्ञा झाल्याचें खेदकारक वर्तमान, पलांतून प्रसिद्ध झाल्याचें पाहून आमचे मनास बहुत दुःख होत आहे. ह्या भारतभूमीचे प्रसिद्ध इतिहासकार नाहीसे झाले; भारतीय विद्येचे निधान हरपलें, मराठे लोकांत विद्यावृद्धी करणारे उदार गृहस्थ निरंतर दुराबले; शेतकऱ्यांचे हितचिंतक व त्यांना उत्तमावस्थेंत आणणारे बळकट स्तंभ अवचित भंगले; आतां आमच्या मराठे मंडळांतील सुजन मनुष्यांची इतर वर्गास ओळख कोण करून देतो ? शेतकऱ्यांची स्थिति जाणून त्यांचीं सुखदुःखें ऐकून घेऊन त्यांना सुखप्राप्तीची साधनें कोण करून देतो ? आतां आम्ही आपलीं सुखदुःखें कोणाचें कार्णी घालावी ? आमचे पुढारी व्हा ! आमची दाद लावा !! आमच्या तरणोपायाचे मार्ग आम्हास दाखवा ! असें आम्ही कोणास विनवावें ? एकंदरीत आम्हां शेतकरी वर्गाचें, आम्हा महाराष्ट्रियांचें, आम्हा हिंदु जनांचें तेजोमय अमोल रत्न एकाएकीं हरपलें; त्यामुळें आमचें अवर्णनीय व कधीही भरून न येणारें नुकसान झालें आहे.

आम्हां इतर जनांची जर अशी अवस्था झाली आहे, तर आपणांवर आणि आपल्या कुटुंबावर दुःखाचा मेरूच कोंसळला आहे. ह्या परम दुःखाचें विस्मरण आपणांस कधीही व्हाययाचे नाही. ह्या मर्त्य लोकाची स्थिति अशीच आहे असें अनेक महाजनांनी म्हटले आहे, ते असे—

श्लोक

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

भगवद्गीता

श्लोक

पण्डिते चैव मूर्खे च बलवत्यति दुर्बले
ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥

आर्या

सर्वाहि अनित्य दुःखाचि, लोक जरिहि परम हा गमे रुचि
किति नर हा याचा अढळ दिसे पर महाग मेरु चिर ॥

मोरोपंत

ओव्या

मृत्यु न म्हणे हा भूपति । मृत्यु न म्हणे हा चक्रवर्ती ।
मृत्यु न म्हणे हा करामती । कैदाड जाणे ॥
मृत्यु न म्हणे हा पुण्य पुरुष । मृत्यु न म्हणे हा हारिदास
मृत्यु न म्हणे हा विशेष । सुकृति नर ।
गेले बहुत वैमवाचे । गेले बहुत आयुष्याचे
गेले अगाध महिमेचे । मृत्युपथें ॥

वर लिहिल्याप्रमाणें मृत्युमहिमेची सं
आहे. काळानें आम्हांस सोडलें नाहीं ! य
निरसन करावे—ठेविलें अनंतें तैसेंचि
समाधान—

ह्या संत शिरोमणि महाराज हुकाराम यांच्या वचनाचा विचार करून आपले मनाचे शांतवन करावे. हेंच आमचें नम्रतापूर्वक मागणें आहे. कळावें ही विनंति.

मुंबई ता. १९ माहे अक्टोबर सन १८९२.

आपले नम्रसेवक

॥ २

- १ सदाशिव सखाराम हंडे देशमुख.
- २ द्वारकोजी केशवजी धोंडकर पंच क्राफर्ड मार्केट.
- ३ धमाजी बाळाजी रुकारे जे० पी० व कंट्राक्टर.
- ४ तुकोजीराव गोपाळराव महाडिक.
- ५ १ माधवराव राघोजी रोकडे जे० पी० प्रोप्रायटर.

मराठे मंडळीची शाळा

श्री

नंबर ११३

१८९२

रयतेच्या एजन्सीची कचेरी—पुणें—ता० १९ आक्टोबर १८९२
 गी० रा० रघुनाथ गोपाळ उर्फ तात्या साहेब देशमुख आणि बंधुवर्ग
 —स्वामींचे सेवेसी—

॥ आणि प्रजाकार्यसेवक भास्कर रामचंद्र सहस्रबुद्धे म्यानेजर रय-
 एजन्सी पुणें कृतानेक सा० नमष्कार वि० वि० कै० रा० व० सरदार
 राव हरि देशमुख यांचे मृत्युपासून अनाथ आणि अशिक्षित लोकांचें
 तेस किती मोठें नुकसान झालें आहे याची थोडक्यांत हकीकत
 यांजी पत्रकांत दिलेली आहे. रावसाहेबांच्या मृत्युमुळें
 गणसांस जें दुःख झालें असेल, त्याच्या
 नाथ आणि गरजू अशा बहुजन समुदायास
 त्या भूतदयेच्या सावलीखाली पुष्कळांस
 पंतांतील सर्व अडाणी आणि गरीब प्रजा
 दीदारास पराङ्मुख झाल्यामुळें दुःखार्णवी
 ण आपलें दुःख विसराल अशी सर्वांस

रावसाहेबांनीं ज्या अनेक सार्वजानिक संस्थेस वेळोवेळीं द्रव्यद्वारा आणि शरीरद्वारा जी मदत केलेली आहे, ती सर्व कृत्येच त्यांचीं स्मारके आहेत, ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. परंतु ज्या असंख्य जनसमुदायावर रावसाहेबांचे उपकार आहेत, त्यांनीं आपली कृतशता प्रदर्शित करणें अगदी वाजवी आहे असे समजून रावसाहेबांनीं आपल्या हयातींत बहुतखर्चानें जो धर्मार्थ आर्यऔषधांचा दवाखाना काढला आहे, तोच भरभराटीस येऊन खेड्यापाड्यांतील रयत लोकांस शाळामास्तर लोकांचे मार्फत औषधें मिळत जावी, अशी स्मटपट करण्याबद्दल रयतलोकांची खरी इच्छा आहे. आणि ह्या कृत्यास रयत लोकांच्या शक्तिनुसार रयतलोक मदत करण्यास तयार आहेत. तरी रयत लोकांस कै० रावबहादुरांचा जो आश्रय होता तो तुटला नाहीं, असें दाखविण्याचें काम आपल्यावर येऊन पडलें आहे तरी तें आपल्या हातून सुकीर्तीनें शेवटास जावो अशी जगन्नियंत्या परमेश्वराची प्रार्थना करून ह। विनातिलेख आपणा सर्वांचे चरणीं अर्पण करीत आहे.

कळावें लोभ असावा हे विनंति,

भास्कर रामचंद्र सहस्रबुद्धे.

मॅनेजर—रयतेची एजन्सी, पुणें.

